

**Міністерство освіти і науки України
Чернігівський національний педагогічний університет
імені Т.Г. Шевченка**

Кафедра історії та археології України

ВАЛЕНТИН ПАНЧЕНКО

ПРАКТИКУМ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**Навчально-методичний посібник для студентів
заочної форми навчання не історичних напрямів підготовки**

**Видавець Лозовий В.М.
Чернігів
2014**

УДК 94 (477) (075.8)
ББК ТЗ (4УКР) я 73-5
П 16

Рецензенти: доктор історичних наук,
професор В.О. Дятлов;
доктор історичних наук,
професор В.М. Половець

Відповідальний редактор: кандидат історичних наук,
доцент В.М. Гаврилов

Панченко В.І.
Практикум з історії України: Навчально-методичний посібник –
Чернігів, 2014. – 180 с.

ISBN

У навчально-методичному посібнику розглянуто основні питання історії України з найдавніших часів до сьогодення, які студенти заочної форми навчання не фахових напрямів підготовки мають опрацювати під час семінарських занять. До практикуму увійшли методичні рекомендації і контрольні запитання та завдання, списки рекомендованих джерел та літератури, тексти історичних джерел, а також тестові завдання, тематика контрольних робіт, термінологічний словник, перелік найважливіших дат і подій в історії України та питання до екзамену.

Для викладачів, студентів вищих навчальних закладів усіх рівнів акредитації, вчителів загальноосвітніх навчальних закладів.

*Рекомендовано до друку вченою радою Чернігівського
національного педагогічного університету
імені Т. Г. Шевченка (протокол № 5 від 25 грудня 2013 р.)*

ISBN

УДК 94 (477) (075.8)
ББК ТЗ (4УКР) я 73-5

© Панченко В.І., 2014

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
------------------------	---

СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ

Тема 1. Київська Русь, феодальна роздробленість та їх роль в історичній долі українського народу.....	.....
Тема 2. Українські землі в складі Литви і Польщі. Виникнення Українського козацтва	.....
Тема 3. Українська національна революція та створення козацької держави (1648-1676)	.....
Тема 4. Вплив Російської та Австро-Угорської імперії на українські землі у XVIII- XIX ст.	.....
Тема 5. Політичний, соціально-економічний розвиток на поч. XX ст. та українська революція 1917-1920 рр.	.....
Тема 6. Україна у 20 – 30-х рр. XX ст.	.....
Тема 7. Україна у другій світовій війні та в роки післявоєнної відбудови.....	.....
Тема 8. Від посилення консервативних тенденцій до «перебудови» і боротьби за національну незалежність.....	.....
Тема 9. Шляхом незалежного розвитку України (1990-2013 рр.)	.....

ДОДАТКИ

Література до курсу.....	.....
Електронні ресурси.....	.....
Тестові завдання.....	.....
Тематика контрольних робіт.....	.....
Питання до екзамену.....	.....
Термінологічний словник.....	.....
Перелік найважливіших дат, подій історії України.....	.....

ПЕРЕДМОВА

Навчальна дисципліна «Історія України» для студентів заочної форми навчання не профільних факультетів вищих навчальних закладів посідає важливе місце серед інших базових загальноосвітніх дисциплін гуманітарного циклу у процесі підготовки фахівців з вищою освітою, викладання яких здійснюється у відповідності з концепцією гуманітарної освіти в Україні. Головне його завдання – поглибити, узагальнити та систематизувати здобуті в загальноосвітній школі знання з цієї дисципліни.

На сучасному етапі розвитку вищої освіти не можна уявити підготовку студента як свідомого громадянина демократичного суспільства та правової держави без знання історії України. До навчального посібника увійшли ключові питання історії України від найдавніших часів до сьогодення. Мета курсу історії України для студентів не профільних факультетів полягає у вивченні в цілому історичного розвитку України та її державності, вихованні патріотизму і гордості за минуле країни та її історію. Предметом навчального курсу „Історія України” – є наука про появу людей на території сучасної України, їх розселення, спосіб життя, стосунки з іншими народами, матеріальний і духовний розвиток, боротьбу за свою незалежність. Завдання курсу полягає у тому, щоб засвоїти основні джерела і літературу з української історії, які дають уявлення про етногенез українців та їх сучасну життєдіяльність.

На семінарські заняття винесені теми, присвячені соціально-економічному, політичному, і культурному розвитку українського суспільства. Це дозволяє охопити обговоренням максимальну кількість студентів групи та зробити узагальнюючі висновки по семінару в цілому.

На вивчення зазначеної дисципліни для студентів I курсу заочної форми навчання не профільних напрямів підготовки відводяться 3 навчальні кредити – 108 годин, з них 18 - лекційних, 18 - семінарських занять та 72 години для самостійної роботи. До практикуму включено плани семінарських занять, методичні рекомендації, контрольні запитання та завдання, списки рекомендованих джерел та літератури, тексти історичних джерел, а також, тестові завдання, тематика контрольних робіт, термінологічний словник, перелік найважливіших дат і подій з історії України та питання до екзамену.

СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ

ТЕМА 1. КИЇВСЬКА РУСЬ, ФЕОДАЛЬНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ ТА ЇХ РОЛЬ В ІСТОРИЧНІЙ ДОЛІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (2 год.)

Мета: Сформувати у студентів уявлення про історичну періодизацію історії Київської Русі та Галицько-Волинського князівства оцінити її історичне значення. Розвивати інтерес студентів до нацдавнішої історії України, вміння давати характеристику історичним подіям та оцінювати внутрішню і зовнішню політику киево-руських князів у VIII–XI ст. та Галицько-Волинських. Виховувати інтерес до історії Русі та Галицько-Волинського князівства, гордість за минуле наших предків та поважне ставлення до історії українського народу.

ПЛАН

1. Первісна доба на території України.
2. Походження, розвиток східних слов'ян та їх перші державні об'єднання.
3. Перші київські князі їх внутрішня та зовнішня політика.
4. Посилення Київської русі за часів правління Володимира Великого та Ярослава Мудрого.
5. Утворення Галицько-Волинського князівства.
6. Розквіт Г.В.К. за князювання Данила Галицького
7. Причини роздробленості Русі та князівства Середнього Подніпров'я: Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське.
8. Боротьба Русі проти монголо-татарської навали.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев Ю.М. Історія України: Навч. посіб. /Ю.М. Алексеев, А.Г. Вертегел, В.М. Даниленко. – К., 2004 – 256 с.
- Асеев Ю.С. Джерела. Мистецтво Київської Русі / Ю.С. Асеев. – К., 1979. – 216 с.
- Асеев Ю.С. Стилистические особенности Черниговского зодчества XII–XIII вв. / Ю.С. Асеев. – К., 1988. С. 135-143.
- Баран В. Д. Походження слов'ян / В. Д. Баран, Д. Н. Козак, Р.В. Терпиловський. – К., 1991. – 144 с.
- Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII–XIV вв.: по материалам археологических исследований / С.А. Беляева. – К., 1982. – 117 с.
- Бодрухин В. Боротьба Ольговичів за гегемонію в Південній Русі / В. Бодрухин // Сіверянський літопис. – 2001. – № 5. – С. 53–58.

- Брайчевський М.Ю. Чернігівський княжеский дом и «Слово о полку Игореве» / М.Ю. Брайчевський // Проблемы археологии Южной Руси. – К., 1990. – 138 с.
- Брайчевський М.Ю. Історична думка в Київській Русі / М.Ю. Брайчевський // Брайчевський М.Ю. Твори / М.Ю. Брайчевський. – К., 2004. – С. 603–674.
- Брайчевський М.Ю. Походження Русі / М. Ю. Брайчевський. – К., 1968. – 224 с.
- Василенко Г. Велика Скіфія / Г. Василенко. – К., 1991. – 48 с.
- Винокур І.С. Археологія України: [Навч. посіб.] / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін. – Т., 2004. – 480 с.
- Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / [за ред. М.Ф. Котляра]. – К., 1998. – 237 с.
- Гончарук П.С. Історія України з найдавніших часів до початку ХХ століття. Навч. пос., 2-ге вид. / П.С. Гончарук. – К., 2009. – 528 с.
- Грушевський М.С. Ілюстрована історія України / М.С. Грушевський. – К., 1990. – 524 с.
- Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський. – К., 1991–1995. – Т. 1–3. – 292 с.
- Грушевський М.С. Нариси історії Київської землі / М. С. Грушевський. – К., 1991. – 560 с.
- Гудзь В.В. Історія України. Підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів. / В.В. Гудзь. – К., 2003. – 616 с.
- Давня історія України в 3-х т. – К., 1997. – 559 с.
- Даниленко В.М. Энеолит Украины / В. М. Даниленко. – К., 1974. – 257 с.
- Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (XII–XIV вв.): Курс лекций / И.Н. Данилевский. – М., 1998. – 399 с.
- Древнерусские княжества X–XIII вв. – М., 1975. – 308 с.
- Древняя Русь. Город, замок, село. – М., 1985. – 432 с.
- Залізник Л. Л. Нариси стародавньої історії України / Л. Л. Залізник. – К., 1994. – 256 с.
- Златоструй. Древняя Русь X–XIII вв. – М., 1990. – 302 с.
- Історія України: Документи. Матеріали / [уклад., комент. В. Ю. Короля]. – К., 2001. – 448 с.
- Історія України / [за ред. В. А. Смоля]. – К., 1997. – С. 5–22.
- Історія України: нове бачення: у 2-х т. – К., 1996. – Т. 1. – С. 5–111.
- Історія України. Курс лекцій: у 2-х т. – К., 1991. – Т. 1. – С. 5–35.
- Ивакин Г.Ю. Киев в XIII–XV вв. / Г.Ю. Ивакин. – К., 1982. – 104 с.
- Карнабед А.А. Чернігів / А. А. Карнабед. – К., 1980. – 128 с.
- Кормич Л.І. Історія України від найдавніших часів і до ХХІ ст.: Навч. посіб. / Л.І. Кормич, В.В. Багацький. – Харків, 2001. – 480 с.
- Король В.Ю. Історія України: Навч. посіб., 2-ге вид., доп. / В.Ю. Король – К., 2008. – 496 с.
- Котляр М.Ф. Історія України в особах. Давньоруська держава / М.Ф. Котляр. – К., 1996. – 240 с.

Котляр М.Ф. Галицько-Волинське князівство (до 800-ліття утворення) / М.Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 21–32.

Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь / М.Ф. Котляр. – К., 1998. – 336 с.

Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь у XIII ст. (до 800-ліття утворення Галицько-Волинського князівства) / М.Ф. Котляр // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 3–14.

Котляр М.Ф. З історії дипломатії Галицько-Волинської Русі XII–XIII ст. / М. Ф. Котляр // Київська старовина. – 1996. – № 6. – С. 7–15.

Котляр М.Ф. Древнерусская государственность / Н. Ф. Котляр. – СПб., 2007. – 624 с.

Котляр М.Ф. До проблеми утворення Новгород-Сіверського князівства / М.Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 55–60.

Котляр М.Ф. Київський літопис XII ст. Історичне дослідження / М.Ф. Котляр. – К., 2009. – 316 с.

Крип'якевич І. Велика історія України / І. Крип'якевич. – К., 1993. – Т. 1. – С. 206–240.

Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / І. Г. Крип'якевич. – К., 1984. – 176 с.

Лاپин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья / В.В. Лапин. – К., 1966. – 238 с.

Літопис Руський / [за ред. Л. Махновця]. – К., 1989. – 591 с.

Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль / Г.Н. Логвин. – М., 1980. – 287 с.

Мозолевський Б.М. Скіфський степ / Б. М. Мозолевський. – К., 1983. – 199 с.

Моця О.П. Київська Русь: від язичництва до християнства / О. П. Моця, В. М. Ричка. – К., 1996. – 222 с.

Мурзин В.Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса / В.Ю. Мурзин. – К., 1990. – 88 с.

Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю.В. Павленко. – К., 1994. – 447 с.

Петров В.П. Походження українського народу / В. П. Петров. – К., 1992. – 192 с.

Півторак Г. Українці: Звідки ми і наша мова? / Г. Півторак. – К., 1993. – 200 с.

Повість временних літ. – К., 1999. – 669 с.

Повесть временных лет / [подгот. текста, пер., ст. и коммент. Д.С. Лихачева; под ред. В.П. Адриановой-Перетц; 2-е изд., испр. и доп.]. – СПб., 1950. – 367 с.

Половець В.М. Історія України. Курс лекцій: навчальний посібник для студентів гуманітарних і природничих факультетів. / В.М. Половець. – Чернігів, 2008. – 296 с.

Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1993. – Т. 1. – С. 144–163, 192–214.

- Пріцак О. Походження Русі / О. Пріцак. – К., 1997. – Т. 1. – 1084 с.
- Раппопорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв. / П. А. Раппопорт. – Л., 1982. – 136 с.
- Раппопорт П.А. Зодчество Древней Руси / П. А. Раппопорт. – Л., 1986. – 153 с.
- Раппопорт П.А. Древнерусская архитектура / П. А. Раппопорт. – СПб., 1993. – 289 с.
- Рибалка І.К. Історія України: у 2-х т. / І. К. Рибалка. – К., 1996. – Т. 1. – С. 3–46.
- Ричка В.М. Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації / В.М. Ричка // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 23–33.
- Ричка В.М. За літописним рядком Ричка. – К., 1991. – 207 с.
- Рыбаков Б.А. Древняя Русь и русские княжества в XII–XIII вв. / Б.А. Рыбакова. – М., 1982. – 599 с.
- Рыбаков Б.А. Геродотова Скифия / Б.А. Рыбаков. – М., 1979. – 242 с.
- Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л., 1949. – Т. 1. – № 11. – 102 с.
- Рыбаков Б.А. «Слово о полку Игореве» и его современники / Б.А. Рыбаков. – М., 1971. – 296 с.
- Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве» / Б.А. Рыбаков. – М., 1972. – 520 с.
- Савченко Н.М. Історія України: соціально-політичний аспект: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. / Н.М. Савченко. – Х., 2003. – 380 с.
- Світлична В.В. Історія України: навч. посіб. / За ред. Ю.М. Алексєєва. 3-є вид. – К., 2005. – 408 с.
- Седов В.В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / В. В. Седов. – М., 1982. – 327 с.
- Скоблик В.П. Історія Русі-України (XI–XII ст.) у контексті міжцивілізаційних відносин (особливості тойнбіанської інтерпретації) / В.П. Скоблик // Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 16–29.
- Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К., 1991. – С. 29–61.
- Тереножкин А.И. Киммерийцы / А. И. Тереножкин. – К., 1976.
- Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ / Ю. І. Терещенко. – К., 1996. – 496 с.
- Толочко П.П. Київська Русь / П. П. Толочко. – К., 1998. – 352 с.
- Толочко П.П. Від Русі до України / П. П. Толочко. – К., 1997. – 400 с.
- Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / П.П. Толочко. – К., 2003. – 160 с.
- Толочко П.П. Літописи Київської Русі / П.П. Толочко. – К., 1994. – 88 с.
- Толочко П.П. Русские летописи и летописцы X– III вв. / П.П. Толочко. – СПб., 2005. – 364 с.
- Феннел Д. Кризис средневековой Руси, 1200 – 1304 / Д. Феннел/ [пер. с англ. В. Голубчикова, вступ. ст. А. Хорошкевич]. – М., 1989. – 291 с.
- Хрестоматія з історії України / Упор. О.М. Уривалкін. – К., 2007. – 520 с.

Чмихов М.О. Археологія та стародавня історія України / М.О. Чмихов, Н.М. Кравченко, І.Т. Черняков. – К., 1992. – 180 с.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Під час підготовки до *першого питання* необхідно дати визначення терміну «археологічна культура» та виділити її суттєві ознаки. Варто зупинитися на характеристиці основних рис первіснообщинного ладу та початку людського життя на території України. Розглянути палеоліт, мезоліт, неоліт та енеоліт на території України, виділити археологічні культури та пам'ятки, які їм відповідають. Крім того, слід порівняти матриархат і патріархат; родову та сусідську общини.

У *другому питанні* слід відобразити теорії походження східних слов'ян – автохтонну і міграційну, розглянути їх побут, культуру і вірування, а також розселення східних слов'ян на території України напередодні утворення держави. Варто перерахувати писемні та речові джерела про східних слов'ян.

Під час розгляду *третього питання* доцільно схарактеризувати державні об'єднання антів, венедів і склавинів, їх розселення, господарство, заняття, суспільний лад, побут та вірування, відносини з сусідніми народами та їх роль в етногенезі східних слов'ян. Слід зупинитися на особливостях епохи Великого переселення народів (IV–VI ст.н.е.) та його наслідках.

Четверте питання. Перш за все, варто зупинитись на приході до влади Володимира Святославича в Києві, на розширенні території Русі за рахунок приєднання східнослов'янських племен, реформах князя Володимира – адміністративній, грошовій, ідеологічній. Окрему увагу потрібно звернути на передумови, етапи, хід, результати і значення релігійної реформи Володимира Святого 988 р.

П'яте питання присвячене послабленню Галицько-Волинського князівства, боротьбі бояр та недопущення князів до влади, міжкнязівському суперництву в Галицько-Волинському князівстві.

У *шостому питанні* потрібно відповісти на питання – чому розквіт Галицько-Волинського князівства припав на час правління Данила Галицького? За рахунок чого його це вдалося? Також варто схарактеризувати як внутрішню, так і зовнішню політику князя.

Сьоме питання присвячено розгляду причин (політичних і соціально-економічних) та характеристиці політичної роздробленості на Русі, яка розпочалася у 20-х рр. XII ст. Слід окремо зупинитись на ролі князів-ізгоїв у розгортанні роздробленості, на боротьбі з половцями та зв'язках між князівствами. Також потрібно зробити висновок, до чого призвела роздробленість Русі, особливо для внутрішньополітичного розвитку та боротьби з кочовниками Степу. Потрібно виділити головні центри і князівства Південної Русі, перерахувати основних князів та їхню політику, схарактеризувати особливості їх розвитку та значення в історії Русі. При розкритті цього питання доцільно заповнити таблицю, де порівняти

південноруські князівства за наступними критеріями: політичний, соціально-економічний та культурно-релігійний розвиток.

Восьме питання. Дати оцінку обороні південноруських князівств проти монголо-татар та відповідь на питання – чому Південна Русь не змогла дати відсіч монголо-татарам у 1238–1240 рр.? Потрібно схарактеризувати політику монголо-татар на давньоруських землях, владу монголо-татар на Подніпров'ї та оцінити монголо-татарську навалу і боротьбу Русі проти монголо-татарських орд та її світове значення, спираючись на доробок дореволюційних, радянських та сучасних українських істориків.

ТЕКСТИ ДЖЕРЕЛ

Давньогрецький історик Геродот про племена скіфів

«Скіфи кажуть, що їхній народ є наймолодший серед усіх народів, і ось як це сталося. їхня країна була пустелею, і перша людина, що там з'явилася, була такою, що звалася Таргітаєм. Батьками цього Таргітая, як вони кажуть, але я цьому не вірю, були, за їхнім твердженням, Зевс і дочка бога ріки Борисфена (Дніпро). Від них походив Таргітай, і у нього було троє синів: Ліпоксай, Арпоксай і молодший Колаксай. Коли вони були царями, з неба впали на скіфську землю зроблені з золота плуг, ярмо, сокира і чаша. Першим побачив їх старший і наблизився, щоб їх узяти, але все це золото, коли він підійшов туди, почало горіти. Він віддалився, і тоді до них підійшов другий, але із золотом сталося те саме. Отже, так своїм полум'ям прогнало їх золото. Проте коли до нього наблизився третій, молодший, золото згасло, і тоді він узяв його собі і пішов із ним додому. І старші брати після того, що вони побачили, погодилися передати все царство молодшому.

Отже, як кажуть, від Ліпоксяя походять ті скіфи, плем'я яких називається авхатами, від середнього брата, Арпоксяя, ті, що називаються катіарами і траспіями і, нарешті, від молодшого брата походять ті, що називаються паралатами, а всі вони разом, як кажуть, називаються околотами, а ця назва була ім'ям їхнього царя. Назву «скіфи» їм дали елліни.

Геракл, коли він гнав Геріонових бугаїв, прибув до цієї країни, де тепер мешкають скіфи і яка тоді була пустельною.

І там в одній печері він знайшов істоту подвійної природи: наполовину вона була дівою, а наполовину змією; до сідниць її тіло було жіночим, а нижче – зміїним. Він, побачивши її, здивувався і спитав її, чи не бачила вона десь його коней, що зникли.

Нарешті, вона віддала йому їх і сказала: «Цих коней, що прийшли сюди, заради тебе я врятувала, а ти винагородив мене за мою послугу; від тебе я зачала трьох синів».

Коли народилися сини, вона спершу дала їм імена: першого назвала Агатірсом, другого Гелоном, а останнього – Скіфом.

...Від пристані борисфенітів (Ольвія розташована посередині приморської частини всієї Скіфії), від неї і далі перший народ, котрий можна зустріти, де калліппіди, які є напівелліни і напівскіфи, над ними є інший

народ, що називається алісонами. Вони і калліппіди взагалі мають такий спосіб життя, як і скіфи, але сіють і їдять пшеницю і цибулю та часник, і сочевицю та просо. Над алісонами живуть скіфи-орачі, що сіють пшеницю не для їжі, а на продаж. Ще далі над ними живуть неври, а далі на північ від неврів, наскільки я знаю, є незалюднена країна. Оці народності живуть уздовж ріки Гіпанія (так називали річки Південний Буг та Кубань) на заході від Борисфена.

А як перейти Борисфен, ідучи від моря, то спершу буде Гілея (плавні в нижній течії Дніпра), а якщо йти ще вище, там живуть скіфи-землероби, яких елліни, що живуть уздовж ріки Гіпанія, називають борисфенітами, а самих себе ті елліни називають ольвіополітами. Отже, ці скіфи-землероби живуть на сході на відстані трьох днів шляху, і до ріки, що називається Пантікап (річка Ворскла), а на півночі на відстані, якщо пливати одинадцять днів, там джерела Борисфена. Далі країна, що над ними, це пустеля великих розмірів. За пустелею мешкають андрофаги, які є окремою народністю, яка не належить до скіфів. А далі за ними вже справжня пустеля і, наскільки я знаю, там нема іншого народу.

...На схід від цих скіфів-землеробів, якщо перейти ріку Пантікап, у тій країні мешкають кочовики також скіфи, які нічого не сіють і не обробляють землі. Вся ця країна позбавлена дерев, за винятком Гілеї. Ці кочовики живуть на схід на відстані чотирнадцяти днів шляху і доходять до річки Герра (річка Молочна).

За Герром простягається країна, що називається царською, і скіфи, які в ній живуть, найхоробріші та найчисленніші і вони вважають інших скіфів своїми невільниками. Вони на півдні сягають аж до Таврії, а на схід – до рову, що... прокопали народжені від сліпих, і до гавані на Маєтідському озері (Азовське море), що називається Кремни. Деякі інші частини їхньої землі доходять до ріки Танаїда (Дон). Вище на північ від царських скіфів мешкають меланхлени, це вже інша народність, не скіфська. Вище меланхленів, наскільки я знаю, є болота і незалюднена країна.

Якщо перейти ріку Танаїд, там уже не Скіфія, але перша її частина належить савроматам, які живуть у країні, що починається від затоки Маєтідського озера і простягається на північ на відстань п'ятнадцяти днів шляху, і вся ця країна позбавлена дерев і диких, і культурних. Над ними живуть будіни в країні, що вся заросла різними деревами.

...Починаючи від Істру (Дунай), я опишу скіфську країну щодо її розміру, як вона тягнеться вздовж моря. Від Істру це є власне первісна Скіфія, розташована в напрямі до півдня і південного вітру аж до міста, яке називається Каркінітіда (на березі Арабатської затоки). Звідти і далі країну, що тягнеться вздовж моря і яка є гірською і заходить у Понт, залюднює плем'я таврів до півострова, що називається Скелистим. Скіфія обмежується з двох боків морем, морем із південного боку і морем із східного боку, точно так, як і Аттіка...

Отже, від Таврії на північ від таврів і на схід аж до моря живуть уже скіфи і ще в краях на сході від Кіммерійського Боспору і від Маєтідського

озера до ріки Танаїду, що вливається саме в це озеро. Отже, від Істру і далі на північ у глиб материка Скіфія обмежена спершу народом агатірсів, далі – народом неврів і після нього – андрофагів і, нарешті, – меланхлайнів.

Отже, Скіфія, має чотирикутну форму, і дві її сторони, що скеровані до моря, одна, яка від узбережжя заходить у глиб материка, та ніша, яка тягнеться вздовж моря, за розміром є однакові. Від Істру до ріки Борисфену десять днів шляху і ще десять від Борисфену до озера Мастіди. А сторона Скіфії від моря в середину країни до меланхлайнів, що живуть на півночі від Скіфів, становить двадцять днів шляху. Одноденний шлях за моїм підрахунком дорівнює двомстам стадіям. На основі цього підрахунку сторони Скіфії поперечні становлять чотири тисячі стадій, а повздовжні, що йдуть у середину країни, мають також стільки стадіїв. (Стадій – одиниця довжини, в основу якої лягла відстань від старту до фінішу в так званому простому бігу на Олімпійських іграх. Довжина стадія у різних містах і в різні часи дорівнювала від 184 до 192 метрів. Так званий античний або грекоримський стадій дорівнював 177,6 м.)».

Геродот. Історії в дев'яти книгах. – К., 1993. – С. 181,184–185, 203–204.

З книги візантійського історика Прокопія Кесарійського «Війна з готами» про життя і побут слов'янських племен

«Ці племена, склавини й анти, не управляються однією людиною, але з давніх часів живуть у народоправстві (демократії), і того всі справи, чи щасливі чи лихі, вважаються спільними. І в усіх інших справах однаково ведеться в обох цих варварських народів і встановилося давно. Єдиного бога, що надсилає блискавку, визнають єдиним владикою всіх, і жертвують биків, і здійснюють інші священні обряди. Не знають долі (фатуму) і зовсім не визнають, щоб вона мала якусь силу над людьми, але як хто має перед собою смерть видиму, чи в хворобі, чи на війні, обіцяють вони за життя своє, якщо не загинуть, жертву богу, і врятувавшись, жертвують, що обіцяли, і думають, що тією жертвою спасли собі життя. Шанують вони річки, німф і деякі інші божества, жертвують їм всім і з тих жертв ворожать. Живуть вони в жалюгідних халупках, на великій відстані одна від одної, наскільки можливо міняючи часто місце поселення.

Виступаючи на битву, ідуть здебільшого маючи в руках щити і списи, а нагрудників не одягають. Деякі не мають ані сорочки (хітона), ані плаща, але тільки в коротких штанах, підтягнутих широким поясом на стегнах, стають битися з ворогами. В обох народів мова одна, проста і варварська. Виглядом вони також не різняться поміж собою. Всі вони високі й надзвичайно міцні. Тілом і волоссям білі або золотисті, і не впадають зовсім в чорне, а рудуваті всі. Спосіб життя вони мають суворий і зневажають зручності, як масагети, і дуже брудні, як і ті. Але вони зовсім не злі і не підступні і в простоті вони

немовби зберігають гунські звичаї. І навіть ім'я у слов'ян та антів було спочатку одне».

*Перекладено за: Прокопий Кесарійський.
Война с готами. – М., 1996. – С. 260–251.*

Договір князя Олега з Візантією від 911 року

У «Літописі Руському» зберігся повний текст першого письмового договору 911 року.

«У рік 6420 (912). Послав Олег мужів своїх налагодити мир і укласти договір межі Греками і Руссю. І послав він, мовлячи:

«Згідно з другою угодою, що відбулась при тих же цесарях, Льві й Олександрові, ми (мужі) від народу руського – Карл, Інгельд, Фарлоф, Вермуд, Рулав, Гуди, Руальд, Карн, Фрелав, Руар, Актеву, Труан, Лідул, Фост, Стемид, – послані від Олега, великого князя руського, і всіх, що є під рукою його, світлих бояр, до вас, і Льва, і Олександра, і Костянтина, великих за волею божою самодержців, цесарів грецьких, для збереження і на засвідчення дружби, яка од багатьох літ була межі християнами і Руссю, за бажанням наших князів і за (їхнім) велінням, і від усіх, що є під рукою його (Олега), суцхих русів. Наша світлість, більше від інших за волею божою хтячи зберегти і засвідчити таку дружбу, яка бувала межі християнами і руссю, багато разів насправді прагнули не лише просто на словах, а на письмі і з клятвою твердою, клявшись оружжям своїм, дружбу таку засвідчити і утвердити по вірі і по закону нашому.

Глави (угоди), які ми, отже, взяли на себе по божій вірі і дружбі, суть такі:

По першому слову замирімося з вами, греки, дружимо один з одним від усієї душі і призволення, а ми не дамо, наскільки наша воля, статися ніякому обману чи злочинів од тих, що перебувають під рукою наших світлих князів, і подбаємо, наскільки (наша) сила, щоб зберегти з вами, греки, на подальші літа і назавжди дружбу немінливу й бездоганну, яку ми засвідчуємо проголошенням і написанням з клятвою. Так само й ви, греки, бережіть таку ж дружбу, незвабливу й непорушну, до князів світлих наших руських і до всіх (людей), що є під рукою світлого князя нашого, завжди і в усі літа.

А про справи щодо злочинів, які можуть статися, урядимося так: (злочин) нехай настільки явно буде доведений доказами, щоб (судді) мали віру до цих доказів; а коли вони йому (доказові) будуть не йняти віри, нехай не клянеться та сторона, яка прагне, щоб (доказові) не вірили; а коли поклянеться (позивач) по вірі своїй – буде (такою) кара, якою й виявиться провина.

Про це: якщо хто уб'є, християнина русин чи християнин русина, нехай умре там, де вчинить убивство. Якщо ж утече той, хто вчинив убивство, (і) якщо є він імуцим, то (ту) частину (майна) його, котра його буде по закону, хай візьме родич убитого; але й жона убивці хай має стільки,

скільки належить (їй) по закону; якщо ж той, що вчинив убивство і втік, є неімущим, хай буде він під судом, поки не знайдеться, і тоді хай умре.

Якщо ж ударить (хто кого) мечем або поб'є яким-небудь знаряддям, то за удар або побої нехай дасть п'ять літр срібла по закону руському, якщо ж той, хто так учинив, буде неімущим, хай дасть, скільки може, і хай зніме із себе (потерпілому) навіть ту саму одягу свою, у якій він ходить, а про решту (суми) нехай поклянеться по своїй вірі, що (ніхто) інший ніяк (не може) допомогти йому; після цього за провину хай (більше) не стягують.

Про це: якщо украде русин що-небудь у християнина чи, навпаки, християнин у русина, і злодій буде спійманий у той час, коли вчинить крадіжку, тим, хто втратив що-небудь, (та) якщо опиратиметься він, крадіжку чинячи, і буде вбитий, хай не карають за смерть (його) ні християни, ні руси, але ще нехай забере своє той, який (це) втратить. А якщо віддасться в руки крадій, нехай буде він узятий тим же, у кого буде украдено, і зв'язаний буде, і оддасть те, що посмів украсти, однак оддасть потрібно.

Про це: якщо ж хто, чи русин християнинові, чи християнин русинові, завдаючи муки, вчинить грабіж або явно насильно візьме що-небудь у другого, хай верне потрібно.

Якщо викинутий буде човен вітром великим на чужу землю, і якщо він знайдений буде нами, русами, то якщо хто збереться спорядити човен з добром своїм і відіслати назад у землю Християнську, ми проведемо його крізь усяке небезпечне місце, доки (не) прибуде він у безпечне місце. Якщо ж такий човен, чи бурею, чи земною переполоною задержаний, не може добратися до своїх місць, то ми, руси, допоможемо гребцям того човна і допровадимо (туди) з куплею їх по-здорову. Якщо це станеться поблизу землі Грецької і якщо приключиться така сама біда човну руському, то ми, (греки), проведемо його в Руську землю; і хай продають (руси) товар того човна; і якщо може (хто) продати що з човна, (то) ми, (греки), виволочимо їм (товар). А коли ми, руси, прийдемо в Греки чи для торгівлі, чи з посольством до цесаря вашого, то ми, (греки), пропустимо з честю їх (і) проданий товар човна їхнього. Якщо ж приключиться кому з того човна в ньому убитим бути, або побитим бути нами, русами, або взято (буде з човна) що-небудь, то хай ті, що це вчинили, зазнають названої раніш карі.

Про цих: якщо полоняник з обох країн задержується чи русами, чи греками, проданий в ту (їхню) країну, і якщо знайдеться чи русин, чи гречин, Що викуплять і вернуть викуплену особу в свою країну, то (хай) візьмуть ті, які (раніш) його, (полоняника), купили, (заплачену) ціну його або (те) візьмуть за нього, що вважається на торзі на (той) день ціною челядина. Так само якщо з війська взятий буде (русин у полон) тими ж греками, то хай же повернеться він у свою країну і (хай) оддана буде (та) ціна його, як уже сказано, що й на торзі.

Коли ж потрібно (цесареві вашому) на війну іти і якщо виникне вам потреба (в людях), а ці, (руси), захтять віддати честь вашому цесареві, – то коли в будь-який час скільки їх (не) прийде і схочуть вони остатись (на службі) у цесаря вашого своєю волею, – нехай вони будуть (там).

Про полонення русами (тих), які часто прибувають із якої-небудь країни в Русь і яких продають в Християни, а також іще і про полонених християн, які часто з якої-небудь країни прибувають в Русь, – цих (нехай) продають по двадцять золотих, і хай прибудуть вони в Греки.

Про це: якщо украдений буде челядин руський, або втече, або насильно проданий буде і жалітися стануть руси, – хай підтвердиться це челядином, (і) нехай заберуть вони його в Русь; також і купці, якщо вони втратили челядина і жаліються, – нехай позивають (через суд) і, знайшовши його, нехай заберуть; якщо ж який-небудь місцевий (житель) не дасть учинити цей розшук, – хай буде він винуватим.

Про русів, що служать у Греках у християнського цесаря. Якщо хто (з них) помре, не розпорядившись своїм майном, чи також своїх (тут) не матиме, хай верне (цесар) майно (його) найближчим родичам в Русь. Якщо ж (русин) учинить заповіт, – той візьме спадок його, кому він напише успадкувати майно; хай успадкує його (хто-небудь) із русів, що (тут) торгують, (чи хто) з різних (людей), що прибувають (із Русі) в Греки і надовго (тут) залишаються. Якщо злочинець (не) повернеться в Русь, – хай жаліються руси християнському цесареві і (нехай) схоплять такого і повернуть насильно в Русь. Це ж усе нехай роблять руси грекам, якщо де-небудь станеться таке (саме).

На підтвердження ж і непорушність (миру, що має) бути межі вами, християнами, і (нами), руссю, цей мирний договір учинили ми, (руси), і ви, оба (цесарі), новим написанням на двох хартіях, – цесаря вашого і своєю рукою, (а цесар) присягальним чесним хрестом і святою єдиносущою трійцею єдиного істинного бога вашого засвідчив (свій договір) і дав нашим послам. Ми ж клялися цесарю вашому, од бога сущому, яко божому створінню, по закону і за звичаєм народу нашого не переступати ні нам, ні іншому (кому) із країни нашої встановлених глав договору про мир і дружбу. І це написання дали ми обом цесарям вашим для підтвердження, що договору цьому бути на укріплення і засвідчення існуючого межі нами миру, місяця вересня в другий (день), а в індікт п'ятнадцятий, у рік (від) сотворіння світу 6420.

Цесар же Леон, ушанувавши послів руських дарами – золотом, і паволоками, і фофудіями, – приставив до них мужів своїх показати їм церковну красу, і палати золотії, і багатство, що було в них: золота безліч, і паволоки, і каміння дороге, і страждання господні – вінець, і гвозді, і багрянлицю, і мощі святих, повчаючи їх віри своєї і показуючи їм істинну віру. І тоді одпустив він їх у свою землю з честю великою.

Послані ж Олегом послы прийшли до Олега і повідали всі речі обох цесарів, як учинили мир і уклали договір межі Грецькою землею і Руською і як дійшли згоди клятви не переступати ні грекам, ні русі.

І жив Олег, мир маючи з усіма землями і князюючи в Києві».

Літопис Руський. – К., 1989. – С. 20–22.

З «Історії» візантійського історика Лева Діакона про князя Святослава Ігоревича

Книга дев'ята

«11. ...Імператор Цимісхій у позолоченому озброєнні, на коні, під'їхав до берега Дунаю, супроводжуваний великим загоном вершників. Святослав приплив по річці на скіфському човні і, сидячи за веслом, гріб нарівні з іншими без жодної відмінності. На вигляд він був таким: середній на зріст, не надто високий, не надто малий, з густими бровами, з голубими очима, з рівним носом, з голеною головою і з густими звисаючими донизу вусами. Голова в нього була зовсім гола, і лише з одного боку висіло пасмо волосся, що означало знатність роду; шия товста, плечі широкі і весь стан досить стрункий. Він виглядав похмурим і суворим. В одному вусі висіла в нього золота сережка, прикрашена двома перлинами з рубіном, вставленим між ними. Одяг на ньому було біле, яка нічим, окрім чистоти, не відрізнялось від одягу інших. Сидячи в човні на лаві для веслярів, він поговорив трохи з государем про умови миру і виїхав. Таким чином закінчилась війна ромеїв із русами».

Перекладено за: Історія Льва Діакона. – М., 1995. – С. 108.

З «Повісті минулих літ» про вибір віри, похід на Корсунь і хрещення князя Володимира

«У рік 6495 (987). Скликав Володимир бояр своїх і старців і сказав їм: «Осе приходили до мене болгари, кажучи: «Прийми закон наш». Потім же прийшли німці, і тії хвалили закон свій. Після сих приходили жиди. А після сих приходили й греки, гудячи всі закони, а свій хвалячи, і багато говорили вони, розказуючи од початку світу. Мудро ж говорять вони, розказують, що й другий світ має бути, і чудно слухати їх. А якщо хто, мовляв, у нашу віру перейде, то, померши, встане знову, і не померти йому вовіки. Якщо ж хто в інший закон перейде, то на тім світі йому в огні горіти. Так що ви врадите? Що відповісте? ».

І сказали бояри і старці: «Ти знаєш, княже, що своє ніхто не хулить, а хвалить. Якщо хочеш ти розізнати гаразд, то маєш у себе мужів. Пославши їх, розізнай у кожного про їхню службу, і як хто служить богові».

І була до вподоби річ ця князеві і всім людям. Вибрали вони мужів добрих і тямущих, числом десять, і сказали їм: «Ідіте спершу в Болгари (Волзька Булгарія), розізнайте про віру їхню і службу».

Вони, ото ж, пішли, і, прийшовши, бачили брудкі діла їх і поклоніння в мечеті, і вернулися в землю свою. І сказав їм Володимир: «Ідіте ще в Німці і роздивіться також, а звідти ідіте в Греки (Візантія)».

Вони ж прийшли в Німці, і, роздивившись церкву і службу їхню, прийшли до Цесарограда, і прибули до цесаря Василя. Цесар же спитав їх, задля чого вони прийшли, і вони розповіли йому все, що було. Це почувши, цесар і рад був, і честь велику склав їм у той день. А на другий день послав він вість до патріарха Миколая, кажучи так: «Прийшли руси іспитувати віру

нашу. Тож приготуй церкву і клір і сам облачись у святительські ризи. Хай бачать вони славу бога нашого ». І, це почувши, патріарх повелів скликати клір увесь, і за звичаєм вчинив празникову службу, і кадила вони запалили, і співи, й хори влаштували.

І пішов з ними й цесар у церкву святої Софії, і поставили їх на почесному місці, показуючи красу церковну, і співи, і службу архієрейську, і дияконів, що стояли попереду, і розказуючи їм про службу богові своєму. Вони ж у зачудуванні будши і здивувавшись, похвалили службу їхню. І, прикликавши їх, цесарі Василій і Костянтин сказали їм: «Ідіте в землю вашу». І відпустив їх Василій з дарами великими і з честю.

Вони ж прийшли в землю свою, і зівзав князь бояр своїх і старців, і мовив Володимир: «Осе прийшли послані нами мужі. Так послухаймо од них, що було». І сказав він їм: «Розкажіть перед дружиною».

Вони тоді розказали: «Ходили ми спершу в Болгари і дивилися, як вони поклоняються в храмі, тобто в мечеті, стоячи без пояса. Отож, поклонившись, сяде кожен і глядить сюди й туди, як навіжений, і нема радості в них, але печаль і сморід великий, і недобрий є закон їхній. І прийшли ми в Німці, і бачили, як вони службу правили, а краси ж не побачили ніякої. І прийшли ми тоді в Греки. І повели нас туди, де ото вони служать богові своєму, і не знали ми, чи ми на небі були, чи на землі. Бо нема на землі такого видовища або краси такої, – не вміємо ми й сказати про се. Тільки те ми відаємо, що напевне бог їхній перебуває з людьми і служба їх єсть краща, ніж в усіх землях. Ми навіть не можемо забути краси тієї, бо всяк чоловік, якщо спершу спробує солодкого, потім же не може гіркоти взяти. Так і ми не будемо тут поганями жити».

Бояри ж, відповідавши, сказали: «Якби лихий був закон грецький, то не прийняла б хрещення баба твоя Ольга, що була мудрішою за всіх людей» . А Володимир, відповідавши, мовив: «То де ми хрещення приймемо?» І вони сказали: «Де тобі вгодно».

У рік 6496 (988), пішов Володимир з військом на Корсунь, город грецький. Та заперлися корсуняни в городі, і став Володимир з одного боку города в гавані, на віддалі одного польоту стріли од города, і боролися кріпко городяни з ними. Володимир обложив город, і знемагали люди в городі. І сказав Володимир городянам: «Якщо ви не здастесь, – буду стояти хоч три роки».

Володимир тим часом спорядив воїв своїх і повелів насип сипати до городської стіни. І коли ці насипали, корсуни, підкопавши стіну городську, викрадали сипану землю і носили до себе в город, висипаючи її посеред города. Вої тоді досипали більше, а Володимир стояв.

І от один муж, на ім'я Анастас, корсунянин, стрілив, написавши на стрілі: «За тобою, зі сходу, є колодязі, з яких іде вода по трубі. Перекопавши їх, ви переймете воду». Володимир же, це почувши і глянувши на небо, сказав: «Якщо збудеться се – охрещусь». І тут одразу звелів він перекопати труби, і перейняли вони воду, і люди знемагали від спраги і здалися.

І ввійшов Володимир у город, і дружина його. І послав Володимир послів до цесаря Василя і Костянтина, говорячи так: «Осе город ваш славний я взяв. Та чую ось я, що сестру ви маєте, дівчину. Тож якщо її не оддасте за мене, то вчиню вашому городу те, що й сьому вчинив».

І, це почувши, опечалились цесарі, і послали йому вість, так говорячи: «Не належить християнам заміж виходити за поган і оддавати за них. Якщо ж ти охрестишся, то візьмеш її, і дістанеш царство небесне, і з нами єдиновірдем будеш. Якщо ж сього не вчиниш – не зможемо ми віддати сестри своєї за тебе».

І, це почувши, Володимир мовив посланим цесарями: «Скажіте обом цесарям так: «Я охрещусь, тому що раніше від сих днів і спитав я закон ваш, і він мені єсть до вподоби, і віра ваша, і служба. Бо мені розповіли послані нами мужі».

І, це почувши, обидва цесарі і раді були, і вмолили сестру свою, на ймення Анну, і послали до Володимира послів, говорячи: «Охрестись, тоді пошлемо сестру свою до тебе». І сказав Володимир: «Нехай, прийшовши із сестрою вашою, охрестять мене».

І послушали його цесарі, і послали сестру свою, і деяких – сановників, і пресвітерів. Вона ж не хотіла йти в Русь, яку погани, і сказала їм: «Лучче б мені тут умерти». І сказали їй брати: «Коли наверне як-небудь бог Руську землю в покаяння, ти й Грецьку землю ізбавиш од лютої раті. Ти ж бачиш, скільки зла наробили руси грекам? Нині ж, якщо ти не підеш, те саме вони творитимуть нам». І ледве удвох присилювали вони її, і вона, сівши в корабель і з плачем поцілувавши родичів своїх, рушила через море.

Коли прибула вона до Корсуня, то вийшли корсуняни з поклоном, і ввели її в город, і посадили її в палаті.

А за божим приреченням в сей час розболівся Володимир очима. І не бачив він нічого, і тужив вельми, і не догадувався, що зробити. І послала до нього цесариця посла, кажучи: «Якщо ти хочеш болісті сеї позбутися, то відразу охрестись. Якщо ж ні, – то не позбудешся сього». І, це почувши, Володимир сказав. «Якщо буде се правда, – воістину велик бог християнський». І повелів він охрестити себе.

І тоді єпископ корсунський з попами цесарициними, огласивши його, охрестили Володимира. І коли возложив єпископ руку на нього – він зразу прозрів. Як побачив Володимир це раптове зцілення, він прославив бога, сказавши: «Тепер узнав я бога істинного». А коли побачила це дружина його, – многі охрестилися.

Охрестився ж він у церкві святої Софії. І єсть церква та в городі Корсуні, стоїть вона на високому місці посеред города, де ото чинять торг корсуняни; палата Володимирова стоїть окрай церкви і до сьогодні, а цесарицина палата – за олтарем.

По охрещенні ж привів він цесарицю на обручення. А сього не відаючи, деякі неправильно говорять, ніби він охрестився в Києві, інші ж – кажучи, що у Василеві, а другі, говорячи, ще інакше кажуть».

Літопис Руський. – К., 1989. – С. 60–63.

З «Руської правди»

«1. Коли вб'є чоловік чоловіка, то метиться брат за брата, якщо сини одного батька, чи батька син, якщо племінник, чи сестри син; а якщо не буде мститися – то 40 гривень за голову; якщо буде русин, чи гридин, чи купець, чи ябетник, чи мечник, якщо ізгой чи слов'янин, то 40 гривень поклади за нього.

2. Якщо буде кров чи синці в ураженого, то не потрібен і свідок людині тій; якщо не буде знаку якогось – потрібен свідок, не буде знаків – й справі кінець; якщо не може мститися, то взяти за образу 3 гривні, а лікарю нагорода.

3. Якщо хтось когось ударить батоном чи жердиною, чи рукою, чи чашею, чи рогом, чи обухом, то 12 гривень; якщо його не спіймали, то помоталися йому, на тому й кінець.

4. Якщо поранить мечем, не виймаючи його, чи рукояттю, то 12 гривень.

5. Якщо поранить руку, і відпаде рука, чи всохне, 40 гривень. Якщо нога буде ціла чи почне кульгати, тоді то друзі примирять.

6. Якщо палець віріже якийсь, то 3 гривні за образу.

7. А коли вуса – 12 гривень, бороду – 12 гривень.

8. Якщо ж хто вийме меча, але не вдарить, то той гривню покладе.

9. Якщо ж поранить чоловік чоловіка чи від себе, чи до себе – 3 гривні та два свідки; якщо буде варяг чи колбяга – то під присягу.

10. Якщо челядин сховається чи у варяга, чи у колбяга і його впродовж трьох днів не знайдуть, і на третій день не зізнається, – то 3 гривні за образу.

11. Якщо хто поїде на чужому коні, не позичивши його, – виклади 3 гривні.

12. Якщо хто візьме чужого коня, чи зброю, чи одяг, а знайдеться у своєму миру (общині), то взяти хазяїнові своє, а 3 гривні – за образу.

13. Якщо знайшов крадія, не кажи йому: моє; нехай піде на звід, де річ взяв, якщо не піде, то знайди поручника впродовж п'яти днів.

15. Якщо хто челядина спіймати хоче, упізнавши своє, то до одного вести, у кого той купував, а той веде до іншого, і так, коли дійде до третього, – кажи йому: віддай ти мені свого челядина, а ти свої гроші шукай зі свідками.

16. Якщо холоп ударив вільного чоловіка і біжить до хоромів, а пан почне ховати його, то холопа спіймати, а пан мусить сплатити за нього 12 гривень, а коли зустрине той муж холопа – може вбити його.

17. А якщо зламає чи спис, чи щит, чи сокиру і захоче сховати у себе, то взяти гроші у нього; а якщо зламав і почне повертати, то грішми мусить заплатити, скільки це коштуватиме.

18. Якщо уб'ють огнищанина за образу, то вбивці мусять сплатити 80 гривень, а людям не потрібно; і за збирача княжих податків – 80 гривень.

19. Якщо убивають огнищанина – то община, люди відповідальні за вбивство, здійснене на їхній території.

20. Якщо убивають огнищанина біля кліті, чи біля коня, вола, корови, який це захищає, – то крадія вбивають на місці як собаку.

21. А за княжого тивуна 80 гривень. А за конюха старого біля стада 80 гривень, як постановив Ізяслав про свого конюха, якого вбили Дорогобуджівці.

22. А за сільського старосту княжого і хлібороба 12 гривень. А за рядовичів княжих 5 гривень.

23. А за смерда і холопа 5 гривень.

24. Якщо сина годувальниці, чи годувальницю, 12 гривень.

25. А за княжого коня, якщо той з плямою, – 3 гривні; а за смердового – 2 гривні.

26. За кобилу 60 різан, а за вола гривню, а за корову 40 різан, а за третяка (дворічний бичок, жеребець) 15 кун, а за лонщину (худоба на другому році) півгривні, а за теля 5 різань, за яря (ягня) – ногата, за барана – ногата.

27. А якщо забере (уведе) чужого холопа чи раба, платити йому за образу 12 гривень.

28. Якщо ж стане чоловік закривавленим чи із синцями, то не шукати йому свідків.

29. Якщо один крадій краде чи коня, чи вола, чи кліть, то гривню і тридцять різан сплатити йому; якщо ж крадіїв буде 18, то по гривні і по 30 різан сплатити...

Шлюб і розлученню по «Руській правді» передували заручини, які по особливому освячувались церквою. Заручини вважалися непорушними. Шлюб укладався шляхом здійснення релігійного обряду в церкві. Такий обряд дістав назву вінчання.

Для укладання шлюбу слід було дотримуватись таких умов: вік одружених – для чоловіка 15 років і 13 для дружини (в той же час княжич мав право свататися у 13 років, а княжна ставала нареченою у 8 років); вільне волевиявлення нареченої і нареченого і згода батьків; сторони не повинні бути пов'язані ще іншим шлюбом; вимагалось також відсутність спорідненості.

Церква не допускала укладання третього шлюбу. Шлюб міг руйнуватися, але «Руська правда» містила конкретно вказані причини для розлучення (прийняття чернецтва одним з членів подружжя; смерть чоловіка або дружини; прелюбодіяння; безвісті пропалий один з подружжя)».

Перекладено за: Нормы права: Документы и материалы. – М., 1999. – С. 43–49, 57–59.

З Галицько-Волинського літопису про князя Романа Мстиславича

«По смерті ж великого князя Романа, вікопомного самодержця всеї Русі, який одолів усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи заповідей божих. ...Він бо кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був, як та

рись, і губив їх, як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, бо він ревно наслідував предка свого Мономаха, що погубив поганих ізмаїльтян, тобто половців, вигнав хана їхнього Отрока в Обези за Залізні ворота, а хан Сирчан зостався коло Дону, рибою живлячись.

...Отож Роман-князь ревно наслідував (Володимира) в цім і старався погубити іноплеменників. ...Велика смута постала в землі Руській. Зосталися ж два сини його, один Данило чотирьох літ, а другий Василько двох літ...

У Татищева Роман має таку характеристику: «Сей Роман Мстиславич, онук Ізяславів, на зріст був хоча не дуже великий, але широкий і понад міру сильний; з лиця гарний, очі чорні, ніс великий з горбом, волосся чорне і коротке; вельми ярий був у гніві; затинаяся, коли сердився, довго не міг слова вимовити; багато веселився з вельможами, але п'яним ніколи не був. Багатьох жінок любив, але жодна ним не володіла. Воїн був хоробрий і вмільний на військові виправи; найпаче це він показав, коли угрів велике військо з малим своїм розбив. Усе життя своє у війнах провадив, багато перемог здобув, а в одній був переможений. Через те всім навколишнім був страшний. Коли йшов на поляків, то сказав: «Або поляків подолаю і підкорю, або сам не вернусь!». І збулося останнє».

Літопис Руський. – К., 1989. – С. 368–369.

З Галицько-Волинського літопису про боротьбу князів Данила Романовича і Мстислава Удатного проти Польщі та Угорщини

«У рік 6721 (1213). У ті ж роки, коли минув час, узяв Данило в нього Мстислава дочку, на ім'я Анну, і родилися від неї сини й дочки. Первенцем бо в нього був Іраклій, по нім же – Лев, а за ним Роман, Мстислав, Шварно та інші, що малими одійшли зі світу сього.

Коли ж минув час, поїхав Данило до Мстислава в Галич, кажучи на Лєстька: «Він отчину мою держить». Але той одповів: «Сину! Через давню приязнь не можу я на нього стати. Знайдино ти собі других».

Данило тоді вернувся додому, і поїхав з братом Васильком і забрав Берестій, і Угровськ, і Верещин, і Столп'є, і Комов, і всю Україну.

Лєстько ж великий гнів мав на Данила. І коли настала весна, поїхали ляхи воювати і пустошили по ріці Бугу. І послав услід за ними Данило воєвод Гаврила Душиловича, і Семена Олуйовича, і Василька Гавриловича, і вони били їх до річки Сухої Дорогви, і колодників захопили, і вернулися у Володимир з великою славою.

Тоді ж убитий був Клим Христинич, один з усіх його Данила воїв, що ото його хрест і донині стоїть на Сухій Дорогві. А ляхів вони багатьох побили і гнали вслід за ними до ріки Вєпра.

Лєстько ж вважав, що Данило узяв Берестій за Мстиславою радою. Тому Лєстько послав посла до короля: « Не хочу я часті в Галичі, а дай його зятеві моєму».

Король тоді послав багато воїв і Лєстько, і прийшли вони до Перемишля. А Ярон, що тоді тисячу держав у Перемишлі, утік перед ними. Мстислав же був поза Галичем з усіма князями руськими і чернігівськими. І

послав він тисяцького Дмитра, воєводу з Мирослава і боярина Михалка Глібовича проти них до Городка, бо Городок був відокремився – в ньому були люди Судислава Бернатовича. Та коли Дмитро бився під городом, прийшли на нього угри й ляхи, і побіг Дмитро. Тоді ж Василь, дяк, за прозвищем Молза, застрілений був під городом, і боярина Михалка Скулу вбили, догнавши на ріці Щирці. І голову йому вони одрубали, три цепи знявши золоті, і принесли голову його до Коломана. Мстислав же стояв на ріці Зубр'ї, і Дмитро прибіг до нього. Оскільки ж Мстислав не міг битися з уграми, він просив зятя свого Данила і Олександра Всеволодовича, щоб вони обидва заперлися у Галичі. І обіцявся йому Данило й Олександр піти в Галич, але Данило заперся в Галичі, а Олександр не зважився.

Тоді ж велика княгиня Романова Анна прийняла монаший чин. А потім прийшла рать під город Галич – Коломан і ляхи. І великий бій був на Кривавім броді, і впав на них сніг, і вони угри й ляхи не могли стояти – пішли вони за город Рогожину, пішли на Мстислава і прогнали його із землі Галицької...

Мстислав тоді сказав Данилові: «Вийди з города». І Данило вийшов із Галича з Дмитром тисяцьким, і з воєводою Глібом Зеремійовичом, і з воєводою Мирославом. Вийшли вони з города, і коли були навпроти города Толмача, догнав їх невірний боярин Вітович Володислав. Вони, повернувши на нього, прогнали його і коня від нього одібрали. Данило ж був молодим, але, бачивши, як мужньо їздили Гліб Зеремійович і боярин Семен Коднинський, він приїхав до них обох, піддержуючи їх, а інші ж кинулись були тікати.

Того ж дня билися вони весь день аж до ночі і тої ночі вернулися. Данило і Гліб Зеремійович удвох схопили Янця. Молодик сей Данило показав мужність свою, і вони обидва цілу ніч билися. А на ранок догнав його боярин Гліб Васильович, але Данило, повернувши на нього, гнав його далі поприща – і той утік перед ним, бо кінь був борзий. Коли ж Данило вернувся і один їхав межи ними противниками, то вони не осмілювалися напасти на нього, допоки ото не під'їхав до нього боярин Гліб Судиславич та боярин Гаврило Іворович і воїн Переніжко.

Звідти пройшли вони в город Онут і рушили в поле. І настав у них голод великий, але рушили вози з Галича? до города Плава напередодні святого Дмитрія Солунського і, захопивши вози, накормилися вони вдосталь і воздали хвалу богородиці і святому Дмитрію, що він нагодував їх.

А звідти прийшли вони нижче від города Кучелмина, думаючи, де перейти ріку Дністер. Та за божою милістю прийшли човни з города Олешпія, і переїхали вони в них через Дністер, і наситилися рибою і вином. Звідти ж приїхав Данило до Мстислава Мстиславича.

Мстислав же велику честь склав Данилові, і дари йому дав великії, і коня свого борзого сивого, і сказав йому: «Ти піди, княже, у Володимир, а я піду в Половці. Помстимось оба за сором свій». І Данило приїхав у Володимир...

У рік 6723 (1215). У той же час за божим повелінням прислали князі литовські послів до великої княгині Романової Анни, і до Данила, і до Василька, мир даючи... Ці ж усі мир дали князю Данилові і Васильку, і була земля їхня спокійна.

Ляхи ж не перестаючи пакостили. І привів Данило на них литву, і пустошили вони Ляхів, і багато убивств учинили між них.

У рік 6725 (1217). У той же час вийшов на Данила воєвода Філя, здавна прегордий, надіючись обійняти землю й вичерпати море, з багатьма уграми. Він сказав: «Один камінь багато горнців побиває». І друге слово він сказав прегордо: «Острий мечу, борзий коню – многая ви гибель русії». Але бог того не потерпів, в інший час убитий був Данилом Романовичем здавна прегордий Філя.

Олександр же Всеволодович одступив од Данила і од Василька до Лестька. І не було їм обом підмоги ані від кого, тільки од бога, допоки не прийшов Мстислав Удатний з половцями. Вийшов тоді Філя з багатьма уграми і ляхами із Галича, узявши бояр галицьких, і тестя Судислава Бернатовича і боярина Лазаря Домажирця, і других; а інші розбіглися, бо загордився він був.

У рік 6727 (1219). У той же час прийшов Лестько на Данила до города Щекарева, боронячи йому іти на поміч Мстиславу, тестеві своєму. Приїхав також Кондрат, брат Лестьків, мирить Лестька і Данила, але узнав він обман Лестьків і не велів князю Данилу їхати до Лестька.

Філя тим часом готувався до битви, бо ж він уважав, що ніхто не може стати проти нього на бій. А Коломана він зоставив у Галичі, і той зробив укріплення на церкві пречистої владичиці нашої Богородиці, яка, не стерпівши осквернення храму свого, і оддала його Коломана в руки Мстиславові. Був же тут із Коломаном воєвода Іван Лекин, і Дмитро, і Бот.

А коли половці приїхали побачити рать Філі і Лестька, то угри й ляхи гонилися за ними, і один половчин, повернувшись, застрілив угрина Уза в око. І впав він із коня, і взяли вони тіло його, і тужили по ньому...

У рік 6734 (1226)...Мстислав за радою облудних бояр галицьких оддав дочку свою меншу Марію за королевича угорського Андрія і Дав йому Перемишль. Але Андрій, послухавши підступного боярина Семюнка Чермного, утік в Угри і почав піднімати рать. А коли настала зима, він прийшов до Перемишля. Тисячу тоді держав Юрій Домажирич, він здав Перемишль, а сам утік до Мстислава. Король Андрій тим часом став у Звенигороді і послав воїв своїх до Галича, бо сам він не одважився їхати до Галича: сказали ото йому волхви угорські, що коли він побачить Галич – не бути йому живим. І він через цю причину не посмів піти в Галич, бо вірив волхвам. І Дністер наводнився, не могли вони перейти.

Мстислав тим часом виїхав супроти короля з військами. І подивилися вони одні на одних, і поїхали угри у стани свої. З королем же був воєвода лядський Пакослав Войцехович з ляхами. А звідти пішов король до Теробовля і взяв Теробовль, і пішов до Тихомля і взяв Тихомль. Звідти ж

прийшов він до Крем'янця і бився під Крем'янцем, і багато угрів побили й поранили.

Тоді ж Мстислав послав боярина Судислава Бернатовича до зятя свого, князя Данила, кажучи: «Не одступай од мене». І той сказав: «Я маю правду у серці своїм».

Звідти ж прийшов король до Звенигорода, а Мстислав виїхав на нього з Галича. Угри, отож, виїхали супроти нього з королевих станів, і Мстислав бився з ними, і перемиг їх, і гнали його вої за ними до станів королевих, рубаючи їх. Тоді ж Мартиниша вбили, воєводу королевого, і король розгубився і пішов із землі Галицької спішно.

Данило тим часом прийшов до Мстислава з братом Васильком до Городка, і воєвода Гліб Зеремійович прийшов із ними обома, і мовили вони Мстиславу: «Піди, княже, на короля. Він же пополоханий ходить!» Але Судислав боронив йому Мстиславу, йти, бо мав він облуду у серці своїм: не хотів бо він пагуби королеві, тому що мав у ньому надію велику, а король уже знесилився був.

У той же час Лестько ішов на поміч королеві, хоча Данило боронив йому це, казав не помагати королеві. Оскільки той дуже сильно старався, то Данило й Ваєилько послали людей своїх до ріки Бугу, не дали удвох йому прийти. І він, звідти вернувшись, пішов у свою землю, бо знемігся був, ходивши на війну.

А король угорський Андрій пішов в Угри. Тоді ж догнав його Ізяслав Мстиславич з облудним Жирославом, і пішли вони обидва з ним в Угри...

У рік 6735 (1227). Почнем же розповідати про незчисленні битви, і про страждання великі, і про часті війни, і про многі крамоли, і про часті заворушення, і про мирті заколоти, бо змалку не було їм обом Данилові й Васильку спокою. Коли ж сидів Ярослав Інгварович у Луцьку, поїхав Данило в Жидичин поклонитися і помолитися святому Миколі. І звав його Ярослав до Луцька, і сказали йому бояри, його: «Візьми Луцьк, схопи тут князя їх». Але він Данило відповів: «Я приходив сюди молитву вчинити святому Миколі і не можу сього вдіяти», і пішов він у Володимир.

А звідти, зібравши, рать, послали вони обоє Данило й Василько на нього двірського Андрія, боярина Вячеслава Товстого, воєводу Гаврила Дуцшловича, Івана Михалковича. І коли той Ярослав виїхав із Луцька, він був схоплений із жоною своєю. Схоплений же він був боярином Олексою Орішком: під ним бо був борзий кінь і, погнавшись за ним Ярославом, він узяв його поблизу города.

І заперлися лучани, але назавтра прийшов Данило й Василько, і здалися лучани. Брат тоді дав Василькові Луцьк і Пересопницю, а Берестій він йому раніше був дав.

Тим часом попустошили ятвяги довкола Берестія. І погналися удвох Данило й Василько за ними із Володимира, але на їхнє військо напало двоє ятвягів, Мондушич Шутр і Стегут Зібрович. І вбитий був Данилом і Вячеславом Товстим Шутр, а Стегут убитий був воєводою Шелвом. А коли ятвяги втікали, догнав їх Данило і князя їх Небра поранив чотирма ударами,

але вороже дrevко вибило списа з рук його. А коли Василько погнався за ним Небром, був голосний крик: «Брат твій б'ється позаду», – і він, лишивши Небра, вернувся брату на поміч. А той од них утік, і інші ятвяги розбіглися. Та ми, це залишивши, до попереднього повернемося».

*Літопис Руський. – К., 1989. –
С. 375–377, 382–384.*

Слово о полку Ігоревім (1185 р.)

«У той же час Святослав Ігор, онук Олегів, поїхав із Новгороду (Сіверського) місяця квітня у двадцять і третій день, у вівторок, узявши із собою брата Всеволода із (города) Трубецька, і Святослава Ольговича, синівця свого, із (города) Рильська, і Володимира, сина свого, із Путивля, і в Ярослава Всеволодовича випросив він підмогу – Ольстина Олексича, Прохорового внука, із ковуями чернігівськими...

А наавтра, коли настала п'ятниця, в обідню пору, зустріли вони полки половецькі, бо ті приготувалися були до їхнього приходу, вежі свої одіслали назад, а самі, зібравшись од малого і до великого, стояли по тій стороні ріки Сюурлію...

...І сказав Ігор до братів своїх: «Браття! Сього ми шукали есьмо! Тож ударимо!». І тоді рушили вони до них, поклавши на бога уповання своє...

А коли світала субота, почали виступати війська половецькі, як бори, і не знали князі руські, кому з них до котрого поїхати, бо було їх незчисленне множество... І тоді, порадившись усі, вони зсіли з коней, бо мали намір, б'ючись, дійти до ріки Дінця. Вони бо говорили: «Якщо ми побіжимо, утечем самі, а чорних людей оставимо, то од Бога нам буде гріх, як сих видамо. Підем і або вмремо, або живі будемо всі вкупі». І, так сказавши, всі зсіли з коней і пішли б'ючись. І тут за допустом божим поранили Ігоря в руку і умертвили лівицю його, і була печаль велика у полку його... Однак тоді кріпко вони билися тої днини до вечора, і багато було ранених і мертвих у полках руських. Настала ніч суботня, і пішли вони б'ючись.

А коли світала неділя, сталося замішання ковуїв, у полку їх побігли. Ігор же був у той час на коні, тому що був поранений, і рушив він до полку їх, намагаючись вернути їх до військ. Зрозумівши ж, що далеко одійшов од своїх людей, і, знявши шолом, він помчав знову до війська (ковуїв), щоби вони впізнали князя і вернулися б. Однак же не вернувся ніхто, а тільки боярин Михалко Юрійович, упізнавши князя, вернувся. Але ліпші мужі не прийшли були в замішання з ковуями, і мало хто із простих людей чи хто з отроків боярських, бо всі ліпші мужі билися, ідучи пішо, і серед них Всеволод немалу мужність показав.

І коли приблизився Ігор до полків своїх, то поїхали половці навпоперек, і тут схопили його на віддалі одного перестрілу (віддаль польоту стріли, 70-90 м) од полку свого. І схоплений Ігор бачив брата свого Всеволода, який кріпко боровся, і просив він душі своїй смерті, щоби не

бачити загибелі брата свого. Всеволод же так бився, що навіть оружжя в руках його було не досить, а билися ж вони, ідучи навкруг біля озера.

Отже, у день святої неділі навіть на нас Господь гнів свій: замість радості навів на нас плач, і замість веселості жаль на ріці Каялі...

Сказав же тоді Ігор: «Спом'янув я гріхи свої перед господом богом моїм... Се воздав мені господь за беззаконня моє, і за лиходійство моє [прогнівався] на мене», і «впали тепер гріхи мої на голову мою». «Праведен господь, і справедливі вельми суди його», і я ж не маю з живими долі... Але владико, господи боже мій, «не одвертай мене до кінця», а коли воля твоя, господи, то дай же милість нам, рабам твоїм...».

Святослав же, це почувши і вельми зітхнувши, утер сльози свої і сказав: «О любі мої браття, і синове, і мужі землі Руської! Дав мені був бог придушити поганих, але ви, не вдержавши молодості, одчинили ворота на Руську землю. Воля господня хай буде в усьому...».

Слово о полку Ігоревім. – К., 1986. – С. 292–294.

З Галицько-Волинського літопису про битву на річці Калці (1223 р.)

«У рік 6732 (1224). У той же рік прийшла нечувана рать: безбожні моавитяни, прозвані татарами, прийшли на землю Половецьку, і половці стали супроти них. Але навіть хан Юрій Кончакович, що був найбільший між усіх половців, не зміг вистояти перед ними. І побіг він до ріки Дніпра, і многи половці побиті були. А татари, вернувшись, пішли у вежі свої.

І прибігло половців багато в Руську землю, і говорили вони руським князям: «Якщо ви не поможете нам, то ми нині порубані були, а ви завтра порубані будете». І була рада всіх князів у городі Києві, і нарадились вони так: «Лучче б нам зустріти їх на чужій землі, аніж на своїй».

Тоді бо Мстислав Романович був князем у Києві, а Мстислав Святославич у Ковельську і в Чернігові, а Мстислав Мстиславич Удатний у Галичі – де ж були старійшини в Руській землі. А Юрія Всеволодовича, князя великого суздальського, не було на тій раді. Се ж іще молоді князі, котрі були тут: Данило Романович, Михайло Всеволодович, Всеволод Мстиславич київський та інших багато князів. Тоді ж великий князь половецький охрестився, Бастий. А Василька Романовича не було, бо він, молодий, лишився у Володимирі.

Звідти ж із Києва рушили вони місяця квітня і прийшли до ріки Дніпра, до острова Варязького. І приїхала туди до них уся земля половецька, і чернігівці приїхали, і кияни, і смольняни, й інші землі. Всі ми посуху Дніпро перейшли, – так ото покрита вода була безліччю човнів. А галичани й волинці, кожен зі своїми князями, і куряни, і трубчани, і путивльці, кожен зі своїми князями, прийшли кіньми. А вигонці галицькі рушили по Дністру і ввійшли в море – човнів же було тисяча. І ввійшли вони в ріку Дніпро, і провели човни вгору до порогів, і стали коло ріки Хортиці, на броді близ Протолчів. Був же з ними воєвода Демажирич Юрій і боярин Держикрай Вояодиславич.

Коли ж прибули вісті у етани, що татари прийшли вже поглянути на руські човни, то Данило Романович, почувши де і сівши на коня, помчав подивитися на небачену рать. І кінвики, які були з ним, і багато інших князів, з ним погнали подивитись на небачену рать. Але ті одійшли, і Юрій Домажирич їм князям говорив: «Вони стрільці є». А інші казали: «Вони прості люди є, гірші половців». Юрій же Домажирич мовив: «Вони ратники є і добрі вої».

І, приїхавши назад, вони сказали це Мстиславу Романовичу, і Юрій про все сказав. І промовили молоді князі: «Мстиславе і другий Мстиславе! Не стійте! Підемо проти них!».

І перейшли всі князі, Мстислав Романович, і другий Мстислав, Святославич чернігівський, ріку Дніпро. І інші князі прибули, і рушили всі разом у поле Половецьке. Перейшли ж вони Дніпро в день вівторок.

І встріли татари полки руської, але стрільці руської перемогли їх і гнали в поле далеко, рубаючи, і зайняли їх скот, а зі стадами втекли, так що всі вої набрали повно скоту.

Звідти ж ішли вони вісім днів до ріки Калки. І встріли їх сторожі татарські, і сторожі ці билися з ними, і вбитий був воєвода Іван Дмитрійович та інших двоє з ним, а татари од'їхали звідти.

На ріці Калці татари встріли їх, війська половецькі і руські. Мстислав Мстиславич тим часом повелів Данилові попереду перейти з полками ріку Калку і іншим полкам піти з ним, а сам після нього перейшов. Сам же поїхав він у сторожі, і, коли побачив полки татарські, він, приїхавши, сказав: «Оружіться!».

Мстислав же Романович і другий Мстислав Святославич сиділи у стані, не знаючи цього, тому що Мстислав Мстиславич їм обом нічого не сказав

– через зависть, бо велика незгода була mezi ними.

Коли зітнулися війська між собою, то Данило виїхав наперед, і воєвода Семен Олуйович, і воєвода Василько Гаврилович. Ударили вони в полки татарські, і Василько був збитий з коня, а сам Данило поранений був у груди. Але через молодість і одвагу він не чув ран, що були на тілі його, – був бо він віком вісімнадцяти літ, був бо він сильний, – і Данило кріпко боровся, побиваючи татар. Мстислав Ярославич Німий, бачивши це і подумавши, що Данило збитий був, помчав і сам між них, бо був той муж дужий, і тому, що він був родич Романові, із племені Володимира, на прозвище Мономаха. Він бо, велику приязнь маючи до отця його, йому й поручив по смерті свою волость – оддав князю Данилові.

Татари ж утікали, а Данило побивав їх своїм військом, і Олег Святославич курський. Кріпко вони билися, але інші полки татарські зітнулися з ними, і за гріхи наші руські полки було переможено. Данило, бачивши, що все сильніше в битві налягають вороги і стрільці їхні стріляють сильно, повернув коня свого на втечу – через те що кинулися за ним противники. І коли він біг, то захотів води, і, пивши, відчув рану на тілі своєму – в битві не помітив він її через силу й мужність віку свого. Був бо він смілий і хоробрий, «од голови й до ніг його не було на нім вади».

Сталася перемога над усіма князями руськими, якої ото не бувало ніколи. Татари ж, перемігши руських князів за гріхи християн, пішли й дійшли До Новгороду Свято-полчського, а руси, які не знали лукавства їх, виходили назустріч їм із хрестами, і вони побили їх усіх.

Дожидаючи бог покаєння християнського, повернув їх назад на землю східну, і пустошили вони землю Тангутську, і на інші країни ходили. Тоді ж і Чингіз, хан їх, тангутами убитий був, а їх тангутів, обманувши, татари потім лукавством негубили. І інші землі вони війнами, а найпаче хитрістю погубили».

Літопис Руський. – К., 1989. – С. 379–381.

З літопису про захоплення ханом Батисем Києва у 1240 р.

«У рік 6748 (1240). У той же рік прийшов Батий до Києва з великою силою многим-множеством сили своєї, і окружив город. І обступила Київ сила татарська, і був город в облозі великій. І пробував Батий коло города, а вої його облягали город. І не було чути нічого од звуків скрипіння теліг його, ревіння безлічі верблюдів його, і од звуків іржання стад коней його, і сповнена була земля Руськая ворогами.

Кияни тим часом захопили в них татарина, на ім'я Товрула, і той розповів їм про всю силу їх. Се були брати його, Батия, сильні воєводи: Урдюй, Байдар, Бирюй, Кайдан, Бечак, і Менгу, і Куюк, – який потім вернувся, довідавшись про смерть ханову, і став ханом, – але він був не із його, Батия, роду. А першим його воєводою був Субедей-богатир, і Бурундай-богатир, що взяв Болгарську землю і Суздальську. І інших було без числа воєвод, що їх ми не списали тут.

І поставив Батий пороки під город коло воріт Лядських, – бо тут підступили були дебри, – і пороки безперестану били день і ніч. Вибити вони стіни, і вийшли городяни на розбиті стіни, і було тут видіти, як ламалися списи і розколювалися щити, а стріли затьмарили світ переможенням, і Дмитро поранений був. Вийшли татари на стіни і сиділи там того дня й ночі, а городяни зробили ще друге укріплення навколо церкви святої Богородиці Десятинної.

А назавтра прийшли татари на них, і була битва межи ними велика. Люди тим часом вибігли і на церкву, і на склепіння церковне з пожитками своїми, і од тягаря повалилися з ними стіни церковні, і так укріплення було взяте татарськими воями. Дмитра ж вивели до Батия, пораненого, але вони не вбили його через мужність його».

Літопис Руський. – К., 1989. – С. 395–396.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення поняттям «палеоліт», «мезоліт», «неоліт», «єнеоліт».
2. Порівняйте палеоліт, мезоліт, неоліт та єнеоліт на території України за такими критеріями: час початку та завершення, знаряддя праці, господарство, зовнішній вигляд людини.
3. Які існують теорії походження східних слов'ян? Яка з них є, на Ваш погляд, найбільш науково обґрунтованою?
4. Складіть порівняльну характеристику кочових народів, які мешкали в Степу на півдні сучасної України, у вигляді таблиці, відображаючи їх господарство, побут, культуру, релігійні уявлення та історичне значення.
5. Чому князю Олегу 882 р. вдало здійснити «двірцевий переворот» і посісти на київському престолі? Які були наслідки цього?
6. Які причини реформ княгині Ольги і в чому полягає їх сутність?
7. На що була спрямована політика Святослава Ігоровича?
8. Чому лише Володимирі Святославичу вдалося запровадити християнство в якості державної релігії?
9. Дайте оцінку внутрішньополітичній та міжнародній діяльності Ярослава Володимировича.
10. За яких умов відбулося об'єднання Галицького і Волинського князівств?
11. Яке значення мало коронування Данила Галицького для долі Галицько-Волинської Русі?
12. Які причини політичної роздробленості Київської Русі? В чому вони проявлялися?
13. Чи можна було, на Вашу думку, запобігти роздробленості Русі? Чому?
14. Які наслідки мало захоплення Південної Русі монголо-татарами?
15. Як різняться погляди істориків на значення монголо-татарської навали?

ТЕМА 2. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ ЛИТВИ І ПОЛЬЩІ. ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА (2 год.)

Мета: з'ясувати процес входження та становище українських земель у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої; розвивати вміння давати оцінку політичному, соціально-економічному та культурно-релігійному життю українських земель у складі Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. Схарактеризувати передумови та причини появи козацтва на території України; визначити роль і місце Запорозької Січі в державотворчих процесах в Україні; розвивати вміння студентів давати оцінку діяльності ватажків козацько-селянських повстань; виховувати поважне ставлення до героїчних сторінок історії України, гордість за минуле наших предків.

ПЛАН

1. Українські землі у складі Великого князівства Литовського (друга половина XIV – перша половина XVI ст.).
2. Українські землі у складі Речі Посполитої (друга половина XVI – перша половина XVII ст.):
  - а) соціально-економічне та політичне становище;
  - б) Люблінська та Берестейська церковна унії.
3. Виникнення українського козацтва.
4. Заснування Запорозької Січі.
5. Реєстрове козацтво та стосунки з Польщею.
6. Боротьба козаків з турками й татарами.
7. Козацько-селянські повстання кінця XVI ст. – поч. XVII ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Алексєєв Ю.М. Історія України: Навч. посіб. / Ю.М. Алексєєв, А.Г. Вертегел, В.М. Даниленко. – К., 2004 – 256 с.
- Антонович В.Б. Що принесла Україні УНІЯ? / В.Б. Антонович. – К., 1952. – 110 с.
- Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні / В.Б. Антонович. – К., 1991. – 238 с.
- Апанович О.М. Розповіді про запорозьких козаків / О.М. Апанович. – К., 1991. – 334 с.
- Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О.М. Апанович. – К., 1993. – 342 с.
- Боплан Г.Л. Опис України / Г.Л. Боплан. – К., 1990. – 301 с.
- Величко С. Літопис / С. Величко. – К., 1991. – Т. 1. – 371 с., Т. 2. – 642 с.
- Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К., 1994. – 59 с.
- Гончарук П.С. Історії України з найдавніших часів до початку XX століття. Навч. пос., 2-ге вид. / П.С. Гончарук. – К., 2009. – 528 с.

Грамоти XIV ст. – К., 1974. – 219 с.

Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 тт., 12 кн. / М.С. Грушевський. – Л., 1905. – Т. 3. – 588 с., Л.–К., 1907. – Т. 4. – 538 с.

Грушевський М.С. Історія української козаччини / М.С. Грушевський // Вітчизна. – 1989. – Т. 1. – 648 с., Т. 2. – 634 с., Т. 3. – 588 с., Т. 4. – 538 с., Т. 5. – 688 с., Т. 6. – 670 с., Т. 7. – 628 с., Т. 8. – ч.1. – 336 с., ч.2. – 224 с., ч.3. – 288 с., Т. 9. – 1631 с., Т. 10. – 394 с.

Грушевський М.С. Ілюстрована історія України / М.С. Грушевський. – К., 1992. – С. 239–292.

Гудзь В.В. Історія України. Підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищій навчальних закладів. / В.В. Гудзь. – К., 2003. – 616 с.

Гурбик А. Аграрна реформа в Україні XVI ст. / А. Гурбик. – К., 1997. – 64 с.

Гурбик А. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка) / А. Гурбик. – К., 1998. – 319 с.

Гурбик А.О. Виникнення Запорозької Січі (хронологічний та територіальний аспект проблеми) // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 3–17.

Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – М., 1982. – 264 с.

Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. – К., 2006. – 974 с.

Зашкільняк Л.О. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л.О. Зашкільняк, М.Г. Крикун. – Львів, 2002. – 752 с.

Ісаєвич Я.Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні / Я.Д. Ісаєвич. – Львів, 1983. – 151 с.

Історія України в документах і матеріалах. – К., 2006. – 105 с.

Історія України в особах. Литовсько-польська доба. – К., 1997. – 424 с.

Історія України / [за ред. В. А. Смолія]. – К., 1997. – С. 57–77.

Історія України. Курс лекцій. – К., 1991. – Т. 1. – С. 86–113.

Кормич Л.І. Історія України від найдавніших часів і до XXI ст.: Навч. посіб. / Л.І. Кормич, В.В. Багацький. – Харків, 2001. – 480 с.

Король В.Ю. Історія України: Навч. посіб., 2-ге вид., доп. / В.Ю. Король – К., 2008. – 496 с.

Костомаров М.І. Історія України в життєописах визначних діячів / М.І. Костомаров. – К., 1991. – 495 с.

Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв. / Н. Крикун. – К., 1992. – 150 с.

Крип'якевич І. Велика історія України / І. Крип'якевич. – К., 1993. – Т. 1. – С. 207–330.

Лановик Б.Д. Історія України / Б.Д. Лановик, М.В. Лазарович. – К., 2001. – С. 122–160.

Липинський В. Релігія і церква в історії України / В. Липинський. – К., 1995. – 111 с.

- Леп'явко С.А. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / С.А. Леп'явко. – Чернігів, 1996. – 286 с.
- Леп'явко С.А. Українське козацтво в міжнародних відносинах (1561 – 1591 рр.) / С.А. Леп'явко. – Чернігів, 2006. – 800 с.
- Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – 192 с.
- Літопис Самовидця. – К., 1971. – 207 с.
- Пашуто В.Т. Образование Литовского государства / В.Т. Пашуто. – М., 1959. – 536 с.
- Пичета В.И. Белоруссия и Литва в XV–XVI вв. / В.И. Пичета. – М., 1961. – 818 с.
- Половець В.М. Історія України. Курс лекцій: навчальний посібник для студентів гуманітарних і природничих факультетів. / В.М. Половець. – Чернігів, 2008. – 296 с.
- Русина О.М. Україна під татарами і Литвою / О.М. Русина. – К., 1998. – 320 с.
- Савченко Н.М. Історія України: соціально-політичний аспект: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. / Н.М. Савченко. – Х., 2003. – 380 с.
- Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – початок XVII ст.) / П. М. Сас. – К., 1998. – 295 с.
- Світлична В.В. Історія України: навч. посіб. / За ред. Ю.М. Алексеєва. 3-є вид. – К., 2005. – 408 с.
- Сергійчук В. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. / В. Сергійчук. – К., 1991. – 252 с.
- Сергійчук В. Морські походи запорожців / В. Сергійчук. – К., 1992. – 60 с.
- Смолій В.А. Запорозька Січ. Виникнення, тенденції розвитку, ліквідація / В.А. Смолій // Наука і суспільство. – 1998. – № 4. – С. 28-31, 82-83.
- Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті / В.А. Смолій // Український історичний журнал. – 1991. – № 5.–С.
- Тимошенко Л. Берестейські церковні собори у жовтні 1569 р.: підготовка, склад учасників та провідники / Л. Тимошенко // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2007. – Вип. 7. – С. 141–166.
- Хижняк З.И. Киево-Могилянская академия / З. И. Хижняк. – К., 1970. 174 с.
- Хрестоматія з історії України / Упор. О.М. Уривалкін. – К., 2007. – 520 с.
- Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф. Шабульдо. – К., 1987. – 183 с.
- Щербак В.О. Козацтво в класово-становій структурі українського суспільства / В.О. Щербак // Український історичний журнал. – 1991. – № 11. – 52 с.
- Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. / Д.І. Яворницький. – К.; Львів, 1990. – 319 с.

Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. / Н. Яковенко. – К., 2008. – 417 с.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Перше питання присвячено встановленню влади литовських князів над Волинною, Чернігово-Сіверською землею, Поділлям, Київщиною та Переяславщиною. Потрібно визначити характер Литовсько-Руської держави, окреслити політику князів Гедиміна та Ольгерда, Київське удільне князівство Володимира Ольгердовича. Схарактеризувати зміст Кревської унії та її наслідки. Окремо потрібно зупинитися на боротьбі з Тевтонським орденом, зокрема, на Грюнвальдській битві. Також схарактеризувати процес остаточної ліквідації Волинського та Київського князівств.

Варто також зробити наголос на розвитку сільського господарства (перехід до панщинно-фільваркового господарства, процес обезземелення та закріпачення селян і як наслідок – селянські рухи (1490–1492 рр.); реместа, торгівлі, виникнення цехів, розвиток міст та надання їм Магдебурзького права. Відобразити суспільно-політичний устрій за Литовськими статутами.

У **другому питанні** зосередити увагу на політичному, соціально-економічному та релігійному житті в українських землях наприкінці XVI ст. Розглянути процес загарбання шляхетською Польщею Київщини, Волині, Брацлавщини, Підляшшя.

Студенти мають дати характеристику основним умовам Берестейської унії та економічному становищу (розвиток сільського господарства, розширення фільваркового землеволодіння та юридичне оформлення кріпосного права) українських земель після Люблінської унії.

Дати характеристики становищу церкви на Україні. Згадати про виникнення братств та їх роль у боротьбі проти польсько-католицького наступу, унії, ліквідації православної ієрархії та боротьбу за її відновлення. Зокрема, зупинитися на підготовці церковної унії, ході Брестського собору, умови та наслідки прийняття Берестейської унії 1596 р. Також оцінити діяльність митрополита Іова Борецького і Петра Могили.

Під час підготовки до **третього питання** слід зупинитися на перших згадках українських козаків в іноземних джерелах ще наприкінці XV ст., на характеристиці змісту і походження терміну «козак» і «козакувати». Слід схарактеризувати військово-політичні, економічні та соціальні причини виникнення феномену українського козацтва, де особливо зупинитись на джерелах формування козацтва.

У **червотрому питанні** потрібно зробити наголос, чому саме на Запорозжжі сформувалася Січ і з'ясувати значення Запорозької Січі у становленні української державності та етногенезі українського народу. Варто розглянути виникнення перших січей, особистість Дмитра Вишневецького, Івана Підкови, Самійла Кішки та їх діяльність; військово-адміністративний устрій Запорозької Січі.

П'яте питання присвячене розгляду поняття «реєстрового козацтва», його ознакам, правовому статусу у Речі Посполитій, а також реформам Сигізмунда Августа, Стефана Баторія, які стосувалися реєстрового козацтва, його чисельності та соціальному становищу.

Шосте питання відображає, власне, призначення українського козацтва, його військову та оборонну функції у боротьбі з турками та татарами. Окремо зупинитися на морських походах козаків.

При розгляді **стомого питання** слід розкрити передумови розгортання національно-визвольної боротьби, схарактеризувати козацькі війни 1591–1596 рр. як перший виступ проти влади, їх причини, привід, хід, результати та наслідки, а також виділити причини поразок. Зокрема, з'ясувати значення козацьких повстань у розгортанні національно-визвольної боротьби українського народу.

ТЕКСТИ ДЖЕРЕЛ

З «Хроніки Биховця» про приєднання князем Ольгердом до Литви українських земель

«1351 рік (1362. – Авт.). Князь великий Ольгерд, зібравши сили свої литовські, пішов і побив татар на Синіх водах, трьох братів, Хачибєя, Кутлубугу і Дмитра. А ті три брати в Орді правили і були отчичами і дідичами подільської землі, і від них на Подолії були призначені отамани, які відали всіма доходами, і до них приїжджали татарські баскаки і, забираючи у тих отаманів дань, відвозили в Орду. Брат же великого князя Ольгерда князь Коріат володів Новогрудком литовським, і були у нього чотири сини: князь Юрій, князь Олександр, князь Костянтин і князь Федір. І ось ті князі Коріатовичі, три брати, з дозволу великого князя Ольгерда, свого дядька, і з литовською допомогою пішли в подільську землю, а у той час в подільській землі не було жодного міста ні з дерева рубаного, ні з каменя побудованого. Тоді ті князі, прийшовши в подільську землю, увійшли до дружніх відносин з отаманами і почали захищати подільську землю від татар, а баскакам виходу не стали давати. Перш за все вони знайшли собі міцне місце на річці Смотричі і тут заклали собі місто Смотрич. В іншому місці, в горі, жили ченці, і в тому місці князі створили місто Бокоту. І, полюючи, доводилося їм заганяти багато оленів на тому острові, де зараз знаходиться Каменець і, зрубавши ліс, побудували кам'яне місто Каменець, а потім всі міста подільські створили і оволоділи всією землею подільській.

А потім король польський Казимир Локеток дізнався, що їх три брати Коріатовичі в подільській землі, люди сильні, і він прислав до князя Костянтина листи з друком, просячи його дуже настійно, щоб він до нього приїхав, роздумує про те зі всіма панамі, що у нього сина немає, а тільки одна дочка, і маючи намір віддати за нього дочку, а після своєї смерті залишити його королем. І князь Костянтин їздив до польського короля, але не хотів прийняти його віру, і знову по тим же грамотам виїхав з польської землі в свої володіння, і там на Подолії помер. А князя Юрія Молдавія узяла

собі воєводою і там отруїли його. А брат їх четвертий, князь Федір Коріатович, володів в Литві Новоградком; і почув князь Федір, що братів його в подільській землі не стало в живих, і він пішов в подільську землю і там осів.

І у той час княжив на Литві і в Русі великий князь Ольгерд, і князь Федір подільський, опанувавши подільською землею не хотів бути разом з подільською землею слухняним великому князю Ольгерду. І князь великий Ольгерд пішов зі всіма силами литовськими на Подолію, і, то почувши, князь Федір Коріатович втік з подільської землі до угорців, а в містах посадив валахів, І князь великий Ольгерд прийшов перш за все до Брацлаву, і, зайнявши Брацлав, прийшов до Сокольцу, і, забравши Соколец, прийшов до Каменцу вночі, і Каменец узав. А потім Смотрич і Скелю і Черлений місто зайняло, і всі міста забрав, і воєводу князя Федора на ім'я Нестан, який в тих містах був, захопив, і по всім містам князь великий Ольгерд посадив своїх старост. І дав тоді князь великий Ольгерд від себе тримати Каменец Подільський Гаштольду Гаштольдовичу; і у всіх тих містах своїх старост посадив, і відійшов геть. Ми ж на попереднє повернемося.

І тоді князь Ольгерд узав собі в дружини княжну Ульяну Вітебську, із-за якої князь Ольгерд хрестився в руську віру, а пани литовські все залишалися язичниками. І князь великий Ольгерд не насилував їх, і до своєї віри не навертав, а римської віри в Литві вже не було, залишилася тільки руська».

Перекладено за: Хроника Быховца. – М., 1966. – С. 56–57.

Про Городельську унію (1413 р.)

«1. Насамперед у той час, коли за допомогою животворного духа, сприйнявши світло католицької віри, поклали ми корону королівства Польського, то для зміцнення християнської віри, доброго становища і користі земель наших Литви, їх самих із землями і володіннями, їм підпорядкованими і з ними зв'язаними, названому королівству нашому Польському присвоїли, інкорпоровали, сполучили, об'єднали, приєднали, союзом зв'язали, за згодою одностайною нашою і інших братів наших і всіх панів, шляхтичів і бояр тієї ж землі Литовської волі і згоди.

2. Також усі церкви і весь клір названих вище земель Литви, як соборні, монастирські, парафіяльні, общинні, віденські й інші у тих (землях) споруджені і які будуть споруджені, засновані і які будуть засновані, в усіх їх свободах, імунітетах, привілеях, винятках і звичаях загальних зберігають, згідно з звичаєм королівства Польського.

3. Пани (і) також бояри-шляхта земель наших, названих вище, дареннями, привілеями і пожалуваннями, ним нами дарованими, даними, приділеними, тільки католики і Римської церкви підвладні і кому герби пожалувані, насолоджуються, володіють і користуються, як пани і шляхта королівства Польського своїми володіють і користуються.

4. Також пани і шляхтичі, названі вище, своїми вотчинами (батьківськими маєтками) на рівному праві володіють, як пани королівства Польського своїми звичайно (як прийнято) володіють і пожалування наші, на які мають грамоти, від нас діючі і затверджені твердістю вічної сили, подібним чином будуть володіти і мати вільну змогу їх продавати, міняти, відчужувати, дарувати і на користь свою повертати, однак, з нашої згоди, особливо для кожного випадку даного, як для їх відчуження, обміну або даріння перед нами або нашими урядовцями, за звичаями королівства Польського, буде визначено.

5. Також після смерті батька діти не повинні бути позбавлені спадкових маєтків (вотчин), але повинні ними з спадкоємцями (передаючи в спадщину) володіти, як пани і шляхтичі королівства Польського своїми (вотчинами) володіють і в сприятливе користування повертають.

6. Однаковим чином дружинам своїм правенки у маєтках і дворах, які в спадщину від батька або згідно з пожалуванням нашим у вічність мали, або будуть мати, можуть визначати (призначати), як у королівстві Польському визначаються (призначаються). Дочок або сестер, родичок і своячок своїх названі вище пани і шляхтичі земель Литовських можуть одружувати тільки з католиками і віддавати заміж, за благогодогдженням їх волі і за звичаєм королівства Польського, від старих часів додержуваним.

7. Не в суперечність цим дарованим свободам пани зобов'язуються будувати і лагодити фортеці і військові дороги і платити податки за старовинним звичаєм.

8. Особливо виражається те, що всі пани і шляхтичі земель Литовських вірність і належну християнській вірі постійність нам, Владиславу, королю Польському, і Олександру Вітовту, великому князю Литовському, і наступникам нашим зобов'язані будуть держати і зберігати, як пани і шляхтичі королівства Польського своїм королем звикли держати і служити, про що пани, бояри і знать земель Литовських, вище названі, присягою (клятвою) уже нам поручилися, як ясніше в грамотах їх, у яких вони з панами королівства Польського взаємно погодилися, міститься. Однаковим чином, під клятвою вірності і під (страхом) позбавлення своїх маєтків, ніяким князям або панам або іншим, якого б не було стану людям, бажаючим протистояти землям королівства Польського, ні порадою, ні благосприянням, ні допомогою не будуть служити і допомагати.

10. Також усі ті, яким такого роду свободи і привілеї пожалувані, хай ніколи нас, Владислава і Олександра Вітовта, великого князя Литовського, поки ми живі, і наших наступників, великих князів Литовських, не залишають і ні від нас і ні від наших наступників не відступають, але вірно і чесно підкоряються і силою присяги (клятви) вірно й міцно до нас і наших наступників великих князів Литовських, будуть прив'язані милостями, порадами і допомогою завжди і навіки.

11. До цього ще додається, що названі вище пани і шляхтичі Литви після смерті Олександра Вітовта, теперішнього князя, нікого не будуть мати або обирати великим князем і господарем Литви, як тільки кого король

Польський і його наступники, порадившись з прелатами і панами Польщі і земель Литви, вважатимуть за необхідне обрати, поставити, помістити. Однаково також прелати, пани і шляхтичі королівства Польського, коли король Польський помре без дітей і законних спадкоємців, не повинні обирати собі короля і державця без відома і ради нашої, тобто великого князя Олександра, панів і шляхтичів названих вище земель Литви, за силою і змістом попередніх грамот.

12. Понад те, названими вище свободами, привілеями і милостями тільки ті пани і шляхтичі землі Литовської можуть володіти і користуватися, яким зброя і герби шляхтичів королівства Польського пожалувані, і шанувателі християнської релігії, Римській церкві підвладні, не схизматики, або інші невірющі.

13. Також усі грамоти, які королівству Польському і землям Литви і раніше, сім або вісім років, і після або під час коронації нашої пожалували і дарували, силою даного підтверджуємо, ратифікуємо, апробуємо і постійної сили надаємо їм.

14. Особливо ж додається і висловлюється, що названі вище пани і шляхтичі королівства Польського і земель Литви в сейми для нарад, коли необхідність буде, в Любліні або в Парчові і в інших придатних місцях, за згодою волі нашої, будуть збиратися для кращої вигоди і користі королівства Польського і названих вище земель Литви.

Вчинено в місті Городлі на річці Бугу, на загальному сеймі, в другий день місяця жовтня в рік господній 1413».

*Хрестоматія з історії України /
Уривалкін О.М. – К., 2007. – С. 101-102.*

Проект Люблінської унії (1569 р.), складений представниками Польського королівства з зауваженнями представників Великого князівства Литовського

«Ми, Сигізмунд Август, всім узагалі і кожному зокрема, кому відати належить, людям теперішнього часу і майбутніх часів оголошуємо даною грамотою таке: нам відомо, що всі чини королівства часто нагадували славної пам'яті батькові нашому Сигізмунду, королю Польському, і просили його на сеймах і в інших випадках, щоб завершено було те з'єднання або унія Великого князівства Литовського з королівством Польським, які, за згодою всіх чинів литовських, встановлені славної пам'яті прадідами наші і ми – Владиславом Ягайлом і Олександром Вітовтом (Кревськаунія 1385 р.). ;і не тільки викладені були в грамотах і привілеях, а й здійснені були на ділі, і які потім при дядьку нашому Олександрі, спочатку великому князі Литовському, а потім королі Польському, по взаємних договорах польського народу з литовським, за згодою чинів королівства, в силу братерської любові були пояснені в докладніших словах і виразах та затверджені і закріплені клятвою і рицарським словом. І нас самих, під час нашого правління, вони просили і сильно представляли нам, щоб ми, згідно з нашим званням і нашим обов'язком, цю ось унію так привели до кінця, щоб вона була тверда на вічні

часи і щоб таким чином здійснені були – думка і бажання наших предків, наші власні думки і наш обов'язок: а тому, знаючи, що це об'єднання приносило велику славу і користь обом народам, ми спрямували на це діло нашу думку і волю, призначили без дальшого загаяння тут 130 спільний сейм, щоб вирішити і здійснити де діло, щоб уже обов'язково на цьому сеймі було постановлено і закінчено справедливе і ґрунтовне об'єднання і злиття цих держав, так щоб на майбутній час унія не тільки не могла бути перервана і розладнана, а щоб приносила такі плоди, які б могли дати польському і литовському народові насамперед можливо більший і твердий мир і збереження в цілості, а потім славу і прикрасу.

На скликаному таким чином цьому сеймі явилися особисто всі пани сенатори духовні й світські і всі інші чини польського й литовського народу і, за нашим допущенням і згодою, після взаємних між ними нарад, додержуючи цілком усіх привілеїв, закінчили всю цю справу унії між ними, в братерській любові, і ця унія викладена нами, за згодою всіх тих чинів обох народів, в таких пунктах.

Обрання короля

Насамперед Польське королівство і велике князівство Литовське, згідно з попередньою інкорпорацією між ними, складають з обох вищезазначених народів одне, нерозрізняване, неподільне тіло, одне зібрання, один народ, так що віднині у цього з двох народів одного зібрання, з'єднання, неподільного народу і майже єдиного, однорідного, нерозрізняваного і неподільного тіла буде на вічні часи одна голова, не окремі государі, а один – король польський, який, згідно з давнім звичаєм і привілеєм, спільними голосами Поляків і Литви обиратиметься в Польщі, а не в іншому місці. Цьому обранню не може перешкоджати відсутність яких-небудь осіб як із сенату, так і з інших чинів польських і литовських, особливо, якщо всі, хто має право брати участь в обранні короля, будуть оповіщені сенаторами королівства і в узаконений час. Місце для цього обрання буде... (місце не зазначене тут тому, що цей запис ще не ухвалений, а тільки запропонований).

Обраний таким чином на Польське королівство буде миропомазаний і коронований у Кракові. Що ж до обрання, введення його на стіл великого князівства Литовського, то воно повинно припинитися, так щоб уже віднині не було ніякого сліду його і подобі.

Сейми

Головний сейм завжди повинен бути один, а не окремі; крім того, повинен бути один ніколи нероздільний сенат для всіх справ і потреб тих народів і ніколи вже не повинен бути іншим, тобто не повинен складатися лише з сенаторів того або того народу. Сенат повинен бути при нас, крім того часу, коли буде сейм в Литві і в Польщі; він завжди повинен бути запрошуваний до всіх справ, про все знати і радити, згідно зі своїм обов'язком. А якби трапилися важливі справи, коли при нас не було б сенаторів, то в силу давнього звичаю буде дано звістку про все як у Польщу, так і в Литву і ніщо ніколи не буде постановлено і вирішено без відома

сенаторів обох народів. Ці головні сейми мають бути... (місце для сейму не написано, бо запис цей ще не схвалений), а в разі будь-якої важливої потреби сейм може бути і в іншому місці, за згодою всіх senatorів. На цих сеймах литовські сенатори будуть зобов'язані засідати між польськими сенаторами, на місцях, призначених нами, а земські їх послы між польськими послами. На цих сеймах – віднині єдиних сеймах королівства – все, що буде потрібно, буде обговорюватися, робитися і вирішуватися загальною нарадою і за спільною згодою всіх чинів, які мають право бути на сеймі.

Монета

Монета має бути одноманітна й однакова за вагою, пробою, поділом і написом, що ми і наші потомки без загаяння зобов'язані будемо здійснити.

Зовнішня політика

Що стосується договорів і союзів, то зроблено таку постанову: віднині всі угоди, укладання миру, посилення послів у далекі й суміжні країни мають бути здійснювані не інакше як з відома і за спільною радою обох цих народів; мир же і постанови, вчинені перед тим з яким завгодно народом і з яким завгодно государем, коли вони шкідливі якійсь стороні (Польщі або Литві), повинні бути оголошені неповночинними й не належними до виконання.

Коли тільки треба буде приносити присягу сенаторам, сановникам, чиновникам, старостам і членам найзнатніших домів, що досягли повноліття (як вимагається привілеєм), завжди вони повинні приносити таку присягу коронованому королю і королівству.

При коронації нового короля, після принесення ним належної, узаконеної присяги на збереження прав обох народів, відразу має бути дане ним утвердження всіх цих прав і привілеїв обох народів королівства, спільної Речі Посполитої, в одному тексті і на одній грамоті, під печаттю королівства.

Привілеї і вільності Литви

Обдумано і вжито заходів до того, щоб це єднання й унія Великого князівства Литовського з Польщею ні в чому не підривали, не ображали і не зменшували тих прав, привілеїв, вільностей і звичаїв великого князівства Литовського, які не суперечні польському народові; навпаки, такі права, привілеї, вільності і звичаї обидві сторони, за взаємною радою, будуть посилювати і множити. Те саме треба розуміти і про почесні та чини великого князівства Литовського, які існують в силу привілею: вони назавжди залишаться у своїй давній честі, бо це аж ніяк не суперечить спільній Речі Посполитій і не може бути визнане за яке-небудь роздвоєння.

Торгові мита

Як у Польщі, так і в Литві повинні бути знищені всі торгові мита і побори на землі і на воді, під якою б назвою вони не були, – наші, сенаторські, шляхетські, духовні; віднині і на вічні часи не слід брати ніяких мит з духовних і світських людей шляхетського звання і з їх підданих з будь-яких речей їх власної роботи і кормління, але з тим, проте, щоб вони цим шляхом не сприяли униканню від купецьких мит, що повело б до зменшення і затаювання давніх наших мит і мит інших чинів у Польщі і в Литві.

Права поляків і литовців

Всі закони і постанови, які б то не було і з якої б то не було причини видані в Литві проти польського народу, відносно заняття вищих і яких завгодно посад, що передаються і доручаються нами, також відносно маєтків і земель, відносно придбання земель і володіння ними у великому князівстві Литовському, одержуваних за дружиною або по вислuzі, купівлею, у спадщину або в подарунок і яким-небудь іншим способом, відповідно до закону і звичаю, – усі такі закони, за згодою всіх чинів, руйнуємо і обертаємо в ніщо. Віднині вони не повинні мати ніякої сили і значення, як закони, суперечні справедливості і взаємній любові та унії. Віднині як поляку Литві, так литовець у Польщі може купувати маєток і оселитися всяким законним способом і може по закону займати посаду в тій землі, в якій матиме осілість. Щодо духовних посад, то вільно нам буде роздавати їх на наш розсуд, як було і досі, не звертаючи уваги на осілість особи в тій країні.

Екзекуція маєтків

Обдумано також і взято до особливої уваги і те, щоб та екзекуція, яка почалася в Польщі з часів короля Олександра, за узаконенням, зробленим на сеймі в Петрокові 1504 р. відносно наших маєтків і земель у королівстві, не поширювалася на велике князівство Литовське; бо даним привілеєм залишаються великому князівству Литовському у повній силі всі права, узаконення, вільності, постанови, звичаї; тому залишаються в своїй силі всі їх пожалування, лени, застави, продажі, пожиттєві володіння, дані справедливо і законно під яким завгодно найменуванням, і ми їх залишаємо в цій силі: на вічні часи литовці не можуть підлягати і не підлягають екзекуції, якої вимагає зазначене вище узаконення Олександра.

Всі ці викладені вище справи, обмірковані, вирішені і постановлені обома народами, з точним виконанням усіх привілеїв, договорів, записів, які відносно цієї унії зроблені королями польськими і князями литовськими, – спільними государями обох цих народів, і предками цих народів і затверджені нами, ми, визначаючи ці справи чесними, потрібними й обов'язковими для обох сторін, за добровільним рішенням і бажанням цих сторін, верховною нашою королівською владою схвалюємо, зміцнюємо, затверджуємо, визнаємо на вічні часи міцними, важливими, законними, справедливими, ґрунтовними з усіма привілеями, що належать до них, і обіцяємо нашим королівським словом, нашою честю і в силу нашої королівської присяги, що все це зобов'язані будемо завжди твердо тримати і додержувати ми і потомки наші, королі польські, і обидві сторони – поляки і литовці – і їхні потомки зобов'язані будуть тримати і додержувати ці діла на вічні часи в цілому і в частинах, і ми не допустимо похитнути їх будь-коли або розривати будь-яким способом, замислом або ділом.

Зауваження представників Великого князівства Литовського

Ласкаві панове сенатори та інші чини Польського королівства! На промову, яку, панове, від вашого імені сказав нам єпископ Краківський у минулу суботу, ми, внаслідок багатьох причин, повинні були дати вам відповідь писану. Незабаром після того, у той же день, ви нам дали ще

рукопис, в якому говориться, що його величність король, наш спільний государ, з нашої спільної згоди, рішення й бажання уже затверджує цей акт унії, тоді як на ділі ми цього між собою ще не ухвалили, і у нас не в звичаї просити государя затверджувати те, що ще не приведено до кінця.

...Князівство Литовське завжди перебувало і перебуває досі в усій цілості, при всіх атрибутах влади, при всіх посадах і в певному обсязі кордонів. Нам не вистачало лише того, щоб ми могли бути в вас упевнені, щоб між нами і вами збереглася непорушна унія союзу і дружби, і щоб і в Польщі, і в Литві був государем тільки той, хто бажаний обом народам і обраний ними обома. Траплялося ж, що в Литві бували князі, які не були в той же час королями польськими, що, між іншим, не порушувало братерської любові, бо ваші предки, панове, не прагнули збільшувати своє королівство Литвою, а разом з нашими предками зберігали в цілості обидві держави, взаємно одні одних любили і тим були страшні всім ворогам.

...Справді ж, братерська любов повинна допускати рівність, повинна бути такою, щоб приносити рівну користь обом народам, а якщо злити Литовське князівство з королівством, то не буде ніякої любові, бо в такому разі Литовське князівство повинно поникнути перед Польщею, литовський народ повинен був би перетворитися на інший народ, так що не могло б бути ніякого братерства. Тоді б не стало одного з братів, тобто литовського народу, що видно з самої записки вашої, панове, даної нам. Там в одному пункті говориться і про знищення обряду введення на князівський стіл великого князя Литовського і про затвердження наших прав печаттю королівства і про сейми теж тільки Польського королівства. Ми приїхали до вас, панове, за братерством, за братерською любов'ю, а не за тим, щоб втратити нашу Річ Посполиту і нашого государя, великого князя, позбавивши його титулу – великий князь Литовський. Якби ми це зробили, то вчинили б проти нашої присяги, проти нашої совісті. А якби ми обдурили в цій справі бога, обдурили б нашого государя, нашу Річ Посполиту, то перед чіями очима ми достойні були б віри надалі?

Про нас судили б за прислів'ям: хто не вірний собі, чи може він бути вірний іншим? Не менше приниження для нас і те, що в цій записці ви, панове хочете від нас речей, противних нашим законам і вільностям, – ви хочете, щоб почесні та посади великого князівства Литовського давалися однаково вам і литовцям, коли у вас буде яка-небудь осілість у Литві, а деякі посади хочете одержувати навіть незалежно від осілості.

Яка, панове, нам користь від таких посад, яких би литовець не міг займати? Знаємо, що в королівстві є маршалок, є печатники, є воєводи, є гетьман, підскарбій; все це ми маємо у себе здавна і розпоряджатися цим, крім нашого государя і крім нашого народу, ми не бажаємо дозволити нікому, – так само, як не бажаємо зовсім давати раду вам у ваших ділах, бо і вам здалася б нестерпною чужа влада.

...Якби ми вам зробили поступку в цьому пункті, то литовський народ невдовзі був би затертий великою кількістю мудрих, достойних людей з народу польського; тимчасом ми маємо право одержувати самі вигоди цієї

унії. Ми, природні, справжні, давні жителі цієї держави, тобто великого князівства Литовського, маємо це право за заслуги наші й наших предків, бо ми служили в цій державі нашим государям нашими грудьми і кров'ю; вмирили за свободу нашої батьківщини і, наскільки могли, уберегли її досі від дуже могутніх і різнорідних ворогів. Ви, панове, звичайно, хочете, щоб ваше славне королівство знало, як воно розмножилося і розширилося мудрими вашими порадами і щоб літописи свідчили потомству про кожного з вас. Так само і нам треба старатися, щоб залишити нашій матері Речі Посполитій Литовській і нашому потомству пам'ять про те, як вірно і дбайливо служили ми їм не тільки ділами, а й мудрими порадами, відповідно до нашого обов'язку, і щоб таким чином передати в потомство добре наше ім'я...».

*Хрестоматія з історії України /
Уривалкін О.М. – К., 2007. – С. 129-134.*

З книги Гійома Левассера де Боплана «Опис України...»

«...Ось як вони (козаки) вибирають свого старшого: коли зберуться усі старі полковники і старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів. Якщо обраний не хоче приймати посади, відмовляючись невмінням, малими заслугами, браком досвіду чи похилим віком, це йому не допомагає. Відповідають лишень, що він дійсно не заслужив такої честі й тут же, не гаючись, одразу ж убивають його, як якогось зрадника. Хоча самі при цьому чинять по-зрадницьки, та ви і пригадуєте, напевно, що я оповідав раніше, говорячи про їхні звичаї і звичні зради. Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча (додає, що) недостойний і для такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити як усім узагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх братів (так вони називають між собою один одного). На ці його слова кожен плеще в долоні, вигукуючи: «Слава! Слава!» і т.д. Потім усі один за одним відповідно до свого рангу йдуть вклонитися йому, а старший подає їм руку, що у них служить за форму вітання. Ось так вони вибирають свого старшого, що часто відбувається серед Дикого Поля. Вони йому дуже підкоряються. Цей старший їхньою мовою називається гетьманом, його влада необмежена аж до права стинати голови і садити на палю тих, хто провинився. Гетьмани дуже суворі, однак нічого не починають без військової наради, яку називають Радою. Немилість, якої може зазнати старший, змушує його бути дуже обачним у своїх діях, зокрема, щоб не трапилось жодної невдачі, коли веде їх у похід, і щоб він проявив себе хитрим і відважним під час непередбачених зіткнень з ворогом, оскільки за виявлену малодушність його вбивають як зрадника. Негайно обирається новий отаман так само, як я розповідав вище. Керувати ними і вести їх у похід – нелегка справа, і нещасний той, кому це випадає. За

сімнадцять літ, доки я служив у цьому краї, усі, хто обіймав цей уряд, скінчили погано.

Коли у них виникає намір піти в море, то, не маючи дозволу короля, вони беруть його у свого старшого, скликають Раду і проводять вибори отамана... Далі вони вирушають до Військової Скарбниці, місця свого збору і будують тут судно близько 60 стіп завдовжки, 10-12 стіп завширшки і 12 – завглибшки (стопа – 28,8 см). Таке судно не має кіля; його основа – це човен з верби або липи, довжиною до 45 стіп. Збоку він обшивається і вивершується дошками від 10 до 12 стіп завдовжки і до однієї стопи завширшки, які прибиті дерев'яними цвяхами, причому кожен ряд унапуск на наступний, як і в звичайних річкових судах, і так доти, доки човен не досягне 12 стіп у висоту і 60 – у довжину, розширюючись мірою підвищення... Будуються вони так, як звикли і наші телі, з перегородками і поперечними лавами, а потім просмолюються. Користуються двома стернами по краях човна, оскільки човни дуже довгі, і треба було б забагато часу, щоб розвернутись, коли виникає потреба у розворотах під час втечі. Звичайно, з кожного боку від 10 до 15 весел, і швидкість більша, ніж у турецьких веслових галер. Є також і щогла, на якій вони (козаки) напинають досить невправно зроблене вітрило; використовують його лише в тиху погоду, а при сильному вітрі воліють веслувати. Їхні човни не мають верхньої палуби, і коли наповнюються водою, очерет, прив'язаний довкола човна, не дає йому затонути.

...Під час походу ці люди дотримуються тверезості, і якщо між ними трапиться п'яниця, отаман наказує викинути його в море. Окрім того, жодної горілки везти з собою не дозволяється, оскільки під час походів і експедицій вони високо цінують тверезість.

Коли вони вирішують йти війною на татар, аби помститися за кривду і заподіяні грабунки, то вибирають осінню пору. Для цього відправляють на Запорозжя усе, що необхідне для походу чи експедиції, для будівництва човнів і взагалі усе, що, на їхню думку, буде потрібним. Потім 5-6 тис. відчайдушних, добре озброєних козаків вирушає на Запорозжя будувати човни. До будівництва одного човна приступає 60 чоловік, закінчуючи його через два тижні, оскільки вони, як я вже казав, майстри на всі руки. Таким чином, за два-три тижні у них готово 80 або 100 човнів такої форми, яку я описав. У кожен човен сідає від 50 до 70 чоловік, кожен з яких має дві рушниці і шаблю; на човні є також 4-6 фальконетів...

...Їхні човни тримаються так близько один біля одного, що майже торкаються веслами. Турки, звичайно, бувають попереджені про похід і тримають у гирлі Борисфена напоготові кілька галер, щоб не дати їм вийти з лиману. Але козаки хитріші: вони виходять темної ночі незадовго перед молодиком і переховуються в очеретах, які тягнуться на 3-4 льє вгору по Борисфену, куди галери заходити не наважуються, бо колись там зазнали лиха. Отож, задовольняючись чеканням на них (козаків) у гирлі, татари завжди опиняються перед несподіванкою. А оскільки козаки не можуть пройти так швидко, щоб їх не помітили (взагалі), то по всій країні

здіймається тривога, досягаючи самого Константинополя. Великий султан розсилає гінців по всьому анатолійському узбережжю, в Болгарію і Румелію, аби там кожен пильнував і був готовий до появи козаків з моря. Та все надарма, бо ті часу не гають і так доречно використовують пору року, що уже через 36 чи 40 годин з'являються біля Анатолії. Прибувши туди, висаджуються на берег, кожен з рушницею в руці, залишаючи у кожному човні для охорони тільки двох чоловіків і двох хлопців. Потім зненацька нападають на міста, захоплюють їх, грабують, палять їх, заглиблюючись іноді на ціле льє в глиб краю, але одразу ж повертаються, знову вантажаться зі здобиччю і вирушають в інше місце, щоб не раз спробувати щастя...

...Їхні судна виступають з води не більше як на 2,5 стопи, тому вони (козаки) помічають судно або галеру раніше, ніж можуть бути помічені самі. Далі вони опускають на своєму човні щоглу і визначають напрям вітру, намагаючись плисти так, щоб сонце до вечора було у них за спиною. За годину перед заходом сонця вони з силою гребуть до судна чи галери, доки не опиняться на відстані 1 льє і звідти стережуть їх, боячись втратити з поля зору. Потім десь біля півночі (подавши сигнал) вони щосили веслюють до судна, причому половина команди готова до бою, тільки й чекає, коли судно настільки наблизиться, щоб стрибнути на нього. Ті, що на судні, дуже дивуються, побачивши, що на них напало 80 чи 100 човнів, з яких сиплються люди, одразу ж захоплюючи корабель. Зробивши це, козаки грабують усі знайдені гроші й товари малих розмірів, які не псуватимуться у воді, а також гармати й усе те, що, на їхню думку, може знадобитися; потім пускають судно разом з людьми на дно...

...Коли галери натрапляють на них у відкритому морі посеред дня, то завдають їм великої шкоди своїми гарматами, розполохуючи, немов шпаків, і чимало човнів іде на дно. Приголомшені козаки, кому вдалося врятуватися, швидко утікають навсібіч, куди лише можуть. Але коли вони самі йдуть на бій з галерами, то лишаються на своїх лавах, прикріпивши весла до кочетів перев'язку з лози. Поки одні стріляють з рушниць, їхні товариші набивають і подають їм інші, вже набиті, щоб знову стріляти, і таким чином ведуть вогонь безперервно і дуже влучно. Галера може зав'язати бій лише з одним човном, однак їхні гармати завдають козакам великої шкоди. У таких сутичках вони завжди втрачають до двох третин своїх людей. Рідко коли трапляється, щоб повернулася половина команди, зате привозять багату здобич, як-от: іспанські реалі, арабські цехіни, килими, парчу, бавовняній шовкові тканини, інші цінні товари. Ось з чого живуть козаки і такі (власне) у них прибутки, бо якщо йдеться про працю, то вони не знають іншого, як тільки пити та гуляти зі своїми товаришами після повернення».

Боплан Г.Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. – К., 1990. – С. 69–74

**З листа папи римського Климента VIII
до запорозьких козаків від 8 листопада 1593 р.)**

«...Знаємо вас (козаків), як синів наших во Христі., й удостоюємо батьківською любов'ю, маючи відомості про вашу хоробрість і військову відвагу і добре про це інформовані... ніщо не надає воїнам більшої хоробрості, ніщо не сприяє так військовій славі, ніщо не важливо так для наступної пам'яті, як Спільний захист християнського суспільства, турбота про нашу святую релігію і пожертва життя і крові, якщо буде необхідно, за велич християнського імені, особливо в цей час, коли страхітливий турецький тиран настільки запалений ненавистю проти християн, що не тільки зловісно передрікає обернути всіх у рабство, а й повністю знищити християнське ім'я...

Ми ж у силу наших пасторських обов'язків турбуватися про божу церкву посилаємо до вас по найскладніших і суспільних питаннях обраного сина Олександра Комулео... Ви ж, відважні воїни, відкриєте себе, як надійні військові слуги господні, безсмертним пальмовим вінком, який ніколи не зів'яне».

Перекладено за : Плохий С. Папство на Україні. Політика римської курии на українських землях в XVI – XVII вв. – К., 1989. – С. 60–61.

**З запису Посольського Приказу про посольство від гетьмана
ІІ. Сагайдачного до Москви від 26 лютого 1620 року**

«І черкаси (козакі), Петро Одинець (керівник посольства), говорили: прислали їх все Військо Запорізьке, гетьман Сагайдачний з товаришами, бити чолом государю, об'являючи свою службу. Що всі вони хочуть йому, великому государю, служити головами своїми як і раніше, як вони служили попереднім великим російським государям, в їхніх государських повеліннях були, і на недругів їх ходили, і кримські улуси громили. І зараз вони у тому ж служать великому государю, ходили з Запорожської Січі на кримські улуси, а було їх з 5000 чоловік, і було їм з кримськими людьми справа по цей бік Перекопу, під самою стіною; а було татар у Перекопі з 7000 чоловік, а на заставі було їх з 1000 чоловік; і божою милостю і государевим щастям татар вони, багато побили, і народ християнський з рук татарських визволили...».

Перекладено за: Воссоединение Украины с Россией. – М., 1961. – Т. 1. – С. 3.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Яким чином і коли були приєднані українські землі до складу Великого князівства Литовського?
2. Оцініть владу Великого князівства Литовського в українських землях.
3. Чим становище українських земель у складі Великого князівства Литовського відрізнялося від їх становища у складі Речі Посполитої?
4. Які передумови та причини прийняття Люблінської унії? В чому її сутність?
5. В чому полягає сутність, значення та наслідки Берестейської унії для українських земель?
6. Які існують теорії походження українського козацтва? Яка з них, на Вашу думку найбільш вірогідна?
7. Чому центром козацтва стало Запоріжжя?
8. Що таке «реєстрове козацтво»?
9. Яка військово-політична система Війська Запорозького? Чи була це демократична республіка?
10. Які причини, привід, характер та хід козацьких повстань 90-х рр. XVI ст.поч. XVII ст.

ТЕМА 3. УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1648–1657 рр.) (2 год.)

Мета: *вміти визначати причини, характер, рушійні сили, хід Української національної революції на її початковому етапі; окреслити причини перших перемог козаків на чолі з Богданом Хмельницьким проти Речі Посполитої. Визначити передумови та причини настання періоду «Руїни» на українських землях та здобутки Української національної революції на завершальному етапі; розвивати вміння студентів оцінювати історичну ситуацію, характеризувати історичних діячів; виховувати співчуття за трагічні сторінки історії нашої країни, повагу до минулого українського народу та гордість за козацьке минуле України.*

ПЛАН

1. Причини, характер та рушійні сили революції:
2. Перші перемоги.
3. Військові дії між Україною і Польщею в 1649–1653 рр.:
4. Українсько-Московський договір та його реалізація в 1654–1657 рр.
5. Загострення кризи української державності в 1657–1663 рр.:
  - а) початок громадянської війни. Іван Виговський;
  - б) Конотопська битва.
6. Розчленування України на Лівобережну і Правобережну.
7. Боротьба гетьмана Петра Дорошенка за незалежність і територіальну цілісність Української держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Алексєєв Ю.М. Історія України: Навч. посіб. / Ю.М. Алексєєв, А.Г. Вертегел, В.М. Даниленко. – К., 2004 – 256 с.
- Апанович О.М. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії (50–70 рр. XVII ст.) / О.М. Апанович. – К., 1991. – 229 с.
- Апанович О.М. Розповіді про запорозьких козаків / О. М. Апанович. – К., 1991. – 342 с.
- Бульвінський А.Г. Конотопська битва 1659 р. / А.Г. Бульвінський // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 76–84; № 4. – С. 33–43.
- Газін В.В. Крим – Україна: політичні стосунки періоду гетьманування Павла Тетері (1663–1665) / В.В. Газін // Український історичний журнал. – 2001. – № 1. – С. 62–73.
- Гончарук П.С. Історії України з найдавніших часів до початку ХХ століття. Навч. пос., 2-ге вид. / П.С. Гончарук. – К., 2009. – 528 с.
- Гудзь В.В. Історія України. Підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищій навчальних закладів. / В.В. Гудзь. – К., 2003. – 616 с.

Горобець В.М. Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1665 р. / В. М. Горобець // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 32–44; № 2. – С. 58–69.

Грушевський М.С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. – К., 1990. – С. 320–353.

Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – К., 1996. – 221 с.

Кормич Л.І. Історія України від найдавніших часів і до ХХІ століття / Л.І. Кормич, В.В. Багацький. – Харків, 2001. – С. 184–205.

Король В.Ю. Історія України: Навч. посіб., 2-ге вид., доп. / В.Ю. Король – К., 2008. – 496 с.

Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – 192 с.

Літопис Самійла Величка. – К., 1991. – Т.І. – 371 с; Т.ІІ. – 642 с.

Літопис Самовидця. – К., 1971. – 208 с.

Мельник Л. Г. До історії Берестейської битви (огляд джерел) / Л. Г. Мельник // Український історичний журнал. – 1995. – № 5. – С. 37–48.

Пирог П. Петро Дорошенко и Левобережная Украина / П. Пирог. – Чернігов, 2002. – 32 с.

Половець В.М. Історія України. Курс лекцій: навчальний посібник для студентів гуманітарних і природничих факультетів. / В.М. Половець. – Чернігів, 2008. – 296 с.

Савченко Н.М. Історія України: соціально-політичний аспект: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. / Н.М. Савченко. – Х., 2003. – 380 с.

Санін Г.А. Отношения России и Украины с Крымским Ханством в середине XVII в. / Г.А. Санін. – М., 1987. – 270 с.

Світлична В.В. Історія України: навч. посіб. / За ред. Ю.М. Алексєєва. 3-є вид. – К., 2005. – 408 с.

Смолій В.А. Богдан Хмельницький: особистість у контексті епохи / В. А. Смолій // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 3–14.

Смолій В.А. Українська національна революція 1648–1676 рр. крізь призму століть / В.А. Смолій, В.С. Степанков // Український історичний журнал. – 1998. – № 1. – С. 3–24; № 2. – С. 3–26; № 3. – С. 3–12.

Смолій В.А. Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст. Проблеми державотворення / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К, 1993. – 72 .

Степанков В.С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) / В.С. Степанков // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 14–33.

Степанков В.С. Українська революція 1648–1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI–XVII ст.: спроба порівняльного аналізу / В.С. Степанков // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 3–22.

Степанков В.С. 1648 рік: початок Української революції чи «домової війни» в Речі Посполитій? / В.С. Степанков // Україна в Центрально-Східній

Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2003. – Вип. 3. – С. 371–416.

Степанков В.С. Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки / В.С. Степанков // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 28–39; 2004. – № 1. – С. 20–28.

Степанков В.С. Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 рр.? / В.С. Степанков // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2004. – Вип. 4. – С. 223–236.

Степанков В.С. Селянська війна 1648 – першої половини 1652 років: основні події, періодизація, особливості та наслідки / В.С. Степанков // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2005. – Вип. 5. – С. 263–314.

Степанков В.С. Зрада королю чи законне право на виступ? (Козацьке повстання першої половини 1648 р. у сприйнятті Війська Запорозького) / В.С. Степанков // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2006. – Вип. 6. – С. 249–256.

Степанков В.С. Боротьба Петра Дорошенка за збереження цілісності козацької України (друга половина 1668–1669 рр.) / В.С. Степанков // Український історичний збірник. – К., 2003. – Вип. 5. – С. 108–121.

Степанков В.С. Петро Дорошенко: шлях до булави / В.С. Степанков // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2006. – Вип. 6. – С. 308–350.

Стороженко І.С. Битва на Жовтих Водах / І.С. Стороженко // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 129–138; № 5. – С. 109–120.

Хрестоматія з історії України / Упор. О.М. Уривалкін. – К., 2007. – 520 с.

Чухліб Т. Б. Хмельницький очима сучасників // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 121–122.

Чухліб Т. Гетьмани Правобережних України в історії Центрально-Східної Європи / Т. Чухліб. – К., 2004. – 288 с.

Чухліб Т. Петро Дорошенко / Тарас Чухліб. – К., 2007. – 204 с.

Шерер Ж.Б. Літопис Малоросії або історія козаків-запорожців / Ж.Б. Шерер. – К., 1994. – 311 с.

Яворницький Д.І. Історія Запорозьких козаків: у 3-х т. / Д.І. Яворницький. – К., 1990–1991. – Т. 2. – 457 с.

Яковлева Т.Г. Богдан Хмельницький і рядове козацтво / Т.Г. Яковлева // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 56–67.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

У *першому питанні* слід розкрити передумови, причини та привід Української національної революції. Особливо звернути увагу на суб'єктивні причини боротьби Богдана Хмельницького проти Речі Посполитої та рушійні

сили революції. При цьому студенти мають звернути увагу на підготовку до війни та повстання на Січі.

Друге питання присвячено першим перемогам війська Богдана Хмельницького – причинам, ходу, результатам і наслідкам битв під Жовтими Водами та Корсунем. Слід зупинитися на особистості Богдана Хмельницького – його політичному та психологічному портретах.

У **третьому питанні** варто розглянути битву під Пилявцями, похід Б. Хмельницького на територію Галичини, облозі Львова і Замостя. Показати програму розбудови Української держави, відновлення воєнних дій у 1649 р., облогу Збаража, Зборівську битву, а також оцінити умови Зборівського мирного договору. Слід розглянути не тільки політично-адміністративний устрій козацької держави, створення української армії, але й економічну і соціальну політику та зовнішньополітичну діяльність. Встановити причини відновлення воєнних дій проти Речі Посполитої. Берестецька битва 1651 р., Білоцерківський мирний договір 1651 р. і його умови, Батозька битва 1652 р. і Жванецька облога 1653 р. Як наслідок, оцінити внутрішнє і зовнішнє становище Гетьманщини наприкінці 1653 р.

У **четвертому питанні** потрібно з'ясувати передумови та причини Переяславської ради та її результати, відобразивши зміст «Березневих статей» та наслідках її для українських земель. Відповісти на питання – чи досяг Богдан Хмельницький автономії для українських земель у складі Московської держави? Зупинитися на подіях 1657 р. як останнього року першого етапу Української національної революції, розкривши здобутки, які вона принесла українській державності. Студенти мають схарактеризувати воєнні дії проти Польщі в 1654–1655 рр. та підписання Віленського перемир'я 1656 р.

У **п'ятому питанні** варто розглянути хід українсько-російської війни 1657 р. та її результат. Відобразити прихід до влади Івана Виговського і повстання під керівництвом М. Пушкаря і Я. Барабаша, підписання Корсунського договору 1657 р. між Гетьманщиною і Швецією, зовнішньополітичні орієнтири І. Виговського та підписання Гадяцького трактату 1658 р., його умови та результати. Схарактеризувати спробу відновлення спадкової монархії у Війську Запорозькому і прихід до влади Юрія Хмельницького, Переяславські статті 1659 р., Слободищенський трактат 1660 р. та їхні умови та наслідки.

Шосте питання присвячене періоду «Руїни», яка проявилася перш за все у розчленуванні України на Лівобережну і Правобережну. Отже, студенти мають розглянути обаньня гетьманом Павла Тетері на Правобережжі та боротьбу за гетьманську булаву в Лівобережжі і призначення наказним гетьманом Я. Сомка (1660–1663 рр.). Слід з'ясувати хід Чорної ради в Ніжині та прихід до влади Івана Брюховецького, його внутрішня політика і зовнішньополітичні орієнтири, підписання Московських статей 1665 р. та Андрусівського перемир'я 1667 р.

У **сьомому питанні** розглянути суперечну особистість і політику Петра Дорошенка – його внутрішньополітичну діяльність на Правобережжі (1665–

1676 рр.) та зовнішньополітичні здобутки і прорахунки. Зокрема, оцінити військово-політичний союз П. Дорошенка з Туреччиною та підписання Бучацького мирного договору 1672 р. Причини зречення гетьманства П. Дорошенком. Історичні уроки Української національної революції та причини її поразки. Відповісти на питання, чому сучасні історики називають національно-визвольну війну на чолі з Б. Хмельницьким української національною ранньобуржуазною революцією?

ТЕКСТИ ДЖЕРЕЛ

З універсалу Богдана Хмельницького до українського народу з закликом повстати проти польської шляхти (початок 1648 року)

«...Ми зазнали чимало шкоди і кривд від ляхів і різних панів, які порушили наші права і зневажили наше Військо Запорозьке, через що Україна наша і слава і божі дома мало не загинули, і святі місця і тіла святих, які до цього часу з волі божої на певних місцях лежать, мало не втратили слави, а ми – радості; до того ж проливається кров батьків наших, матерів, братів, сестер, духовних отців, невинних діточок, над якими висіла жорстока шабля ляхів і тепер на них упала; і знову чути плачі, крики, ламання рук, рвання волосся – це ридання всієї України голосами пробиває небо, прохаючи помсти від господа Бога, – ось чому хочу я шаблею знищити цього неприятеля, пробиваючись за ним до Вісли.

Прошу вашої ласки і господнього милосердя, щоб ви – люди одного бога, однієї віри та крові коли я буду наближатися до вас з військом, при готували зброю – рушниці, шаблі, кульбаки, коней, стріли коси, спис; для оборони стародавньої грецької віри. Запасайтесь найбільше порохом, а також словом і грішми для справ, про які дамо вам знати пізніше, А якщо довідаєтесь або почуєте від проїжджих про чужоземне військо, яке король зібрав проти нас, давайте нам знати і попереджайте нас».

(Універсал зберігся тільки у польському перекладі, частина істориків вважає його автентичність сумнівною.)

*Універсали Богдана Хмельницького
(1648–1657). – К., 1998. – С. 241–242.*

Зборівський договір, укладений між королем Яном II Казимиром та Військом Запорозьким (серпень 1649 р.)

«...Оголошення милості його королівської величності Війську Запорозькому на пункти, запропоновані в його чолобитній:

1) Його королівська величність залишає військо своє Запорозьке при всіх старовинних правах (*wolnowiach*), по силі колишніх привілеїв і видає для цього тут же новий привілей.

2) Бажаючи догодити проханню підданих і залучити їх до послуг Речі Посполитій, його королівська величність дозволяє мати число війська Запорозького до 40 000 осіб і довіряє складання списків гетьманові війська свого Запорозького, дозволяючи вписувати в козаки як із шляхетських

маєтків, так і з королівських з правого боку Дніпра, починаючи з міста Димера Горностайполі, в Коростишеві, в Паволочі, в Погребищі, в Прилуках, у Вінниці, в Брацлавлі, а від Брацлавля до Ямполья по Дністру, а на лівому боці Дніпра від Остра: в Чернігові, в Ніжині, в Ромнах, до рубежів московських і до Дніпра, на просторі між цими містами; далі ж вказаних місць козаки не можуть знаходитися. Але хто забажав з інших країв вступити в козацтво, може без побоювання з боку колишнього власника перейти зі своїм майном в Україну і записатися в реєстр. Повний поіменний список козаків, за підписом руки гетьмана запорозького і з прикладенням військової печатки, повинен бути закінчений цілком до нового руського року для того щоб ті, хто ввійде в козацтво, користувалися своїми правами, всі інші, хто живе в королівських маєтках, справляли свої обов'язки, а мешканці шляхетських садіб служили своїм панам.

3) Чигирин із приналежним до нього округом повинен назавжди залишатися при булаві війська Запорозького, тому його королівська величність вручає його нинішньому начальнику війська Запорозького, благородному Богдану Хмельницькому як вірному слугі короля і Речі Посполитої.

4) Все, що з допущення Божого відбувалося під час нинішнього заміщення, має піти в забуття, і ніякий пан не повинен мстити й карати за минуле.

5) Його королівська величність, зі своєї монаршої милості, прощає всім тим із шляхти, хто якимось чином опинився в Запорозькому війську; і якщо під час нинішніх смут хтось випросив родовий чи коронний маєток, що належав тим, хто перебував у війську Запорозькому, і якщо хтось з такого приводу був позбавлений честі – все має бути згладжено на наступному сеймі сеймовою конституцією.

6) У тих місцях, де мешкатимуть вписані до реєстру козаки, коронні війська не можуть займати квартир.

7) У тих містах, де перебуватимуть козацькі полки, жиди не можуть перебувати ні власниками, ні орендарями, ні просто мешканцями.

8) Щодо знищення унії як у Короні, так і у Великому Князівстві Литовському, а також стосовно Цілісності церков та вотчин, до них спрадавна приписаних, буде зроблено постанову На сеймі в присутності та за бажанням отця митрополита київського й усього духовенства. Його королівська величність бажає, щоб кожен міг вільно користуватися правами та вольностями своїми і дозволяє отцю митрополиту київському засідати в сенаті.

9) Всі посади й чини у воєводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському його королівська величність обіцяє роздавати наперед тільки Тамтешнім дворянам, які сповідують грецьку віру, по силі колишніх прав.

10) Отці єзуїти не мають права знаходитися в Києві та в інших містах, де є привілейовані руські школи, і повинні неодмінно перейти в інші місця. Всі давні руські школи мають залишатися в цілісності.

11) Козаки не мають права торгувати горілкою, але можуть для себе купити вино і продавати оптом. Шинки з медом і пивом залишаються на колишніх підставах.

12) Всі викладені статті будуть затверджені на сеймі, а тепер, все забувши, нехай запанують згода і любов між мешканцями України та між військами його королівської величності і військом Запорозьким».

*Костомаров М.І. Богдан Хмельницький.
– Дніпропетровськ, 2004. – С. 393–395.*

Білоцерківський трактат (вересень 1651 року)

«...Подякувавши передусім Господу Богу за припинення міжусобного Кровопротиття, оскільки Військо Запорозьке з гетьманом і всією старшиною приносить його величності й Речі Посполитій належну покірність та підданську вірність, дозволяємо перебувати йому в кількості 20 000.

1) Це військо гетьман і старшини повинні набрати і записати до реєстру, і воно має перебувати тільки в маєтках його королівської величності у воєводстві Київському, ніскільки не торкаючись воєводств Брацлавського та Чернігівського; а маєтки шляхетські мусять залишатися вільними, і в них реєстрові козаки ніде не повинні зоставатися. Але хто залишиться козаком в числі 20 000, той із маєтків шляхетських у воєводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському, також із маєтків його королівської милості, що в двох останніх воєводствах знаходяться, повинен переселитися в маєтки його королівської милості у воєводстві Київському, туди, де буде розташоване військо його королівської милості Запорозьке. А хто, будучи реєстровим козаком, буде переселятися, то кожному вільно буде продати своє майно, без будь-яких перепон з боку панів, старост і підстарост.

2) Зазначене влаштування 20-тисячного реєстрового війська його королівської милості має розпочатися протягом двох тижнів від сьогоднішнього числа, а закінчитися до свята Різдва Христового. Реєстр цього війська за власноручним підписом гетьмана має бути відісланий його королівській милості і вписаний копією в київські міські книги. У цьому реєстрі ясно мають бути записані козаки в кожному місті по іменах та прізвищах, і загалом число козаків не повинно перевищувати 20 000. Включені до реєстру козаки мають залишатися при давніх своїх правах; навпаки, ті, що не будуть включені до реєстру, мусять залишатися, як і раніше, селянами, приписаними до замків його королівської милості.

3) Коронне військо не повинно залишатися, ні стояти на квартирах у воєводстві Київському в тих містечках, де будуть знаходитися реєстрові козаки, проте воно може мати місцеперебування у воєводствах Брацлавському та Чернігівському, де вже не буде козаків. Однак тепер, для відвернення всілякого замішання, яке могло б виникнути доти, доки всі записані до реєстру в числі 20 000 не перейдуть в призначені їм королівські маєтки в воєводстві Київському, польські війська залишатимуться до строку закінчення реєстрів, тобто до свята Різдва Христового, але вони не повинні ходити далі Животова до остаточного складання реєстрів.

4) Обивателі воєводств Київського, Брацлавського та Чернігівського особисто і через своїх урядників повинні вступати у володіння своїми маєтками і тут же брати у свою владу всі прибутки, корчми, млини та юрисдикції, однак збирання податей із селян мусять відкласти до згаданого терміну, призначеного для закінчення реєстрів, так, щоб вибрані в реєстрові козаки тим часом переселилися, а залишились ті, які належать до стану селян. Те ж саме повинно бути і в маєтках королівської милості, щоб стало відомо, хто залишається на правах козацьких, а хто приписаний до замку і підлягає селянським повинностям.

5) Чигирин на підставі привілеїв його королівської милості має залишатися при гетьманові. Як теперішній гетьман, благородний Богдан, так і на прийдешні часи гетьмани повинні стояти під старшинством і владою гетьманів коронних і затверджуватися привілеями. Кожен з них, стаючи гетьманом, повинен дати присягу вірнопідданства його королівській милості та Речі Посполитій. Всі полковники і старшини мають бути визначені за поданням гетьмана його королівської милості запорозького.

6) Релігія грецька, яку сповідує військо його королівської милості Запорозьке, а також собори, церкви, монастирі та колегіум київський повинні залишатися в колишніх правах згідно зі стародавніми привілеями. Якщо хто під час колишніх заколотів випросив у власність якийсь маєток церковний чи приналежний духовенству, то таке право власності ніякої дієвості мати не може.

7) Шляхтичі римської та грецької релігії, які в смутні часи перебували при війську його королівської милості Запорозькому, а також міщани київські – всі підлягають амністії та повинні зберігати недоторканими своє життя, честь, особисті права і майно. Якщо майно когось із них було випрохане іншими на підставі конституції, то таке надання повинно бути знищене, щоб усі користувалися милістю короля та Речі Посполитої. Навпаки, козаки, які перебували при війську його королівської милості, залишаються недоторканими зі своїми родинами та майном.

8) Жиди, які раніше були обивателями й орендарями в маєтках його королівської милості і в маєтках шляхти, так і тепер повинні бути.

9) Орда, що перебуває зараз у краї, має бути негайно відправлена і повинна залишити край, не завдаючи ніякої шкоди в областях його королівської милості; вона не повинна кочувати по землях Речі Посполитої. Гетьман запорозький обіцяє привести орду до покори його королівській милості і Речі Посполитій. Якщо цього не станеться до майбутнього сейму, то гетьман і військо його королівської милості Запорозьке не повинні мати з ордою ніякої дружби, ніякого союзу, а вважати її ворогом його королівської милості і Речі Посполитої, захищати кордони і проти неї іти на війну разом із військом Речі Посполитої. Гетьман зобов'язується також на майбутні часи не вступати ні в які зносини та змови з ордою і загалом з іноземними державами, а цілковито й непорушно залишатися у вірнопідданстві його королівської милості і Речі Посполитої; так само нинішній гетьман зі старшиною і всім військом, як і його наступники на майбутні часи, повинні

вірно й старанно справляти всяку службу його королівській милості та Речі Посполитій.

10) Як військо його королівської милості Запорозьке при складанні свого реєстру ніколи не торкалося кордонів Великого Князівства Литовського, так і тепер не повинно Торкатися, а, як вище сказано, обмежуватися воєводством Київським.

11) Київ є місто столичне судове, і в ньому має бути записано до реєстру якомога менше козаків».

(Оригінал угоди не зберігся, відомі лише копії).

*Костомаров М.І. Богдан Хмельницький.
– Дніпропетровськ, 2004. – С. 570-572.*

З літопису гадяцького полковника Григорія Грабянки про повстання проти царських воєвод та вбивство козаками гетьмана І. Брюховецького

«...Після богоявлення господнього, піддавшись на Дорошенкову намову, з'їхалася генеральна старшина Брюховецького, з'їхалися його полковники, ті, що були настановлені із запорізького гультайства що вийшли з голоти та пошлюбили собі дочок крамарських, а потім самі до крамарства пристали, з'їхалися ті, що тільки й думали про грабунок. Прибули вони на раду і порішили з гетьманом Брюховецьким відступитися від царської величності. Повелів Брюховецький убивати воєвод, хоч сам добровільно прийняв їх у своїх містах. Чуючи наживу та грабунок, з цим наказом вищезгадана генеральна старшина відразу ж погодилася і, роз'їхавшись по своїх полках, почали одних воєвод висилати геть, а інших, що закрилися в містах, брали приступом та убивали. Так у Ніжині, Чернігові та Переяславі Москва закрилася у фортецях, однак запорожці та посполитий люд взяли міста, пограбували їх і вкрай зруйнували.

Раз зважившись на велику справу, на справу, що могла вершитись далеко не його розумом, гетьман та запорожці, що були приведені ним на раду, спокусилися на ще більше, довели до ще більшої руїни. Вони вирядили послів у дві сторони. Стефана Гречаного до Криму, наказали схилити хана до згоди і закликати собі на підмогу, щоб іти війною на Москву. А Григорія Гамалію та канцеляриста Лаврентія Кашпуровича відрядили до царя турецького і повідомили, що приєднуються до його царства з усією Україною. Відрядив гетьман послів, а не відав того, що у війську його вже ніхто не підтримує, окрім тих запорожців, що його возвели на гетьманство. А тут і князь Ромоданівський на весну підступив з московським воїнством під місто Котельву і взяв у ньому з облогу частину козаків. Отоді й ті козаки, які були під орудою Брюховецького, пригадали його неблаговидні дії на гетьманстві, пригадали безумні задуми, його перемінливість та оту нещадність, з якою він Сомка, Васюту та інших відомих полковників, а також чимало порядних жінок (з- посеред них і гадяцьку полковничиху, яку прозвали Гострою, за мізерну провину повелів у Гадячі на очах у всього народу спалити) звів зі світу, і погнушались ним та зі згоди кошового

запорізького Сірка послали всі до Дорошенка і покликали його з України також і на Малоросійське гетьманство. Відгукуючись на поклик Малої Росії, Дорошенко прийшов з своїм загоном під Опішню. А в цей час орда у присутності послів Брюховецького, у присутності Гречаного та всіх інших, що прийшли з Брюховецьким, навзаєм присягнули (вже тоді частина татар перейшла до Дорошенка). Підбавдорений татарською присягою і ні від кого, окрім запорожців, не сподіваючись підступів (ні від татар, ні від козаків), Брюховецький з малоросійським і татарським військом кинувся під Котельву на перехват. Він зовсім не знав, що всі козаки його загону перекинулися до недруга. А Дорошенко перестрів Брюховецького (що йшов з малоросійським та татарським загоном до Опішні) десь за милю від Опішні і перегородив йому шлях. Відразу ж козаки пограбували табір Брюховецького, а його самого взяли, привели до Дорошенка і там же, перед Дорошенком, сірома почала бити його смертним боєм, аж поки убила. Отак Господь відплатив Брюховецькому за невинну кров Сомка, інших полковників та за кров знатного товариства, усіх тих, кого він загубив, заступаючи на гетьманування та під час гетьманування, а їхні чини та маєтності роздав запорізькій голоті. Він сподівався на неї. А після його смерті багато кого із тих його запорожців козаки повбивали. Наостанку ж Дорошенко відіслав до Чигирин і дружину Брюховецького з усім їхнім майном.

Після того ж Дорошенко став гетьманом обох берегів Дніпра, він з усіма козаками» та з татарами пішов на князя Ромоданівського під Котельву, відігнав його від Котельви, а обложених звільнив від облоги. Опісля відійшов до Путивля. І отут одержав з Чигирин звістку про якесь безчестя своєї дружини. Тоді він, не знаючи, що Многогрішний є зичливцем Москви, залишає при війську наказним гетьманом Дем'яна Многогрішного, наказує йому з усіх міст гнати воєвод, аж поки останнього не виженуть, а сам повертається в Чигирин. Після його від'їзду повернулася у Крим і орда».

Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С. 137–139.

З літопису Самійла Величка про боротьбу козаків на чолі з кошовим отаманом Запорозької Січі Іваном Сірком проти кримських татар (липень 1675 р.)

...Кошовий отаман низового Запорозького війська Сірко 1675 року в липні місяці в останніх числах, повернувшись від Дорошенка до Запорозької Січі, скликав на Січ з ближчих і дальших віток та польових річок Запорозьке військо і запропонував йому на головній раді свій намір помститися ханові й всьому Криму за минулорічне своє й низового війська турбування, зневагу та шкоди, коли хан з турецькими яничарами, прийшовши вночі і позлодійському втиснувшись у Запорозьку Січ, хотів її зруйнувати і вигубити та забрати в полон усе низове військо. Все військо охоче згодилося до цього наміру... Сірко, вибравши кращих 20 тисяч і перебравшись через Дніпро на кримський бік, ...не йшов просто до Перекопу, а вдався ліворуч у степ, стережучись, щоб татари, які блукали в стенах, його не побачили, в чому

йому пощастило. Він же, Сірко, з усім своїм військом скоротечно перейшов через ті довгі степи і, легко переправившись у Кримську державу через Сиваш в добре знанім собі місці, лишив Перекоп далеко праворуч.

Потім, лишивши при собі найвиборніших молодців три чи чотири тисячі, зупинився з ними в середині Криму над Сивашем біля згаданої переправи, а все інше військо при добрих отаманах відправив у Крим, наказавши нещадно струснути весь Крим і п'ятого дня повернути назад, до Сиваської переправи. Те військо, несподівано ввійшовши своїми вітроногими кінями просто в середину кримських поселень і розділившись за порадою на кілька частин, виповнило й засіяло собою весь Крим, і, плюндруючи його вогнем і мечем, торкнулося Козлова, Карасева, Бахчисарая – ханської столиці – та інших кримських міст і нанесло превеликі їм біди й розор у їхніх поселеннях. Хан тоді з кримськими султанами й мурзами, звідомившись про таку біду й несподіваних та нечемних гостей у Криму, вихопився якнайшвидше, і то заледве з Бахчисарая з усіма кримськими начальниками і вислизнув у Кримські гори. До нього повтікали й інші татари, що врятувалися від запорозької зброї, ще інші повтікали до міцних міст, а треті лишилися покладені трупом по кримських селах і полях від бойової зброї. Потім, коли хан звідомився від пійманих запорозьких «язиків», яке було то військо, хто над ним був начальником і чільним вождем і як прийшло воно в Кримську державу, то з усім кримським військом, якого прибралося до нього в горах на п'ятдесят тисяч, рушив просто з гір і кинувся був до Сиваша, до тієї переправи, через яку запорожці вторгнулись у Крим, не сподіваючись там жодного іншого Запорозького війська. Він хотів стати біля переправи і дочікуватися повернення всього Запорозького війська, що плюндрувало Крим. І саме в той, власне, день, коли все Запорозьке військо мало повернути з Криму до Сірка й своєї переправи, пристигнув до Сиваша й хан з ордами, а побачивши біля переправи Запорозьке військо з Сірком, почав шикуватися й прибиратися до бою, розуміючи, що позаду нього вже немає козацького війська і що воно збіглося все до своєї переправи. Тим часом і Запорозьке військо, що гостило в Криму з великою його руїною, з'єдналося і з великими користями та полоном повертало все до Сірка і до своєї переправи. Вони довідалися від татарського «язика», що хан пішов до Сиваша на їхню переправу, і відразу удалося на бік, де лишило всі свої користі та здобичі з частиною війська, і, розвинувши на оману татарам здобуті татарські прапорці, поспішило вслід за ханом.

Тоді хан, побачивши позад себе військо з ординськими прапорцями і сподіваючись, що то розігнані татари зібралися і йдуть до нього на поміч, відразу міцно вдарив всією потугою на Сірка, але його не зломив, втративши в тому разі до чотирьох тисяч орди, і повернув назад. Сірко ж, запевне, вгледівши й упізнавши своє військо, що йшло позаду хана, спокійнісінько ладнався до повторної сутички з ханом, а хан також прибирався на Сірка, сподіваючись, Що ззаду йде йому в допомогу орда. Коли ж хан ударив удруге на Сірка, то одержав від нього таку, як і першого разу, відсіч з великою шкодою в своїх ордах. А як тільки хан почав повертатися від Сірка,

то Сірко з усім своїм військом у змиг ока всівся на коні, вдарив сильно орду і почав налягати та разити її. А коли татари з ханом побачили позаду себе не ординські, а козацькі війська, відразу стратили військову фантазію й серце і з великим стрімом та розсипкою по кримських полях удалися тікати назад, якраз в очі козацьким військам, що йшли були позаду. Ті ж, ганяючи їх розрізнених по полі, забили їх кільканадцять тисяч, кілька тисяч забрали в полон, а з ними ледве не піймали і самого хана.

Після такої щасливої й урочистої перемоги Над ханом все козацьке військо, з'єднавшись із Сірком і забравши свої користі, що були на боці, прийшло до Сиваша, своєї переправи, – перевалило тоді вже на Полудень, – де трохи відпочило після військових трудів і, підсилившись харчем, одразу рушило з Криму через Сиваш на цей бік, що йде від Сиваша До Запорожжя. Сиваш вони перейшли перед заходом Сонця і вже не йшли тим трактом, яким ішли до Криму із Січі, а відразу вдалися від Переправи до Каланчака, Чорної долини і Качкарів, лишивши Перекоп ліворуч. А біля долини Чорної і Качкарів струснули всі поля й пасовиська кримської худоби, загорнувши численні череди й овечі ватаги з татарами, що були при них. Тоді рушили вгору по Дніпру до своєї Січі, маючи в себе безліч усілякої кримської здобичі й татарського ясиру з християнами, які були в кримській неволі, – всіх їх мали тринадцять тисяч. А віддалившись од Криму з усім військом та користями на кільканадцять миль і Станувши десь у доброму місці на полудневий попас, Сірко звелів одним козакам варити за достатком каші, Щоб вистачило її для них і для ясиру, а другим велів розділити ясир надвоє, християн осібно, а бусурман осібно. Коли ж їх було розлучено, то він звелів усіх бусурман пов'язати, а до християн, яких було чоловічої й жіночої статі сім тисяч* випробовуючи* сам Сірко сказав таке слово: «Хто хоче, ідіть з нами на Русь, а хто не хоче, вертайте* ся до Криму». Коли християни й туми з християн, що народились у Криму, почули це, то дехто з них, а саме три тисячі, зволили краще повернути до Криму, ніж простувати в християнську землю. А друга частина, чотири тисячі, захотіли на Україну, в свою землю. їх усіх Сірко звелів погодувати, одних лишив при собі, а інших відпустив у Крим. А відпускаючи запитав їх, чого б то вони квапилися до Криму? Вони відповіли, що мають уже в Криму свої осідлиська й господарства і через це краще там бажають жити, ніж у Русі, нічого свого не Маючи.

Сірко, відпустивши тих людей до Криму, ще не вірив до решти, щоб вони остаточно пішли в Крим, а сподівався, що вернуться на Русь. Він вийшов на могилу, що там була, і дивився на них, аж доки стало їх не видно. А коли побачив, що вони непременно простують до Криму, відразу звелів тисячі молодих козаків сісти на коні і, догнавши, всіх їх без найменшого милосердя вибити та вирубати вщент, маючи й самому поїхати вслід за ними й доглянути, чи сталося за його наказом. Оті козаки, одержавши прецінь таке розпорядження від Сірка, догнали тих згаданих людей і вчинили згідно з тим розпорядженням, так що жодної живої душі не лишили в живих. Через невеликий час і сам Сірко, сівши на коня, скочив туди, де виконували його наказ. А приїхавши туди й побачивши, що його волю виконано, подякував

козакам, що трудилися в тому, й вимовив до мертвих трупів такі слова: «Простіть нас, брати, а самі спіте тут до страшного господнього суду, ніж би мали розмножуватись у Криму поміж бусурманами на наші християнські молодецькі голови, а на свою відвічну без хрещення погибель».

*Літопис Самійла Величка. – К., 1991.
- Т. II. – С. 188–191*

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які передумови, причини та привід Національно-визвольної війни Богдана Хмельницького?
2. Чому, на Вашу думку, Богдан Хмельницький, дійшовши до Замостя, не пішов далі на Річ Посполиту?
3. Чим були зумовлені перші перемоги козаків у війні з Річчю Посполитою у 1648 р.?
4. Чому відбулася Переяславська рада? На що розраховував Богдан Хмельницький, підписуючи «Березневі статті»?
5. Які ознаки періоду «Руїни»?
6. В чому причини поразки Української національної революції?
7. Як Ви оцінюєте діяльність Петра Дорошенка?
8. Порівняйте, які здобутки для розбудови держави були на першому етапі Української національної революції і на завершальному.
9. Хто був наступником на гетьманському престолі після зречення Петра Дорошенка?

ТЕМА 4. ВПЛИВ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЙ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVIII – XIX ст. (2 год.)

Мета: сформувати у студентів уявлення про внутрішню та зовнішню політику гетьманів Івана Мазепи, Пилипа Орлика, Павла Полуботка, Данила Апостола та Кирила Розумовського і визначити їх внесок у розбудову української державності; розвивати вміння оцінювати здобутки і прорахунки очільників Української козацької держави. Розглянути становище українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій, визначити передумови, причини та хід національного відродження; схарактеризувати особливості проведення Великих реформ на українських землях; розвивати вміння критичного мислення, давати оцінку подіям та явищам історичного розвитку; виховувати у студентів повагу до національного надбання та гордість за історичне минуле.

ПЛАН

1. Україна за гетьманування Івана Мазепи.
2. Пилип Орлик і перша Конституція України.
3. Наступ російського царизму на автономний устрій України та його остаточна ліквідація.
4. Суспільно-політичне та економічне становище наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.
5. Розвиток західноукраїнських земель у кінці XVIII – в першій половині XIX ст.
6. Революція 1848–1849 рр. та її вплив на західноукраїнський край.
7. Наддніпрянська Україна в умовах російських реформ другої половини XIX ст.
8. Повалення Українського національного духу у другій половині XIX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Алексєєв Ю.М. Історія України: Навч. посіб. / Ю.М. Алексєєв, А.Г. Вертегел, В.М. Даниленко. – К., 2004 – 256 с.
- Апанович О.М. Гетьмани України і козацькі отамани Запорозької Січі / О.М. Апанович. – К., 1993. – 288 с.
- Бовуа Д. Шляхтич, кріпак, ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831–1863 рр.) / Д. Бовуа. – К., 1996. – 421 с.
- Бондаревський А. Волосне управління та становище селян України після реформи 1861 р. / А. Бондаревський. – К., 1961. – 128 с.
- Борисенко В.Й. Курс української історії / В.Й. Борисенко. – К., 1996. – С. 254–314.

- Борщак І. Іван Мазепа: життя й пориви великого гетьмана / І. Борщак, Р. Мартоль. – К., 1991. – 316 с.
- Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський / І. Борщак. – Львів, 1991. – 256 с.
- Гончарук П.С. Історії України з найдавніших часів до початку ХХ століття. Навч. пос., 2-ге вид. / П.С. Гончарук. – К., 2009. – 528 с.
- Гошко Ю.Г. Промисли й торгівля в Українських Карпатах / Ю.Г. Гошко. – К., 1991. – 255 с.
- Гудзь В.В. Історія України. Підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищій навчальних закладів. / В.В. Гудзь. – К., 2003. – 616 с.
- Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця ХVІІІ ст. до 1861 р.) / І.О. Гуржій. – К., 1962. – 205 с.
- Грицак Я. Нариси історії України ХІХ–ХХ ст.: Формування модерної нації / Я. Грицак. – К., 2000. – 249 с.
- Дьяков В.А. Освободительное движение в России. 1825–1861 / В.А. Дьяков. – М., 1979. – 290 с.
- Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця ХVІІ – початку ХVІІІ ст. / В.А. Дядиченко. – К., 1959. – 532 с.
- Єнсен А. Мазепа: Історичні картини / А. Єнсен. – К., 1992. – 205 с.
- Задорожний В.Є. Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях / В.Є. Задорожний. – Львів, 1989. – 150 с.
- Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России / П.А. Зайончковский. – М., 1968. – 369 с.
- Захарова Л. Самодержавие и отмена крепостного права в России / Л. Захарова. – М., 1984. – 258 с.
- Історія України / [за ред. В. А. Смолія]. – К., 1997. – С. 137–158.
- Історія України в особах: ХІ–ХVІІІ ст. – К., 1993. – 238 с.
- Казмирчук Г.Д. Декабристоведение: итоги и проблемы / Г.Д. Казмирчук // Отечественная история. – 1996. – № 2. – 184 с.
- Каппелер А. Россия – многонациональная империя. Возникновение, история, распад / А. Каппелер. – М., 2000. – 360 с.
- Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина / О.Б. Коваленко. – Чернігів, 1996. – 93 с.
- Кормич Л.І. Історія України від найдавніших часів і до ХХІ ст.: Навч. посіб. / Л.І. Кормич, В.В. Багацький. – Харків, 2001. – 480 с.
- Король В.Ю. Історія України: Навч. посіб., 2-ге вид., доп. / В.Ю. Король – К., 2008. – 496 с.
- Киянская О. Южный бунт. Восстание Черниговского пехотного полка / О. Киянская. – СПб., 1997. – 188 с.
- Класова боротьба селянства Східної Галичини (1772–1849): Документи і матеріали. – К., 1974. – 596 с.
- Крижанівська О.О. Таємні організації в Україні (Масонський рух у ХVІІІ – на початку ХХ ст.) / О.О. Крижанівська. – К., 1998. – 134 с.
- Крупницький Б.Д. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): Його життя і доля / Б.Д. Крупницький. – К., 1991. – 80 с.

- Лановик Б.Д. Історія України / Б.Д. Лановик, М.В. Лазарович. – К., 2001. – С. 208–314.
- Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – 192 с.
- Літопис Самійла Величка. – К., 1991. – Т.І. – 371 с; Т.ІІ. – 642 с.
- Літопис Самовидця. – К., 1971. – 208 с.
- Лисенко М.М. Повстання Чернігівського полку / М.М. Лисенко. – К., 1956. – 99 с.
- Малик Я.Й. Нариси з історії суспільних русів та політичних партій в Україні ХІХ–ХХ ст. / Я.Й. Малик, Б.Д. Вол та ін. – Львів, 1998. – 328 с.
- Марахов Г. Социально-политическая борьба на Украине в 20-40-х гг. ХІХ в. / Г. Марахов. – К., 1979. – 151 с.
- Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. / Л.Г. Мельник. – К., 1972. – 240 с.
- Мемуары декабристов. Южное общество. – М., 1982. – 352 с.
- Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина ХІХ века) / А.И. Миллер. – СПб., 2000. – 260 с.
- Миронов Б.Н. Социальная история России: в 2-х т. / Б.Н. Миронов. – СПб., 2000. – Т. 1. – 548 с., Т. 2. – 568 с.
- Наумов С.О. Братство тарасівців / С.О. Наумов // Український історичний журнал. – 1999. – № 5. – С. 36–44; № 6. – С. 55–64.
- Нечкина М. Движение декабристов / М. Нечкина. – М., 1955. Т. 1. – 481 с.
- Новітня історія України (1900-2000): Підручник / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.П. Дрожжин та ін. – К., 2000. – 663 с.
- Опис Лівобережної України кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. – К., 1997. – 324 с.
- Панашенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини / В.В. Панашенко. – К., 1995. – 211 с.
- Половець В.М. Історія України. Курс лекцій: навчальний посібник для студентів гуманітарних і природничих факультетів. / В.М. Половець. – Чернігів, 2008. – 296 с.
- Пиріг О.А. Ринок і торгівля України (історичний аспект) / О.А. Пиріг. – К., 1996. – 200 с.
- Путро А.И. Левобережная Украина в системе Российского государства во второй половине ХVІІІ ст. (некоторые вопросы экономического развития) / А.И. Путро. – К., 1988. – 142 с.
- Пыпин А.Н. Общественное движение в России при Александре I / А. Пыпин. – СПб., 2001. – 560 с.
- Реєнт О. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.) / О. Реєнт. – К., 2003. – 338 с.
- Рибалка І.К. Історія України / І. К. Рибалка. – Харків, 1995. – Т. 1. – С. 310–364, Т. 2 – С. 115-247.
- «Русалка Дністрова»: Документи і матеріали. – К., 1989. – 544 с.

Рудько М.П. Революционные народники в Украине / М.П. Рудько. – К., 1973. – 206 с.

Савченко Н.М. Історія України: соціально-політичний аспект: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. / Н.М. Савченко. – Х., 2003. – 380 с.

Сарбей В.Г. Становлення і консолідація української нації та піднесення національного руху в другій половині ХІХ ст. / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С. 3–17.

Сарбей В.Г. Національне відродження в Україні / В.Г. Сарбей. – К., 1999. – 336 с.

Світлична В.В. Історія України: навч. посіб. / За ред. Ю.М. Алексеєва. 3-є вид. – К., 2005. – 408 с.

Селянський рух на Україні. Зб. документів. – К., 1993. – 535 с.

Сергієнко Г. Декабристи та їх революційні традиції на Україні / Г. Сергієнко. – К., 1975. – 183 с.

Сергієнко Г. Т.Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство / Г. Сергієнко. – К., 1983. – 206 с.

Смолій В.А. Українська національна революція 1648–1676 рр. крізь призму століть / В.А. Смолій, В.С. Степанков // Український історичний журнал. – 1998. – № 1. – С. 3–24; № 2. – С. 3–26; № 3. – С. 3–12.

Смолій В. А. Правобережна Україна у другій половині ХVІІ–ХVІІІ ст. Проблеми державотворення / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К., 1994. – 72 с.

Стеблій Ф. І. Революція 1848–1849 рр. у Європі і Україні / Ф.І. Стеблій. – К., 1973. – 128 с.

Україна в ХХ столітті. Збірник документів і матеріалів / Упор. А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.Ю. Король та ін. – К., 2000. – 351 с.

Хрестоматія з історії України / Упор. О.М. Уривалкін. – К., 2007. – 520 с.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Під час розгляду *першого питання* слід звернути увагу на особистість Івана Мазепи, відобразити його прихід до влади і підписання Коломацьких статей 1687 р. Також варто виокремити основні напрямки економічної, зовнішньополітичної та культурно-просвітницької діяльності І. С. Мазепи.

У другій частині питання потрібно зупинитися на участі українських полків у воєнних діях на землях Москви, Прибалтики і Речі Посполитої під час Північної війни. Окремо виділити причини і розрахунки І. Мазепи під час переходу на бік Карла ХІІ, результати Полтавської битви 1709 р. і, як наслідок, – знищення Батурина військами воєводи О. Меншикова. В якості висновку студенти мають визначити місце і роль І. С. Мазепи в українському національно-визвольному русі й дати відповідь на питання: І. Мазепа – національний герой чи зрадник?

Друге питання присвячене гетьмануванню Пилипа Орлика, укладанню Конституції, його внутрішній та зовнішній політиці. Варто також схарактеризувати похід П. Орлика на Правобережну Україну.

Третє питання стосується проблеми посилення гніту царизму в Україні та обмеженні її політичної автономії, що мало вияв, у першу чергу, в запровадженні Першої Малоросійської колегії та призначенні наказним гетьманом Павла Полуботка. Також у цьому питанні слід розглянути гетьманування Данила Апостола і сутність та зміст «Прав, за якими судиться малоросійський народ». Слід змалювати історичний портрет останнього гетьмана Кирила Розумовського. Зокрема, визначити причини посилення антиукраїнської політики уряду Катерини II і процесу скасування козацького устрою на Слобожанщині 1765 р. та остаточну ліквідацію гетьманства і створення Другої Малоросійської колегії на чолі з П. Румянцевим-Задунайським на території Лівобережної України, а також скасування російським урядом військового та адміністративного устрою в Лівобережній Україні.

Під час розгляду **четвертого питання** слід схарактеризувати адміністративний устрій України у складі Російської імперії – поділ на генерал-губернаторства і губернії. Розкрити, в чому полягало посилення гніту царизму на Україні та закріпачення селян на Півдні України. Відобразити участь України в російсько-турецькій війні 1806–1812 рр. та російсько-французькій війні 1812 р. Місце України в російсько-турецькій війні 1828–1829 рр.

Слід також показати зародження ринкових відносин в Україні: товаризацію поміщицького господарства, капіталістичні відносини у сільському господарстві, промисловості; капіталістична мануфактура та вільнонаймана праця, появу фабрик та становище селянства напередодні Великих реформ. Як наслідок, слід виокремити селянські рухи та виступи робітників в Лівобережній Україні, на Дону та Південній Україні, зокрема, селянські виступи під керівництвом Устима Кармалюка (1812–1835 рр.).

При розгляді **п'ятого питання** потрібно окреслити західноукраїнські землі, які знаходилися під владою Австро-Угорської імперії з другої половини XVIII ст. внаслідок Першого поділу Польщі 1772 р., та схарактеризувати їхній адміністративний поділ, національний і соціальний склад населення. Також слід виділити реформи 70-80-х рр. XVIII ст. Марії-Терезії і Йосипа II в Австро-Угорській імперії та їх наслідки для західноукраїнських земель.

Варто схарактеризувати селянський рух на чолі з Лук'яном Кобилицею та суспільно-політичний рух і початок національного відродження на західноукраїнських землях. Окремо слід зупинитися на діяльності гуртка «Руська трійця» (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький) та альманаху «Русалка Дністровая». Потрібно визначити причини поширення ідеї єдності українських земель та ідеї союзу і федерації демократичних слов'янських республік.

У **шостому питанні** слід висвітлити події революції 1848–1849 рр. в Австро-Угорській імперії та участь у ній трудящих західноукраїнських земель та створення і діяльність «Головної руської ради», «Руського собору», відкриття у Львівському університеті кафедри української мови і літератури.

Також відобразити революційні події у Закарпатті та Північній Буковині та наслідки революції – зокрема, скасування панщини.

Сьоме питання присвячено становищу Наддніпрянської України в період «Великих реформ» Олександра II та їх впливу на суспільно-політичне та соціально-економічне життя України в другій половині XIX ст. Варто розкрити реформи адміністративно-політичного управління 60-70 рр., судову, земську, військову, освітню, фінансову, цензурну реформи та реформу міського самоуправління. Особливості і наслідки реформи в Україні. Україна в пореформений період.

У восьмому питанні розглянути виникнення «хлопоманства», громад та їхню культурно-освітню діяльність наприкінці 50-х–60-х рр. XIX ст. Окремо виділити вплив Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емського указу 1876 р. на культурне та суспільно-політичне життя, а також діяльність молодих громад, «Старої громади» та Братства тарасівців, перерахувати їх найвизначніших діячів. Схарактеризувати Народницький дух та народницькі гуртки в Україні, виникнення «Народної волі» і «Чорного переділу» як форми переходу до політичної боротьби (1878–1879 рр.). Революційна ситуація 1879–1880 р. «Південно-російський робітничий союз». Розгром і занепад революційного народництва після 1 березня 1881 р. Визначити особливості українського політичного руху 80 – 90-х рр. XIX ст. та розкол в українському національно-визвольному русі.

ТЕКСТИ ДЖЕРЕЛ

Універсал гетьмана Івана Мазепи про дводенну панщину (1701 р.)

«...Жаловались нам жителі с. Смоляжі на пана Самуїла Афанасьевича, сотника вертіївського, державцу цього села, что дозорца его, пана сотника, к ним назначений, великії і неістирпимії їм в роботизні діял прикрості, незпоснії чинячи обіди і в панщині непрестано вимисли, і просили нас, гетьмана, в том собі облегченія і зашити. Ми призвали означеного сотника і поручили суду нашому генеральному розобрать діло, жалоба оказалась справедливою, за что сотника ми не похвалили; однако же не отбираем от него того села, но приказываем, аби больше, только два дні в тиждень, роботу ему панщиною отправовали, а інші дні на свої оборочали потреби, і в рок по осмачки овса от робочой товарини давали, надшо жодних датков, повинностей не маеть і не повинен будет он пан сотник вимагати, под неласкою нашою».

Перекладено за: Лазаревский А.М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.). – К., 1908. – С. 24–25.

З Листа гетьмана Івана Мазепи до стародубського полковника Івана Скоропадського від 30 жовтня 1708 р. про причини повстання проти Петра I

«Мій ласкавий приятелю, пане полковнику стародубівський!

Нехай буде відомо вашій милості те, що ми, гетьман, бачачи Вітчизну нашу Малоросійську, що приходить до крайньої згуби, коли ворожа нам здавна сила московська те, що поклала була від багатьох літ при всезлобному своєму намірі, тепер почала досягати із занепадом останніх прав та вольностей наших, коли без жодного з нами погодження, почала забирати малоросійські городи в своє посідання, людей наших, пограбованих і до кінця знищених, із них повиганявши, а своїми військами осаджувати, і нехай би те чинили в полках Стародубському, Чернігівському та Ніжинському, маючи й вигадуючи з притаманної собі хитрості брехливі причини, начебто те чинять для оборони від наступу шведських військ, а й біля дальніх міст, куди шведські війська не мислять ніколи наступати, заходилися були, як до Полтави з Білгорода ординовано два полки. І над іншими містами те б виповнилося, коли б ми, за звичною нашою горливістю до Малоросійської Вітчизни, тому їхньому лихому намірові не запобігли. А до того не тільки маємо від зичливих приятелів таємні перестороги, а й самі те явними доказами бачачи і цілковито відаючи, що нас, гетьмана, генеральну старшину, полковників і весь керівний склад Запорозького війська, хочуть за притаманними їм звабами до рук прибрати і запровадити у тиранську свою неволю, ім'я Запорозького війська згладити, а козаків у драгунію та солдат перевернути, народ же малоросійський навіки віддати у рабство. І коли б не Господь поміг од тиранських їхніх рук врятуватися, то, певне, й той би їхній намір ворожий дійшов би до здійснення, адже ні для чого іншого Олександр Меншиков та князь Дмитрій Михайлович Голіцин зі своїми військами до нас поспішали, ні для чого іншого звабами своїми спершу з військом, а потім так само і зі старшиною до обозів своїх московських вабили, тільки щоб нас усіх могли забрати у тяжку неволю (а не дай Боже!) і на тиранські муки. Бачачи понад те, що московська потенція безсильна і невоєнна, завжди втечею рятується від непоборних шведських військ, прибїгла сюди не боронити нас від наступу тих-таки шведських військ, але вогнем, грабунками і немилосердним мордуванням прийшла руйнувати, а міста відбирати в своє посідання; ми ж тож удалися за згодою і спільною постановою спільно з панами генеральними особами, полковниками та старшиною всього Запорозького війська в непоборну потенцію найяснішого Короля його милості шведського, маючи непосоромну надію у всемогутньому Бозі, єдиному заступнику ображених, що любить правду і ненавидить лжу, що його королівська величність завжди оборонить щасливою зброєю від того московського тиранського іга Вітчизну нашу Малоросійську і Запорозьке військо звільнить, а забрані наші права та вольності не тільки приверне, але із загальною користю і з безсмертною славою Запорозького Війська на майбутній вік примножить і розширить, у чому нас утвердив і упевнив своїм ніколи не змінним королівським словом і даною на письмі асекурацією. За чим і ваша милість, оскільки є правдивий своєї Вітчизни син, не зичачи їй крайньої погібелі, знищення та руїни, берися до єдиної з нами всіма згоди і до спільної оборони тієї ж своєї Вітчизни, також дбай усіма способами, за Даним тобі від Бога розумом та мистецтвом, викоренити московське військо

із Стародуба, згодившись щодо того із панами полковниками переяславським та ніжинським, певний того будши, що московська сила нічого не зможе там вашій милості та місту Стародубу зашкодити, бо вона невзабарі буде зброєю королівської величності шведської загнана у свої межі. А коли б ваша милість до викорінення того московського гарнізону, що лишається у Стародубі, стільки сили і способу не мав, то радимо вашій милості звідтіля іти і поспішати до боку нашого з товариством у Батурич, аби не потрапив із невіджалованим нашим жалем у московські руки. Того від вашої милості повторно і пильно жадаючи, зобов'язуючи й наказуючи горливістю та любов'ю до Вітчизни, йому ж зичимо від господа Бога здоров'я.

Вашої милості зичливий приятель Іван Мазепа, гетьман і кавалер.

Із Дигтирівки, 30 жовтня 1708 року».

Іван Мазепа. – К., 1992. – С. 128–129.

Маніфест Пилипа Орлика до європейських урядів від 4 квітня 1712 р. про причини збройного виступу козаків проти Росії

«Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа. Володарі, що дорожать своїм добрим ім'ям та славою, більше, ніж інші люди, виставлені на суд загалу; саме тому вони дивляться один на одного, немов відповідальні перед цим загалом за спонуки власних чинів та за свої ухвали, хоча насправді вони звітують перед єдиним Богом за свої діяння. З огляду на це ми маємо за необхідне дати знати Королям, Князям, Республікам та іншим Християнським Державам про причини, які схилили мене прийти в Отаманську імперію і підняти сьогодні зброю проти царя Московського, тепер уже переконані, що ця ухвала не буде кимось невірною тлумачена, а надто ж тими, які не відають про справедливість нашої справи або ж застережені підступством недругів наших. Найперше годилося б сказати, що ми не могли помилитися, ідучи услід і за прикладом нашого попередника, славної пам'яті гетьмана козацького Івана Мазепи, чії видатні заслуги й християнське благочестя досить знані були у світі. А втім, ми знаємо, що природним правом є визволятися від гноблення і трудитись, аби повернути те, що несправедливістю та переважною силою було у нас забрано: всім відомо, як трактовано нас у Московській імперії.

Всім відомо, що безсмертної пам'яті найясніший гетьман Богдан Хмельницький власною волею, не будши ніким до того примушений; прихилив руський народ і козацьку націю Московській імперії. І, укладаючи урочисту угоду, московський цар Олексій Михайлович клятвою присягнув вічно охороняти під своєю протекцією козацьку націю і руський народ. Всім відомо, що по смерті блаженної пам'яті найславнішого гетьмана Богдана Хмельницького Московська імперія, вдавшись до найрозмаїтіших способів, порушила закони та вольності козацької нації, підтверджені самим Московським царем: він хотів обернути у рабство вільний народ руський.

Всім відомо, що Петро, цар Московський, прагнув перетворити вільних козаків на регулярну армію, і порушити наші закони та вольності, і навіть вигубити назавжди Військо Запорозьке. Тоді блаженної пам'яті найясніший

гетьман Іван Мазепа, з наміром оборонити права своєї Вітчизни та зберегти Військо Запорозьке, увійшов під протекцію найяснішого короля Шведського. Він у цьому наслідував приклад свого попередника, блаженної пам'яті гетьмана Богдана Хмельницького, який уклав із найяснішим королем Шведським Карлом угоду та військовий союз заради визволення Вітчизни від польського ярма, що від нього терпів тоді народ руський.

Козацька нація від фатальної Полтавської битви стогне під тиранічним ярмом Москви і жадає одного – повернути собі волю.

Після смерті в Бендерах блаженної пам'яті гетьмана Івана Мазепи козацьке військо милістю Божою та під опікою найяснішого короля Шведського стародавнім звичаєм обрало мене новим гетьманом. У цю загрозливу мить, попри найтяжчі обставини, я дав згоду взяти на себе цю величезну справу – з поміччю Божою володарити задля громадських інтересів нашої коханої Вітчизни, Війська Запорозького та всієї України. Разом з тим я прийняв це звання лише за тієї умови, що найясніший король Шведський дає запевнення козацькій нації обстоювати її права перед московітами; і заради цієї мети найясніший король Шведський підтвердив урочистим дипломом, що він не складе зброю і не почне жодних переговорів із Московією, не включивши до них інтересів козацької нації.

Проте ані прагнення наші, ані ревність до нашої коханої Вітчизни не змусили нас удатися до дій, супротивних нашому обов'язку, і, яко християнську націю, великий Володар зміцнив нас урочистою угодою, уклавши з нами союз; ця угода така почесна й вигідна для християнської нації, що міністри Порти, за їхнім твердженням, не знаходять подібного прикладу в своїх історичних анналах.

Його високість запевнив нас, що не планує ні завоювати, ані включити Україну до своєї імперії, а прагне відновити цю державу згідно з її колишнім устроєм з тим, щоб відгородити Оттоманську імперію від держави царя Московського, позаяк їхнє близьке сусідство стає причиною великих і кривавих війн; таким чином, якщо на перший погляд ми виглядаємо прибічниками оттоманських сил, із цього не мусить випливати, ніби ми з'єдналися з турками задля завоювання християн; ідеться лише про очікування часу, коли ми зможемо очолити всю козацьку армію, аби з поміччю Божою трудитися заради визволення нашої Вітчизни від ярма, під яким вона стогне вже стільки років.

Ми не можемо незворушно дивитись на страждання нашої коханої Вітчизни, бачити порушення її прав за стількома пунктами. Ми не будемо діяти, керуючись почуттям помсти, а навпаки, згідно із справедливістю та правом, що дозволяє кожному боронити свою власну справу та свою власну мету. Цим самим ознаймуємо, що на нас не лежить вина за людську кров, яка може пролитися. При цьому, аби дати знати, що ми не зрікаємось добрих обов'язків християнських володарів, обумовлено у статті нашої угоди з королем Шведським, що, коли з поміччю Божою козацька нація буде відновлена у своїх правах, не буде нашої відмови щодо посередництва

безсторонніх держав у справі усталення кордонів та справедливого розв'язання інших проблем, якщо такі виникнуть.

Нарешті, яким би не був успіх нашої справи і якою б не була доля зброї, що гадаю, ми по справедливості мусимо підняти, розрадою нам буде те, що ми трудилися, важачи самим життям нашим, заради слави та користі нашої коханої Вітчизни, а також звітували всім безстороннім особам правоту наших намірів та справедливості мотивів, які спонукали нас до дії».

*Хрестоматія з історії України /
Гусев В.І., Сургай Г.І. – К., 1996 –
С. 97-100*

З указу імператриці Катерини II від 10 листопада 1764 р. про ліквідацію в Україні гетьманства та створення Малоросійської колегії

«Після всемілостішого від нас звільнення графа Розумовського, за його проханням, з чину гетьманського наказуємо нашому Сенатові для належного управління в Малій Росії створити там Малоросійську колегію, в якій бути головним нашому генералу графу Румянцеву і з ним чотирьом великоросійським членам. Великоросійських членів наймилостивіше ми тепер призначаємо: генерал-майора Брандта і полковника князя Платона Мещерського; на останні ж дві вакансії, вибравши негайно кандидатів. Сенат повинен представити нам; малоросійських генерального обозного Кочубея, генерального писаря Туманського генерального осавула Журавку та хорунжого Данила Апостола... Нижчих канцелярських службовців вибрати йому, графу Румянцеву, на свій розсуд.

Ми, бажаючи, щоб між визначеними в цю колегію чинами ніякої різниці не було і щоб кожний своє місце міг займати за чином старшинства, наймилостивіше наділяємо цих малоросійських чинів зрівнюванням класам з великоросійськими нижченаведеними чинами, а саме: генерального обозного Кочубея – генерал-майорським, генерального писаря Туманського – чином статського радника, генерального осавула Журавку і хорунжого Апостола – полковницькими.

А в судах, створених в Малій Росії в минулому 1763 р., на підставі нашого іменного указу – підкоморських земських в кожному полку по два, а в Ніжинському – три, до складу яких визначаються підкоморії, судді, підсудки і писарі з щорічними виборами як тимчасові, то наказуємо і цим, поки вони будуть маги після виборів такі звання, вважатися за урядами, а саме: підкоморіям – першим після малоросійського полковника, земським суддям з першорядними бунчуковими товаришами, по старшинству, підсусідкам з бунчуковими другорядними, писарям земським проти осавулів полкових, по старшинству, а возним бути першим під сотником малоросійським.

За відсутністю тепер гетьмана, призначеному від нас головному малоросійському командиру мати такі права, як генерал-губернатору в президенту Малоросійської колегії, де він в справах суду і розправи має голос голови за генеральним регіментом, а в решті справ, як-от:

підтримування в народі доброго порядку, загальної безпеки і виконання законів – повинен він поступати як губернатор, тобто як особливий нам довірений в нашу відсутність. Запорозькій Січі, яка була під управлінням гетьмана, бути тепер підвладною цьому малоросійському урядові. З огляду ж на надмірні та надзвичайні витрати, що при цьому званні мають бути, надаємо йому, Графу Румянцеву, зверх належної на його чин платні, з тамтешніх прибутків по 4000 карбованців харчових грошей на рік та на генерал-губернаторський уряд село Кучерівку Кучерівського повіту з належними до нього селами й хуторами та село Середню Буду».

*Хрестоматія з історії Української
РСР. – К., 1959. – Т. I. – С. 532-533*

З маніфесту імператриці Катерини II від 3 серпня 1775 р. про ліквідацію Запорозької Січі

«...Ми захотіли оголосити всім вірогідним нашої імперії, що Запорозька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє й самої назви запорозьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь.

...Їх злочини, які примусили нас прийняти такі суворі заходи, є. такими:

1. Забуваючи свої попередні важливі і згубні злочини і зраду вірності і підданства, вони почали років з десять тому назад та й зовсім недавно надто далеко заходити з своїм зухвальством, привласнивши і вимагаючи врешті для себе в кінці, ніби як надбання їх власності, не тільки всі ті землі, які ми придбали в останню війну від Оттоманської Порти, а й навіть ті, що були заселені в Новоросійській губернії, мотивуючи, ніби їм і ті й інші здавна належали...

2. Внаслідок такого привласнення собі земель Новоросійської губернії, вони насмілились не тільки робити перешкоди вказаному нами їх обмежуванню, загрожуючи надісланим для цього офіцерам явною смертю, а й заводити і будувати на них свавільно власні зимівники, понад те – виводити ще з тамтешніх жителів та поселених гусарського і пікінерського полків людей чоловічої і жіночої статі, яких забрано і виведено на Запорожжя всього до 8000 душ, включаючи сюди й тих, які від утисків козаків у своїх власних житлах були змушені переходити до них і підкорятися їх сваволі...

Приймали до себе в козаки, незважаючи на часті наші урядові заборони, не тільки утікачів, які вступали до козаків, а й людей жонатих і сімейних, через різні спокуси підмовили до втечі з Малоросії тільки для того, щоб собі підкорити і завести у себе власне хліборобство, в чому й досягли багато успіхів, бо селян, які займаються хліборобством, нараховується тепер на місцях колишнього запорозького володіння до 50000 душ...

6. Нарешті, ті ж запорожці почали свавільно привласнювати землі, що здавна належали нашому Донському – війську, непохитному в належній нам вірності, яке з великою мужністю ставиться до нашої служби і порядком і

доброю поведінкою здобуло собі назавжди відмінну нашу височайшу монаршу прихильність. Вони забороняють донським козакам користуватись згаданими землями, які вже тривалий час знаходяться у їх володінні. Всяка твереза людина може легко зрозуміти, які лукаві наміри запорозьких козаків, яка відчутна шкода від цього для держави. Заводячи власне хліборобство, вони розривали тим саму основу їх залежності від нашого престолу і, звичайно, задумали утворити з себе всередині батьківщини область, цілком незалежну, із своїм власним несамовитим управлінням, в надії, що нахил до розбещеного життя і до грабунків буде при внутрішньому достатку безперестанно обновлювати і збільшувати: їх кількість. Даремно тут пояснювати, наскільки негожим було б здійснення цього злодійського заміру, як з огляду на безпеку суміжних до Запорозжя жител і сіл, так і; з огляду неминучого убутку числа наших вірних підданих.

...Так з належною увагою до всього вищесказаного ми вважаємо нині своїм обов'язком перед богом, перед нашою імперією і взагалі перед самим людством зруйнувати Запорозьку Січ і ім'я козаків, запозичене від неї. Внаслідок цього 4 червня нашим генерал-поручиком Текелієм з довіреними йому нашими військами зайнята Запорозька Січ у цілковитому порядку і повній тиші без всякого опору з боку козаків, через те, що вони побачили наближення війська, коли вже із усіх боків були оточені. Ми цьому начальнику наказали найспокійнішим чином виконати доручену йому справу, уникаючи, наскільки це можливо, кровопролиття».

Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т. I. – С. 536-537

З обвинувального вироку у справі Тараса Шевченка (26 травня 1847 р.)

«а) з обвинувального акта

Шевченко, замість того, щоб довічно відчувати благоговійні почуття до осіб августійшої фамілії, які удостоїли викупити його з кріпосництва, писав вірші малоросійською мовою, найобурливішого змісту. В них він то зображав плач про уявне поневолення і лихо України, то оспівував славу гетьманського правління і колишньої вольниці козацтва, то з неймовірною зухвалістю зводив наклепи і виливав жовч на осіб імператорського дому, забуваючи в них особистих своїх благодійників. Крім того, що все заборонене захоплює людей з слабим характером, Шевченко набув між друзями своїми славу знаменитого малоросійського письменника, а тому вірші його ще більш шкідливі й небезпечні. З улюбленими віршами в Малоросії могли виникати і згодом укорінитися думки про уявне раювання часів гетьманщини, про щастя повернути ці часи і про можливість існування України як окремої держави. Судячи з тієї виняткової поваги, яку почували і особисто до Шевченка і до його віршів всі україно-слов'янські, спочатку здавалося, що він міг бути якщо не діючою особою між ними, то зняряддям, яким вони хотіли скористуватися в своїх задумах; але, з одного боку, ці задуми були не такі вже важливі, як уявлялося на перший погляд, а з другого,

і Шевченко почав писати свої підбурливі твори ще з 1837 р., коли слов'янські ідеї не захоплювали київських учених, як і вся справа доводить, що Шевченко не належав до Україно-слов'янського товариства, а діяв окремо, захоплюючись власною зіпсованістю. Проте, за підбурливий дух і зухвалість, що виходила за всякі межі, його потрібно було визнати одним з найважливіших злочинців.

б) з вироку суду

Художника Шевченка, за писання підбурливих і надзвичайно зухвалих віршів, як наділеного міцною будовою тіла, призначити рядовим в Оренбурзький окремих корпус з правом вислуги, доручивши начальству найсуворіше наглядати, щоб від нього, ні в якому разі, не могло вийти підбурливих і пасквільних творів,

Власноручна приписка імператора до вироку: «Під найсуворіший нагляд, заборонивши писати і малювати».

Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1987. – С. 139-140.

З маніфесту імператора Олександра II від 19 лютого 1861 р. про скасування кріпацтва

«...Поміщики, зберігаючи право власності на всі належні їм землі, надають селянам за встановлені повинності в постійне користування... для забезпечення побуту і виконання обов'язків їх перед урядом, визначену в Положеннях кількість польової землі та інших угідь.

Користуючись цим поземельним наділом, селяни зобов'язані виконувати на користь поміщиків визначені в Положеннях повинності. У цьому стані, який є перехідним, селяни іменуються тимчасово зобов'язаними.

Разом із тим їм надається право викупляти присадибну їх осілість, за згодою поміщиків вони можуть купувати у власність польові землі та інші угіддя, відведені їм на постійне користування. З таким придбанням у власність визначеної кількості землі селяни звільняться від обов'язків щодо поміщиків за викуплену землю і вступають у стан вільних селян-власників.

Окремим Положенням про дворових людей визначається для них перехідний стан, пристосований до їхніх занять і потреб; по закінченні дворічного терміну видання цього Положення вони одержать повне визволення і термінові пільги».

Перекладено за: Документы и материалы по истории России. – М., - 1999. – С. 268.

З програми підпільної організації харківських студентів «Братство тарасівців»

«...Ми виступаємо проти усякого деспотизму, або опікунства, над яким би се не було народом, чи походитиме сей деспотизм або опікунство від одної особи чи від якого уряду, чи від якої громади, чи навіть з якого-небудь

дужчого народу. Ми стоїмо за повну автономію у всіх народів, за дрібну децентралізацію, як у інших народів, так і на Україні. Таке наше бажання випливає з того, що такий лад практикою й наукою виявляється поки найморальнішим і найкращим для кожної людини. Бачимо ж, що Російська держава, захопивши такий великий обшир, так багато розмаїтого люду скувала і сковує своєю державною ідеєю, що не може через свій абсолютизм ні сама поступати уся разом, а також і не дає змоги вільно поступати поодиноким народам, що сковані її кайданами, бо розмаїті народи у Російській державі не можуть разом, купую, з однією мовою і накиненими спільними інтересами йти шляхом поступу. Кожен нарід може розвиватись і дійти до добробуту, до свідомості тільки лишаячи ся на рідному ґрунті, бо інакше тільки вибивати муть ся поодинокі одиниці з його, а він увесь буде непорушний. Таким чином безодня межі народом та інтелігенцією ставатиме щодалі більшою. Значить, тоді тільки поступ у Росії й можливим стане, як кожному народові надано буде, вільно користуючись власною духовною силою, йти до освіти й добробуту. Тим то ми, яко інтелігенти загальноросійські працюватимемо в такому напрямі, щоб він сприяв розбити російські кайдани й визволити усі російські народи з під гнітючого їх деспотизму й централізму.

Наука і життя Українського народу доводять нам, що Україна була, єсть і буде завсіди окремою нацією, як кожна нація, так і вона потребує національної волі для своєї праці й поступу...

З усього, що сказано, випливає й програма нашої практичної діяльності. В словах її може й немає нічого нового, але тут нове те, що ми робимо власне в такому напрямі як далі висловлюємо.

Для нас свідомих Українців єсть один українсько-руський народ. Україна Австрійська і Україна Російська однак нам рідні, і жадні географічні межі не можуть роз'єднати одного народу, і, аби була у нас моральна міць, то ні нас не зможуть відірвати від Галичини, ні Галичини від нас, бо ідеї, духа розірвати на два шматки не можна, як нічим не можна спинити Дніпрової течії, вона завсіди опиниться у морі, які-б перепони ні були...

...Ми бажаємо такої відміни сьогочасних обставин, щоб при ній був можливий вільний розвій і цілковите вдоволення усім моральним, просвітним, соціальним і політичним потребам Українського народу.

Досягаючи сього, мусимо працювати в дусі такого на моральному й науковому ґрунті» заснованого ідеалу людського ладу, в якому немає місця нації пануючій і нації підвладній, а українська нація в ряд з усякою другою, користується однаково рівним правом. Через се ми маємо бути цілковитими прихильниками до федеративного ладу в тих державах, з якими з'єднана українська земля. В справах соціально-економічних працюватимемо в дусі такого ладу, в якому немає місця ні панові, ні мужикові, ні визискувачеві, ні визискуваному, а є місце цілоросійській національній родині, що складається з рівних проміж себе правом, можливо однаково забезпечених, національно свідомих братів працівників.

В справі релігійній, яко в справі особистого сумління мусить панувати серед нас абсолютна толеранція, в справах відносин до інших націй ми будемо о стільки толерантні, о скільки наші сусіди й колоністи на нашій землі будуть толерантні до нас. Працюючи у сьому напрямкові, ми єднаємося з усякими іншими пригніченими націями в Росії, щоб гуртом боронитися проти асиміляційних заходів і гуртом добувати волю. Єднаємося і з поступовими московськими гуртками не ворожими українству, але-ж ніколи не мішаючися проміж себе, а неодмінно, скрізь і завсіди мусимо ставати, яко виразно вкраїнська нація на федеративних основах повної реальної равноправності, а коли поталанить в Росії на конституцію то, щоб про реальну рівноправність нашого народу, яко самостійної нації, не було ані найменшого змагання».

Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: Документи і матеріали. – Мюнхен, 1983. – Т. 1. – С. 21–25.

Б. Грінченко про три політичні сили в українському русі

«...У нас... досі не могло виробитися серед української інтелігенції доброго національного інтелігентного загалу. Більшість з української інтелігенції в Росії байдужа до вкраїнської ідеї, а ті, що до неї прихильні, знов не солідарні проміж себе і, неважаючи на те, що їх так мало, розбиваються... ще не три групи.

Перша – се формальні націоналісти. Вони виявляють прихильність до всього вкраїнського: до вкраїнської мови, до вкраїнської літератури, навіть до вкраїнської одежі, – але й тільки. Ніякої позитивної праці від них сподіватися нема чого, бо позитивна українська праця можлива в нас тільки на народолобній основі, а в цих людей перше стоїть націоналізм, а народолобство – так собі...

Ся партійка складається здебільшого з людей старих, і ми її зватимемо українофільською, – себто так, як вона сама себе з давніх-давен зве. Се назвище дуже до неї підходить, бо вона виявляє тільки прихильність до українства, а не діла на користь йому; вона говорить і пише тільки по-московському...

Одна з характеристичних властивостей сієї групи є її страшенна боязкість, скоро доводиться їй виявляти своє українофільство. Часом ся боязкість буває просто аж кумедна, бо сі добродії іноді бояться сказати в громаді по-вкраїнському слово, щоб не вважено їх за державних зрадників! На превеликий жаль, загал російської інтелігенції не відрізняє сих «українофілів» од справжніх українських націоналів і всі їх негарні властивості накидає і справжнім путящим українським діячам. Громадянству тим важко відрізнити формальних українофілів од справжніх українських націоналів...

Друга група – се радикали. Заснувалась вона під впливом російського та галицького радикалізму, з одного боку, а з другого – під впливом того, що «українофіли» більш балакають про свій патріотизм, ніж дбають про справу.

Ся групка проповідує любов до народу, говорить про працю для нього і має соціалістичний колір. Окрім того соціалістичного кольору (що багатьох дуже вражає), народолобні ідеї в сієї групи такі, що до них буде прихильний всякий народолобець. Але, на превеликий жаль, і ся партійка багато говорить і мало робить або й зовсім не робить.

Не робить же вона тим, що вона й не може дати позитивної роботи. І це саме тим, що вона відкидає націоналізм.

...Злегковаживши націоналізм, вони легковажать і вкраїнську мову і, таким побитом, стають цілком на московський ґрунт.

...Коли розвиватися народні маси можуть тільки на національному ґрунті (а ми думаємо, що це аксіома), то всяке відхилення від національного ґрунту є річчю шкідливою. Кожен, хто приносить хоч крихту обмоскалення в наш народ (чи словом з уст, чи книжкою), робить йому шкоду, бо відбиває його від національного ґрунту, – себто: збиває його з того становища, що єдино на ньому можливий є народний розвиток...

Третя з згаданих груп вийшла з групи українофільської і досі є ще невелика і розрізнена. Ми будемо звати сю групу, щоб одрізнити її від групи українофільської, свідомими вкраїнськими націоналами-народолобцями...

Українські націонали-народолобці вважають русько-вкраїнську націю за націю самостійну, що має всі права, які звичайно повинна мати нація, – себто: права порядкувати по-своєму в своїй землі в справах просвітній, культурній, економічній, соціальной та політичній. Бачивши, що русько-вкраїнську націю збавлено тепер сих прав, вони мають на меті вернути їх їй.

...Вважаючи Україну за частину російської держави, українські націонали-народолобці будуть завжди прихильні до Росії стільки, скільки Росія задовольнятиме національні потреби вкраїнські. Вони могли б єднатися з поступовими групами з усяких національностей в Росії на те, щоб досягти одміни сьогочасного важкого режиму на кращий, але робили б се тільки як українська партія.

...Українські націонали-народолобці зрікаються всяких заходів коло радикальної одміни сьогочасного ладу на Вкраїні, бо мають на увазі сьогочасну, а не ту, що ще колись буде, працю, та думають, що: а) ніхто ще не сказав у справах соціальних певного слова такого, що на нього, як на непохитну правду, можна було б цілком зіпертися, одмінюючи соціальний лад сьогочасний, та б) ніякі одміни не зможуть пособити, коли люди, що задля них учинено ті відміни, недосить культурні й освічені, щоб увести їх у життя і належно з них користуватися. Тим можемо ми тепер тільки дбати про те, щоб, розвиваючи серед наших людей культуру й освіту, робити їх здатними до кращого громадського ладу – того, що колись має бути, не передрішаючи заздалегідь, який то буде лад, бо пам'ятати мусимо, Скільки Теорій, принципіально надзвичайно гарних, розбилося об невблаганну дійсність, показавши тільки одно, що так не треба робити. Чи колективізм, чи індивідуалізм царюватиме колись у межилюдних економічних відносинах – того з певністю ніхто не може сказати, тим мусимо Покинути всякі залітання

в хмари та працювати на тім полі, яке є, не рiшаючи наперед за людськiсть, чого вона колись схоче – тодi, як зiйде на вищий культурний схiдець.

Таким побитом, зостаючись партiєю, що бажає практичного дiда, а не теоретичних поривань, українські нацiонали-народолюбцi вважають, що тепер можна працювати для України тiльки в двох напрямках: у гiросвiтньо-культурному та в економiчному».

*Грiнченко Б.Д., Драгоманов М.П.
Дiалоги про українську нацiональну справу.
– К., 1994. – С. 101–107.*

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Як Ви оцiнюєте перехiд I. Мазепи на бiк Карла XII? Чому?
2. Яке значення мала Полтавська битви для долi українських земель?
3. Схарактеризуйте основнi положення Конституцiї Пилипа Орлика.
4. Розкрийте особливостi стосункiв мiж Петром I i Павлом Полуботком.
5. Якi можна видiлити основнi тенденцiї в розвитку сiльського господарства, промисловостi та торгiвлi в Надднiпрянській Україні у складi Росiйської iмперiї?
6. Якi особливостi руху декабристiв на Україні?
7. Якi причини виникнення земського руху в Україні?
8. Схарактеризуйте програмнi документи Кирило-Мефодiївського товариства.
9. Якi причини початку нацiонального вiдродження на захiдноукраїнських землях?
10. На що був спрямований нацiональний рух на захiдноукраїнських землях? Яку мету переслiдував?
11. В чому вiдмiннiсть мiж народниками та народовцями?
12. В чому полягало посилення польських впливiв на захiдноукраїнськi землi в другiй половинi ХIХ ст.?
13. Порiвняйте полiтичну платформу перших українських полiтичних партiй. Зробiть висновки.

ТЕМА 5. ПОЛІТИЧНИЙ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК НА ПОЧАТКУ ХХ ст. ТА УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917-1920 рр. (2 год.)

Мета: *схарактеризувати суспільно-політичне, соціально-економічне становище українських земель в роки російської революції 1905–1907 рр. та Першої світової війни. Сформуванню уявлення студентів про становище українських земель за доби виборювання державності (1917–1921 рр.); дати характеристику політиці Центральної Ради України, гетьмана П. Скоропадського, Директорії та розкрити передумови і причини приходу до влади більшовиків; визначити роль національно-визвольної боротьби в західноукраїнських землях та значення ЗУНР; виховувати в студентів патріотизм, національну свідомість, правову культуру і гордість за минуле українського народу.*

ПЛАН

1. Соціально-економічний розвиток та суспільно-політичний рух в Україні на початку ХХ ст.
2. Україна в роки російської революції 1905–1907 рр. та після її поразки.
3. Аграрна політика П. Столипіна, її економічні та політичні наслідки.
4. Україна у Першій світовій війні.
5. Центральна Рада. Становлення національної державності.
6. Гетьманщина та її внутрішня і зовнішня політика.
7. Директорія.
8. Національно-визвольна боротьба в західноукраїнських землях.
9. Радянсько-польська війна.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Алексєєв Ю.М. Історія України: Навч. посіб. / Ю.М. Алексєєв, А.Г. Вертегел, В.М. Даниленко. – К., 2004 – 256 с.
- Бойко О.Д. Політичне протистояння Української Центральної Ради і більшовиків (жовтень-грудень 1917 р.) / О. Д. Бойко // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 11–22.
- Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада / В.Ф. Верстюк. – К., 1997. – 344 с.
- Винниченко В.К. Відродження нації: у 3-х т. / В. Винниченко. – К., 1990. – 332 с.
- Грицак Я. Нариси історії України ХІХ–ХХ ст.: Формування модерної нації / Я. Грицак. – К., 2000. – 249 с.
- Гудзь В.В. Історія України. Підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищій навчальних закладів. / В.В. Гудзь. – К., 2003. – 616 с.
- Історія України / [під ред. В.А. Смолія]. – К., 1997. – С. 184–262.

- Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст. Соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – К., 1993. – 176 с.
- Кизченко В.И. Культурний облик пролетариата України в період імперіалізму / В.И. Кизченко. – К., 1990. – 228 с.
- Конституційні акти України 1917–1920. – К., 1992. – 272 с.
- Кормич Л.І. Історія України від найдавніших часів і до XXI ст.: Навч. посіб. / Л.І. Кормич, В.В. Багацький. – Харків, 2001. – 480 с.
- Король В.Ю. Історія України: Навч. посіб., 2-ге вид., доп. / В.Ю. Король – К., 2008. – 496 с.
- Кругляк Б. А. Товарні біржі в Російській імперії / Б. А. Кругляк // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 58–64.
- Лавров Ю. П. Початок діяльності Союзу Визволення України / Ю. П. Лавров // Український історичний журнал. – 1998. – № 4. – С. 17–33; № 5. – С. 3 – 16.
- Лазарович М.В. Українські січові стрільці в революційних подіях у листопаді 1918 р. в Східній Галичині / М.В. Лазарович // Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 40–52.
- Лановик Б.Д. Історія України / Б.Д. Лановик, М.В. Лазарович. – К., 2001. – С. 336–436.
- Левицька Н. М. Академічний студентський рух в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / Н. М. Левицька. – К., 1998. – 47 с.
- Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. / М. Н. Лещенко. – К., 1977. – 359 с.
- Литвин М.Р. Українські січові стрільці / М.Р. Литвин, К.Є. Науменко. – К., 1992. – 48 с.
- Литвин М.Р. Історія ЗУНР / М. Р. Литвин, К. Науменко. – Львів, 1995. – 368 с.
- Литвин М.Р. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М.Р. Литвин. – Львів, 1998. – 246 с.
- Лозовий В. Пошук Директорією ідейно-політичних засад відновлення діяльності УНР / В. Лозовий // Український історичний журнал. – 2000. – № 5. – С. 32–38.
- Нагаєвський І. Історія української держави XX ст. / І. Нагаєвський. – К., 1994. – 413 с.
- Новітня історія України (1900–2000): Підручник / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.П. Дрожжин та ін. – К., 2000. – 663 с.
- Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX ст.: зародження, еволюція, діяльність, історична доля / А.І. Павко. – К., 1999. – 38 с.
- Павлюк О.В. Українсько-польський союз і політика США щодо УНР у 1920 р. / О.В. Павлюк // Український історичний журнал. – 2000. – № 6. – С. 3–16.
- Петлюра С. Статті, листи, документи / Симон Петлюра. – К., 1997. – 48 с.

Пиріг Р.Ю. П. Скоропадський: штрихи до політичного портрету / Р.Ю. Пиріг, Ф.М. Проданюк // Український історичний журнал. – 1992. – № 9. – С. 91–106.

Половець В.М. Історія України. Курс лекцій: навчальний посібник для студентів гуманітарних і природничих факультетів. / В.М. Половець. – Чернігів, 2008. – 296 с.

Савченко Н.М. Історія України: соціально-політичний аспект: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. / Н.М. Савченко. – Х., 2003. – 380 с.

Світлична В.В. Історія України: навч. посіб. / За ред. Ю.М. Алексєєва. 3-є вид. – К., 2005. – 408 с.

Реєнт О. Українська революція./ О. Реєнт. – К., 2004. – 431 с.

Рибалка І.К. Історія України / І. К. Рибалка. – Т. 2. – С. 297–391.

Рубльов О.С. Українські визвольні змагання – 1917–1921 / О.С. Рубльов, О.П. Реєнт. – К., 1999. – Т. 10. – 320 с.

Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст. – Тернопіль, 1991. – 112 с.

Скоропадський П. Спомини / Павло Скоропадський. – К., 1995. – 493 с.

Солдатенко В.Ф. Українська революція / В.Ф. Солдатенко. – К., 1997. – 411 с.

Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.) / В.Ф. Солдатенко. – К., 1999. – 976 с.

Спицький В.Є. Назрівання революційної кризи на Україні в 1901–1904 рр. – К., 1998. – 125 с.

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – К., 1996. – 589 с.

Україна в ХХ столітті. Збірник документів і матеріалів / Упор. А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.Ю. Король та ін. – К., 2000. – 351 с.

Хрестоматія з історії України / Упор. О.М. Уривалкін. – К., 2007. – 520 с.

Якименко М.А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму // Український історичний журнал. – 1991. – № 2. – С. 54–63.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

У *першому питанні* необхідно висвітлити причини та сутність економічної кризи в Російській імперії 1900–1903 рр. та її наслідки, найголовнішим з яких стала поява монополій. Слід дати визначення термінам «концентрація виробництва», «монополія», а також схарактеризувати види монопольних об'єднань та визначити їх вплив на економічний розвиток України. Також варто зупинитися на розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві.

У *другому питанні* потрібно проаналізувати передумови революції, революційний рух в Україні весною і влітку 1905 р., виникнення Рад робітничих депутатів і створення профспілок; селянський рух; виступи в армії та на флоті; збройні повстання в Харкові, Олександрівську, Донбасі та каральні експедиції.

У *третьому питанні* варто визначити, на що була спрямована земельна реформа П. Столипіна, розкрити її сутність та показати її вплив на Україну. Необхідно розглянути її позитивні і негативні сторони та схарактеризувати наслідки.

Під час розгляду *четвертого питання* слід визначити причини, привід, характер та співвідношення сил у Першій світовій війні. Окремо зупинитися на воєнних діях на території України в 1914–1916 рр. та участі українців у ній з боку Австро-Угорської та Російської імперій.

У *п'ятому питанні* слід висвітлити передумови і причини української національної революції і приходу до влади Центральної Ради та створення органів влади після Лютневої революції в Росії. Потрібно схарактеризувати керівництво, партійний склад і політичну програму Центральної Ради України; початок українізації армії і появу «Вільного козацтва». Окремо варто пояснити, чому відносини між Тимчасовим урядом та Центральною Радою з самого початку не склалися. Виділити зміст кожного із чотирьох Універсалів Центральної Ради, відобразивши історичну обставку, в якій вони були проголошені. Також потрібно відобразити наступні події: Корнілівський заколот і Україна, підсумки виборів до всеросійських Установчих зборів, проголошення Української Народної Республіки; ультиматум Раднаркому та початок війни більшовиків із Центральною Радою; проголошення у Харкові радянської влади; бій під Крутами; повстання робітників заводу «Арсенал». Студенти мають з'ясувати процес визнання державами німецько-австрійського блоку УНР, мирний договір у Брест-Литовську, проголошення незалежності УНР.

Шосте питання присвячено висвітленню причин перевороту, розпуску Центральної Ради і встановлення гетьманату П. Скоропадського, його внутрішній і зовнішній політиці. Слід відобразити особливості гетьманського режиму; ставлення політичних партій до гетьманського режиму та підтримка його з боку Німеччини. Анулювання Радянською Росією Брестського миру та наслідки цієї акції для України.

Зміст *сьомого питання* пов'язаний зі створення Директорії УНР і приходу її до влади в Україні. Слід розглянути партійний склад, структуру, зовнішньополітичні умови, в яких діяла Директорія; соціально-економічні заходи соціалістичного спрямування; «отаманщина», посилення війни Радянської Росії з УНР і зимові походи Директорії.

У *восьмому питанні* потрібно розглянути процес проголошення ЗУНР на чолі з Є. Петрушевичем; організацію державного устрою на західноукраїнських землях; створення Української галицької армії; Акт злуки УНР і ЗУНР та соціально-економічні перетворення в ЗУНР. Окрем варто звернути увагу на польсько-українську війну листопада 1918 р. – липень 1919 р., дипломатичну діяльність ЗУНР, а також зробити висновки про причини поразки ЗУНР і, як наслідок, захоплення Буковини, Бесарабії та Закарпаття іноземними державами.

У *дев'ятому питанні* потрібно визначити основну мету радянсько-польської війни 1920 р.; умови Варшавського договору; умови Ризького

мирного договору від 18 березня 1921 р. та наслідки його для УНР, одним із яких були антирадянські повстання; Другий зимовий похід військ УНР та закінчення боротьби регулярних військ і незалежність України.

ТЕКСТИ ДЖЕРЕЛ

Про прибуття повсталого броненосця «Потьомкін» до Одеського порту (червень 1905 р.)

«...В ніч з 14 на 15-червня (1905 р.) прибув в Одеський порт і зупинився за брекватором військовий броненосець «Князь Потьомкін», матроси якого о 5 годині ранку цього числа зvezли з броненосця на берег Нового Молю труп матроса Григорія Вакуленчука, на грудях якого булавками приколата прокламація, Написана на ремінгтоні, такого змісту: «Міста Одеси жителі, перед вами лежить тіло забитого матроса Григорія Вакуленчука, убив його старший офіцер ескадреного броненосця «Великий князь Потемкин Таврический» за те, що він сказав, що борщ не годиться. Поклянемося, друзі, робітники, і скажемо: «Пухом земля тобі! Помстимося кровопивцям, кровожерливим вампірам, смерть кровопивцям, смерть гнобителям, хай живе свобода, один за всіх, а всі – за одного! Екіпаж «Потьомкіна».

З донесення пристава поштової поліцейської дільниці міста Одеси начальнику Одеського жандармського управління, 15 червня 1905 року».

Революція 1905 – 1907 років на Україні. – К., 1949. – С. 115–116.

З програми революційної української партії – «самостійна Україна» 1900 р.

«... Наші суперечники кажуть, що логіка подій, напрям і течія життя з непереможною силою пруть до повного вимирання, до повного винародовлення нашої нації.

Над нами висить чорний стяг, а на йому написано:

«Смерть політична, смерть національна, смерть культурна для української нації?»»

Се не є самі слова: зміст їм відповідає. Коли ж в українській державі відібрано право бути державою, то поодинокі члени колишньої республіки позбулися усіх елементарних прав людини. Колишній український республіканець має менш прав, ніж нинішній найостатніший московський наймит. Правительство чужинців розпоряжається на території колишньої української республіки наче в завойованій сьвіжо країні! висмоктує остатні сили, висмикує ліпших борців, здирає останій гріш з бідного народу. Урядовці з чужинців обсіли Україну і зневажають той люд, на кошт якого годуються. Непокірливі тубольці погорджуються невимовне, а небезпечні з них засилають ся на Сибір. Законами російської імперії зневажається право свободи совісти, погорджується право свободи особистої, ганьбиться навіть недоторканість тіла. Колишній протектор української Республіки перемінився нині на правного тирана, якому належить ся необмежоване право

над життям і смертю кожного з Українців. Царський закон з 17 мая 1876 року наложив заборону на саму мову спадкоємців Переяславської конституції і вона вигнана з школи й суду, церкви й адміністрації. Потомство Павлюка, Косигнського, Хмельницького й Мазепи вже збавлене права мати свою літературу, свою пресу: йому загадано навіть у сфері духовній працювати на свого пана. Таким чином українська нація платить «данину» не тільки матеріальними добрами, але навіть психіку та інтелект її експлуатують на користь чужинців. І не тільки панує над Україною цар-чужинець, але й сам Бог зробив ся чужинцем і не вміє української мови. Просвіта занедбана, культура знівечена і темрява панує скрізь по Україні. І через 247 років по Переяславській конституції «вільний і рівний» Українець відграє ще гіршу роль ніж колишній ілот, бо в ілота ке вимагали принаймні інтелектуальної «данини», бо від ілота не вимагали любови й прихильності до своїх гнобителів, бо ілот розумів свій гніт, Українець же тільки: відчуває його. Така то є логіка подій і такі її наслідки, і от посеред таких лихих обставин ми зійшлися до купи, ми згурмувалися ув одну сімю, перейняті великим болем та жалем до тих страждань, що в шерть наповнили народню душу і – хай навпаки логіці подій ми виписали на своєму прапорі: «ОДНА, ЄДИНА НЕРОЗДІЛЬНА, ВІЛЬНА, САМОСТІЙНА УКРАЇНА ВІД ГІР КАРПАТСЬКИХ АЖ ПО КАВКАЗЬКІ».

Чи не захоплюємось ми?!

Чи не єсть сей ідеал наш однією з тих пишних, сьвятих ілюзій, якими живе людськість, на які сподівається, та які розпливаються зараз, скоро схочеш їх здійснити?

Може наша пристрасна любов до Вкраїни підказала нам думку безглузду, безпідставну?

І чи можемо ми надіятись на симпатії широкого суспільства українського?

І, головне, чи здійсненне сього бажання буде хосенне для нашої нації?

Здебільшого, яко головний аргумент проти нашого права на національне існування, проти нашого права на самостійність державну – виставлять те, що ми не маємо історичної традиції, не маємо минулого. На сьому аргументі не спиняти мемось через те, що помилковість його вже доведена нами попереду, теж і через те, що відсутність державно-історичної минувшини не може мати ніякого значіння для дужої, бадьорої нації, що відчула свою силу і хоче скористуватись своїм «правом сильного». Для нас далеко важніший другий – се закид, що нація наша безсильна, некультурна й інертна. Хиба може, кажуть нам, темна, нез'організована, розбита маса, неодушевлена ніякою ідеєю – творить історію при сучасних обставинах життя? Хиба тая маса відчуває національний або політичний гніт? Горстка божевільних може тільки сьмішити, але не викликати симпатій навіть поміж інтелігенцією, бо ціла українська інтелігенція охочо без протесту йде шляхом винародовлення, а за нею й культурнійші одиниці з народу. Тай врешті, хиба українська національність не є тільки ріжноманітною

російської? Коли-б навіть було доведено, що ми тільки різноманітність російської нації, то й тоді нелюдські відносини Росиян до нас освячують нашу до їх ненависть і наше моральне право убити насильника, оборонюючись від насилля. Кров, коли вона пролита братньою рукою, ще дужче благає о помсту, бо то брата кров! Нехай вчені розшукують, хто був кому родичем, – ображене чуття нації і кривда цілого народу гидує визнати моральні зв'язки з російською нацією! Через те ми можемо обговорювати тільки засоби і способи боротьби.

І так ми некультурні. Се безперечно правда: наша нація некультурна. Власне, культурність її єсть історична, бо вона замерла на тім ступіні, на яким вона була ще у XVII ст. Се правда, що нація наша в загальній культурності з часу конституції 1654 року поступила дуже мало наперед, а з багатьох поглядів вона мусіла вернутись до нижчих форм життя, як політичного, як і соціального. Усі ті релігійно-культурні рухи, що були наслідком високої освячености й хвилювали наше суспільство у XVII віці, обіцяли статись джерелом не тільки свободи совісти, але й свободи політичної. Усі ті рухи були задавлені силоміць, були знівечені навіть елементарні політичні права, як право особистої свободи (паньщина), і нація кинена у безодню темряви. Тоді була вбита стародавня культурність української нації, культурність так інтензивна, що кількома своїми проміннями вона могла покликати до життя і могутности націю нинішніх наших господарів.

Еге! Нині наші маси некультурні, але в самім факті нашої некультурности знаходимо ми найліпший, наймогутніший, найінтензивніший аргумент і підставу до того, щоб політичне визволення нашої нації поставити своїм ідеалом! Бо хиба можливий для нашої нації поступ і освіта доти, доки нація не матиме права розпоряджатись собою і доки темрява єсть спосіб держати нашу націю у неволі!? Доки ми не здобудемо собі політичних і державних прав, доти ми не матимемо змоги уладнати стан річий у себе дома до нашої уподоби, бо інтерес наших господарів єсть цілком супротивний нашим інтересам, бо розплющенне очей у рабів єсть небезпечне для панів. Сю останню задачу мусить узяти на себе національна інтелігенція. Се її право і її обов'язок ...

Часи вишиваних сорочок, свити та горілки минули і ніколи вже не вернуться. Третя українська інтелігенція стає до боротьби за свій нарід, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні, і вона виповнить свій обов'язок. Вона виписує на своєму прапорі сі слова: «ОДНА, ЄДИНА, НЕРОЗДІЛЬНА, ВІЛЬНА, САМОСТІЙНА УКРАЇНА ВІД КАРПАТІВ АЖ ПО КАВКАЗ». Вона віддає себе на служення сьому великому ідеалови і доки хоч на однім клапті української території пануватиме чужинець, доти українська інтелігенція не покладе оружя, доти усі покоління Українців йти муть на війну. Війна провадити меться усіма засобами, і боротьба культурна уважається также відповідною, як і боротьба фізичною силою. Потреба боротьби впливає з факту нашого національного істновання. Нехай наша історія сумна й невідраднa, нехай ми некультурні,

нехай наші маси темні подурені, ми все ж існуємо і хочемо далі існувати. І не тільки існувати як живі істоти, ми хочемо жити як люди, як громадяне, як члени вільної нації. Нас багато – цілих 30 мільйонів. Нам належить будуччина, бо зовсім не можливо, щоб 1/30 частина усієї людности, ціла велика нація могла зникнути, могла бути задушеною, коли вона спроможна воювати з цілим сьвітом! Ми існуем, ми відчуваєм своє існування і своє індивідуальне національне «я». Наша нація у своєму історичному часто була не солідарною поміж окремими своїми частинами, але нині увесь цьвіт української нації по всіх частинах України живе однією думкою, однією мрією, однією надією: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ». Нині ми всі солідарні, бо зрозуміли, через що були в нас і Берестечки і Полтава. Ми відродили ся з ґрунту наскрізь напоєного кровю наших предків, що лягли в боротьбі за волю України, ми виссали з молоком наших матірок стародавню любов нашої нації до вітчизни і її свободи і ненависть до насилля над нами. Як не можна спинити річку, що, зламавши кригу на весні бурхливо несеться до моря, так не можна спинити націю, що лама свої кайдани, прокинувшись до життя. Наша нація ступила на новий шлях життя, а ми мусимо стати на її чолі, щоб вести до здійснення великого ідеалу. Але ми мусимо пам'ятати, що ми тільки передтечі того великого, що йде за нами, ми тільки оповіщуємо його силу, ми тільки його післанці. Сей великий – увесь нарід український.

Але як партія бойова, партія, що виросла на фунті історії і єсть партією практичної діяльності, ми зобов'язані вказати ту найблизшу мету, яку ми маємо на оці. Ся мета – повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 року з розширенням її впливу на цілу територію українського народу в Росії. Ми виголошуємо, що ми візьмемо силою те, що нам належить по праву, але віднято в нас теж силою. Наша нація довго нездужала, але нині вже стає до боротьби. Вона добуде собі повну свободу і перший ступінь до неї: Переяславська конституція.

Ми розуміємо, що боротьба буде люта й довга, що ворог безпощадний і дужий. Але ми розуміємо й те, що се вже остання боротьба, що потім вже ніколи не настане слухний час до нової боротьби. Ніч була довга, але ранок наблизив ся і ми не попустимо, щоб проміння свободи усіх націй заблищало на наших рабських кайданах: ми розіб'ємо їх до схід сонця свободи! Ми в останнє виходимо на історичну арену, і або поборемо, або вмремо... Ми не хочемо довше бути євнухами, не хочемо довше зносити пановання чужинців, не хочемо більше зневаги на своїй землі. Нас горстка, але ми сильні нашою любовію до України! Сини Вкраїни! Ми, як той Антей, доторкаючись до землі, наберемось усе більшої сили й завзяття. Нас мало, але голос наш лунатиме скрізь по Вкраїні і кожен, в кого ще не спідлене серце, озветься до нас, а в кого спідлене, до того ми самі озвемось!

Усі, хто на цілій Україні не за нас, ті проти нас. Україна для Вкраїнців, і доки хоч один ворог-чужинець лишить ся на нашій території, ми не маємо права покласти оружя. І памятаймо, що слава і побіда – се доля борців за народню справу. Вперед! І нехай кожен з нас памятає, що коли він бореться

за нарід, то мусить дбати за весь нарід, щоб цілий нарід не загинув через його необачність.

Вперед! Бо нам ні на кого надіятись і нічого озиратись назад!»

Самостійна Україна: Зб. програм українських політичних партій початку ХХ століття. – Т., 1991, – С. 13–19.

Витяг з програми Української демократично-радикальної партії (1905 р.)

«I. ЗАГАЛЬНО-ДЕРЖАВНІ ПОЛІТИЧНІ СПРАВИ

1. Новий лад мусить забезпечувати загальнознані вже людські права і найперше – волю від кари на тілі, від кари на смерть та від кари вічною тюрмою – кари, що часом буває гірша за смертну; потім – незайманість особи, оселі й листування без судового декрету. Опріч того, кожна людина мусить мати волю:

- а) оселятися і жити скрізь, добирати собі яке схоче діло й порядкувати своїм добром як схоче, без ніякого окремого дозволу;
- б) вживати рідної мови в приватному й громадському житті;
- в) говорити, писати й друкувати що хоче, відповідаючи тільки перед судом, коли зламала закон;
- г) належати до якої хто хоче віри, або й ні до якої;
- д) збиратися на збори, гуртуватися в спілки й товариства, страйкувати. Громадянські права й повинності мусять бути рівні для всіх, всі привілеї класів, станів, полу, віри, нації мусять бути скасовані.

2. Кожна національність, з яких тепер складається Росія, мусить мати автономію на своїй території з окремою краєвою репрезентаційною радою, якій належатиме право видавати закони й порядкувати у всіх справах в межах цієї території. Кожна така автономна одиниця має право, рівне з правом кожної іншої одиниці. Реформована держава мусить бути федерацією таких національних одиниць.

3. Зразком, що об'єднуватиме ці автономні одиниці, є парламент, який складається з послів, оплачуваних з державних коштів і вибраних на підставі: а) вселюдного, рівного, безпосереднього виборчого права з таємним голосуванням; б) пропорціональної системи виборів, яка б давала заступництво і меншості. Право вибрати й бути вибраним має кожен громадянин 21 року без різниці полу, віри і національності.

4. Державний парламент пильнує, щоб згадані права громадянина і нації були забезпечені скрізь по державі. Опріч того до парламенту належать тільки оці загально-державні справи: а) зносини з іншими державами; б) фінанси за для загально-державних справ; в) позадержавна торгівля і мито; г) загально-державна армія та справа війни і миру.

Увага до п. г) Армія має бути реорганізована: служба відбувається в межах рідної країни; час служби має поступово зменшатися, щоб таким робом перейти від регулярної армії до міліції, а межинародні суперечки залагоджувати полюбовним судом.

II. ЛАД НА УКРАЇНІ

5. Усіма справами на території України має порядкувати Українська Виборна Народна Рада (Сойм). Вона складається з послів, оплачуваних з краєвих коштів і вибраних на підставі: а) вселюдного, рівного, безпосереднього виборчого права з таємним голосуванням; б) пропорційності виборів. Право вибрати і бути вибраним має кожен громадянин 21 року без різниці полу, віри і національності. Законодатний період мусить бути не довший як три роки; законодавство народне (референдум та ініціатива). Вибори і голосування мають одбуватися в показані в законі празникові дні.

6. Українська Народна Рада сама виробляє краєву конституцію, яку не може ні відмінити, ні скасувати загально-державний парламент, але ся конституція не може суперечити вище згаданим основним вседержавним законам.

7. Українська Народна Рада має право рішати всі ті справи, які не належать до державного парламенту. Вона, яко хазяїн краю, порядкує всіми землями й водами Української території.

8. Краєва конституція мусить дати право широкого самоврядування громадам сільським і городським і тим округам, у які громади могли б об'єднатися. Кожна така округа має свою окружну раду, з правом самоврядування в межах округи.

9. Краєва Народна Рада (Сойм), окружні ради і громади приручають виконувати свої постанови вибраним людям, одвічальним перед тими зборами, які їх вибрали.

10. Ця виборна влада і взагалі всі урядовці мусять бути краєві люде.

11. Урядові люде одвічальні перед судом, до якого може їх позвати кожен, минаючи їх зверхність.

12. Поліцією порядкують органи місцевого самоврядування.

13. Рівний для всіх, прилюдний, виборний суд з широкою компетенцією суда присяжних. Інститут умовного засудження. Всі безвинно обвинувачені чи засуджені мають право на відшкодування.

14. Мова в урядових, освітніх та інших інституціях уживається українська. Інші народности, що живуть на території України, мають рівне з українцями право задовольняти свої національні, культурні й економічні потреби.

15. Ніяка віра чи церква не може бути краєвою. Всі церковні інституції оплачують та ними порядкують ті, за для кого вони існують. Виборне духовенство, як це й було в українського народу в старовину.

16. Освіта початкова має бути обов'язковою, безплатною і світською для всіх дітей. В середніх та вищих школах дітям, що мають видатний хист до науки, безплатна освіта і, коли треба, то й засоби до науки, життя з краєвих або громадських коштів. Автономія вищої школи. Шкільні програми такі, щоб з нижчої школи до середньої, а з середньої до вищої можна було перейти без спеціального екзамену. Справи просвітні мусять так упорядковуватися, щоб нарешті вся просвіта од нижчої до вищої зробилася

всім доступною і безплатною. Кожна народність має право заводити школи з своєю мовою».

Україна в ХХ столітті (1900-2000): Зб. документів і матеріалів/ Слюсаренко А.Г. та ін. – К., 2000. – С. 15-16.

**Відозва Української Центральної Ради до українського народу
9 березня 1917 р.**

«Народе Український!

Впали вікові пута. Прийшла воля всьому пригніченому людові, всім поневоленим націям Росії.

Настав час і Твоєї волі й пробудження до нового, вільного, творчого життя, після більш як двохсотлітнього сну.

Уперше, Український тридцятипятимільйонний Народе, Ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто Ти і як хочеш жити, як окрема нація. З цього часу в дружній сім'ї вільних народів могутньою рукою зачнеш сам собі кувати кращу долю.

Впав царський уряд, а тимчасовий оголосив, що незабаром скличе Установчі Збори (Учредительное Собрание) на основі загального, рівного, прямого й таємного виборчого права.

Звідти уперше на весь світ пролунає у всій своїй силі справжній голос Твій, справжня воля Твоя.

До того ж часу ми закликаємо спокійно, але рішуче домагатися від нового уряду всіх прав які тобі природно належать, і які Ти повинен мати, Великий Народе, сам хазяїн на Українській землі.

А в найблизшій часі права на заведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих по судах і всіх урядових інституціях. З таким же спокоєм, але рішуче, домагайся, Народе, того ж права для української мови від пастирів церкви, земств і всіх неурядових інституцій на Україні.

Народе Український!

Селяни, робітники, солдати, городяне, духовенство і вся українська інтелігенція!

Додержуйте спокій: не дозволяйте собі ніяких вчинків, що руйнують лад в житті, але разом, щиро й уперто беріться до роботи: до гуртовання в політичні товариства, культурні і економічні спілки, складайте гроші на Український Національний Фонд і вибірайте своїх українських людей, на всі місця – Організуйтеся!

Тільки згуртувавшись, можна добре пізнати всі свої потреби, рішуче за них заявити і створити кращу долю на своїй Землі.

Народе Український!

Перед Тобою шлях, до нового життя.

Сміливо ж, одностайно йди на той великий шлях в ім'я щастя свого і щастя будучих поколінь Матері України, могутньою рукою твори своє нове вільне життя.»

Українська Центральна Рада.

Київ, року 1917, березня 9.

*Українська суспільно-політична думка в
20 столітті. – Т. I – С. 259 – 260.*

І Універсал Центральної Ради

Червень 1917 р.

УНІВЕРСАЛ

УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ДО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ, НА УКРАЇНІ І ПОЗА УКРАЇНОЮ СУЩОГО

«Народе Український! Народе селян, робітників, трудяшого люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей Української Землі.

Найкращі сини твої, виборні люде від сел, від фабрик, від салдатських казарм, од усіх громад і товариств українських вибрали нас. Українську Центральну Раду, і наказали нам стояти й боротися за ті права і вольности.

Твої, народе, виборні люде заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають – вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням —: Всенародні Українські Збори (Сейм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські Збори.

Ті ж закони:, що мають лад давати по всій Російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парламенті.

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба, і які закони для нас кращі. Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. і через те ми хочемо, щоб після того як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закон на Всеросійському Учредительному Зібранні, право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим українським Зборам (Сеймові).

Так сказали виборні люди з усієї Землі Української.

Сказавши так, вони вибрали з-поміж себе нас. Українську Центральну Раду, і наказали нам бути на чолі нашого народу, стояти за його права і творити новий лад вільної автономної України.

І ми, Українська Центральна Рада, вволили волю свого народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя і приступили до тієї великої роботи.

Ми гадали, що Центральне Російське Правительство простягне нам руку в сій роботі, що в згоді з ними ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі.

Але Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання, одіпхнуло простягнену руку українського народу. Ми вислали до Петрограда своїх делегатів (послів), щоб вони представили Російському Тимчасовому Правительству наші домагання.

А найголовніші домагання ті були такі:

Щоб Російське Правительство прилюдно окремим актом заявило, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на автономію.

Щоб центральне Російське Правительство по всіх справах, що торкаються України, мало при собі нашого Комісара по українських справах.

Щоб місцева власть на Вкраїні була об'єднана одним представником від Центрального Російського Правительства, себто вибраним нами Комісаром на Вкраїні.

Щоб певна частина грошей, які збираються в Центральну Казну з нашого народу, була віддана нам, представникам сього народу на національно-культурні потреби його.

Всі ці домагання наші Центральне Російське Правительство одкинуло.

Воно не схотіло сказати, чи признає за нашим народом право на автономію та право самому порядкувати своїм життям. Воно ухилилось од відповіді, одіславши нас до майбутнього Всеросійського Учредительного Зібрання.

Центральне Російське Правительство не схотіло мати при собі нашого Комісара, не схотіло разом з нами творити новий лад, Так само не схотіло признати Комісара на всю Україну, щоб ми могли разом з ним вести наш край до ладу й порядку.

І гроші, що збираються з нашої землі, одмовилось повернути на потреби нашої школи, освіти й організації.

І тепер, народі Український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Ми не можемо допустити край наш на безладдя та занепад. Коли Тимчасове Російське Правительство не може дати лад у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе...

І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо сей Універсал до всього нашого народу і оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя.

Од сього часу кожне село, кожна волость, кожна управа, городська чи земська, яка стоїть за інтереси Українського Народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною Радою.

Там, де через якісь причини адміністративна влада зосталась у руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам повести широку, дужу організацію та освідмлення народу, і годі перевибрати адміністрацію.

В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміж з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя.

Центраївна Рада покладає надію, що народи неукраїнські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашім краю...

І коли ми зробимо сю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників від усіх народів Землі Української і виробимо закони для неї.

Ті закони, той увесь лад, який ми підготовимо, Всеросійське Учредительне Зібрання має затвердити своїм законом.

...До сього часу український народ всі кошти свої оддавав у Всеросійську Центральну Казну, а сам не мав та не має й тепер від неї того, що повинен би мати за се.

І через те ми, Українська Центральна Рада, приписуємо всім організованим громадянам сел і городів, всім українським громадським управам і установам з 1-го числа місяця липня (іюля) накласти на людність особливий податок на рідну справу і точно, і негайно регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної Ради.

Народе Український! У твоїх руках доля твоя. В сей трудний час всевітнього безладдя й розпаду докажи своєю одностайністю і державним розумом, що ти народ робітників, народ хліборобів, можеш гордо і достойно стати поруч з кожним організованим державним народом, як рівний з рівним.»

Винниченко В. Відродження нації. – К., 1990. - Ч. I. – С. 219–224.

З IV Універсалу Української Центральної Ради

Січень 1918 р.

«Народе України!

Твоєю силою, волею, словом утворилась на Українській Землі вільна Українська Народня Республіка...

Та в трудну годину народилась воля України. Чотири роки жорстокої війни обезсилили наш край і народ. Фабрики не виробляють товарів. Підприємства здержують свою працю, залізні дороги розбиті, гроші падають у ціні. Кількість хліба зменшується. Наступає голод. По краю розмножилися ватаги грабіжників і убийників, особливо, коли з фронту рушило російське військо, творячи криваву різню, безлад і руїну на нашій землі.

З приводу всього того не могли відбутися вибори до Українських Установчих Зборів у визначенім нашим попереднім Універсалом реченці й не могли відбутися ті Збори, визначені на нинішній день, щоб перебрати з наших рук тимчасову найвищу революційну владу над Україною, установити ладу нашій Народній Республіці й зорганізувати нове Правительство.

А тим часом петроградське Правительство Народних Комісарів виповіло війну Україні, щоб повернути вільну Українську Республіку під свою владу, і посилає на нашу землю свої війська – червону гвардію, большевиків, які граблять хліб у наших селян і без ніякої заплати вивозять його в Росію, не зоставляючи навіть зерна, приготовленого на засів, убивають невинних людей і сіють усюди анархію, убийство й злочин.

Ми, Українська Центральна Рада, робили всякі заходи, щоб не допустити до тої братовбивчої війни двох сусідніх народів, але петроградське Правительство не пішло нам назустріч і веде далі криваву боротьбу з нашим народом і Республікою.

Крім того, те ж саме петроградське Правительство Народних Комісарів починає проволікати заключення миру й закликає до нової війни, називаючи її «святою». Знов поллється кров, знов нещасний робочий люд буде мусити приносити в жертву своє життя.

Ми, Українська Центральна Рада, вибрана з'їздами селян, робітників і солдатів України, в ніякім разі не можемо згодитися на те, ніяких війн піддержувати не будемо, бо український народ бажає миру й мир повинен прийти можливо якнайскорше.

Та для того щоб ні російське Правительство, ні ніяке інше не ставило перешкод Україні в устанавленню того бажаного мира, для того щоб повести свій край до ладу, творчої праці, закріплення революції й нашої волі, ми, Українська Центральна Рада, оповіщаємо всім горожанам України.

Віднині Українська Народня Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу.

З усіма сусідніми державами, а саме: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною й іншими ми бажаємо жити в згоді й приязни, але ніяка з них не може вміщуватися в життя самостійної Української Республіки.

Власть у ній буде належати тільки до народу України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми. Українська Центральна Рада, представництво робочого народу – селян, робітників і солдатів та виконуючий орган, який віднині буде називатися Радою Народніх Міністрів.

І отеє, перш усього, поручаємо Правительству нашої Республіки, Раді народніх Міністрів від сього дня вести початі вже мирові переговори з осередніми державами вповні самостійно й довести їх до кінця, не звертаючи уваги на ніякі перешкоди з боку яких-небудь інших частей бувшої Російської імперії та встановити згоду, щоб наш край почав своє життя в спокою й мирі. Щодо так званих большевиків і інших напасників, які розграблюють і руйнують наш край, то поручаємо Правительству Української Народньої Республіки твердо й рішучо взятися за боротьбу з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо, щоб вони, не жаліючи свого життя, обороняли добробут і волю нашого народу. Народня Українська Держава повинна бути очищена від насланих з Петрограда наємних наїздників, які нарушують права Української Республіки.

Безмірно тяжка війна, почата буржуазними правительствами, вимучила наш народ, винищила наш край, знівечила добробут. Тепер сьому треба покласти край.

Одночасно з тим, коли армія буде демобілізуватися, поручаємо розпускати солдатів, а після затвердження мирових договорів розпустити армію зовсім, на місце постійної армії завести народню міліцію, щоб наше військо служило обороні робочого люду, а не забаганкам пануючих верств.

Знищені війною і демобілізацією місцевости мають бути відбудовані при помочи державного скарбу.

Коли наші вояки вернуться додому, народні ради – громадські й повітові й городські думи мають бути перевибрані в часі, який буде установлений, щоб і вони мали в них голос. Між тим щоб установити таку власть, до якої мали б довір'я й яка спіралася б на всі революційно-демократичні верстви народу, має Правительство додати до помочи місцевим самоврядуванням ради робітничо-селянських і солдатських депутатів, вибраних із місцевих людей.

В земельних справах комісія... вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власности й соціалізацію землі згідно з нашою постановою на 7 сесії.

Сей закон буде розглянено за кілька днів на повній сесії Центральної Ради, й Рада Міністрів уживе всіх засобів, щоб передача землі земельними комітетами в руки трудящих відбулася ще з початком весняних робіт.

Ліси, води й усі підземні багатства, як добро українського трудового народу, переходять у розпорядження Народньої Української Республіки.

...Раді Народніх Міністрів поручаємо негайно пристосувати всі заводи й фабрики до мирних обставин, до виробу продуктів, необхідних для робочих мас.

Та сама війна дала сотки тисяч безробітних і інвалідів... Правительство Республіки має підняти промисел держави, має зачати творчу роботу по всіх галузях, де всі безробітні могли б найти працю й приложити свої сили, й прийняти всі міри для забезпечення покаліченим і потерпівшим від війни.

При старім ладі торговці й всілякі посередники наживали на бідних, пригноблених клясах надмірі капітали.

Відтепер Українська Народня Республіка бере в свої руки найважніші області торговлі й усі доходи з неї обертає на користь народу.

Торговлю товарами, які мається привозити з-за границі й вивозити за границю, вестиме сама наша держава, щоб не було такої доріжні, через яку завдяки спекулянтам терплять найбільшні верстви.

Для виконання сього доручаємо Правительству Республіки виробити й представити до затвердження закони про се, також про монополі заліза, вугілля, шкур, тютюну й інших продуктів і товарів, з котрих податки найбільше обтяжували робочі кляси в користь нетрудових.

Так само поручаємо установити державно-народню контролю над усіма банками... Відтепер кредитова поміч банків має йти передовсім на піддержку трудовому населенню й на розвиток народнього господарства Української Народньої Республіки, а не для спекуляції й ріжнородної банкової експлуатації.

На ґрунті анархії, неспокоїв у життю й недостачі продуктів зростає невдоволення серед деяких частин населення. Тим невдоволенням користуються ріжні темні сили й тягнуть неосвідомлених людей до старих порядків. Сі темні протиреволюційні сили бажають знову піддати всі вольні народи під одно царське ярмо – Росії. Рада Народніх Міністрів повинна безпощадно боротися з усіма контрреволюційними силами й кожного, хто

призиває до повстання проти самостійної Української Народньої Республіки й до повороту старого ладу, – карати яко за державну зраду.

Всі демократичні свободи, проголошені Третім Універсалом Української Центральної Ради, потверджуються й окремо проголошується: в самостійній Українській Народній Республіці всі народи користуються правом націо-нально-персональної автономії, яку признано за ними законом 22 січня.

Все перечислене в Універсалі чого не встигнемо виконати ми. Центральна Рада й наша Рада Міністрів, у найближчі тижні виконають, справдять і до остаточного ладу доведуть Українські Установчі Збори.

Ми поручаємо всім нашим громадянам перевести вибори як найбільш енергично, підняти всі зусилля, щоб підрахунок голосів був закінчений якнайскорше, щоб за пару тижнів зібралися наші Установчі Збори, – найвищий господарь і управитель нашої землі, й Конституцією нашої незалежної Української Народньої Республіки закріпили свободу, порядок і добробут на добро всього трудового народу її на тепер і на будучі часи. Сей найвищий наш орган має рішити про федеративну зв'язь з народніми республіками колишньої російської імперії.»

Винниченко В. Відродження нації. – К., 1990. - Ч. II. – С. 244–252.

Грамота Павла Скоропадського

29 квітня 1918р.

«Громадяне України!

Всім Вам, козаки та громадяне України, відомі події посліднього часу, коли джерелом лилася кров кращих синів України і знову відродившася Українська Держава стояла коло краю загибелі.

Спаслась вона дякуючи могутньому підтриманню центральних держав, які, вірні свому слову, продовжують і по цей час боротись за цільність і спокій України.

При такій піддержці у всіх зродилась надія, що почнеться відбудовання порядку в Державі й економічне життя України вийде, врешті, в нормальне русло.

Але ці надії не справдились.

Буше Українське Правительство не здійснило державного будування України, позаяк було зовсім не здатне до цього.

Бешкети й анархія продовжуються на Україні, економічна розруха і безробіття збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і врешті для багатющої колись-то України встає грізна мара голоду.

При такому становищі, яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступили з категоричним домаганням негайно збудувати таку Державну Владу, яка здібна була-б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці.

Як вірний син України, я рішив відкликнутись на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади.

Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України.

Управління Україною буде провадитися через посередництво призначеного мною Кабінету Міністрів і на остаточнім обгрунтованні нижче долучених до цього законів про тимчасовий державний устрій України.

Центральна і Мала Рада, а также всі земельні комітети з нинішнього дня розпускаються. Всі Міністри і товариші звільняються.

Всі інші урядовці, працюючі в державних Інституціях, зостаються на своїх посадах і повинні продовжувати виконання своїх обов'язків.

В найближчий час буде виданий закон, установляючий новий порядок виборів до Українського Сойму.

До цього я буду твердо стояти на сторожі порядку й законности в Українській Державі, буду домагатись негайного виконання всіх державних розпоряджень і буду підтримувати авторитет влади, не спиняючись ні перед якими самими крайніми мірами.

Права приватної власности – як фундаменту культури і цивілізації, відбудовуються в повній мірі, і всі розпорядження бувшого Українського Уряду, а рівно тимчасового уряду російського, відмінюються і касуються. Відбувається повна свобода по зробленню купчих по куплі-продажі землі.

Поруч з цим будуть прийняті міри по відчуженню земель по дійсній їх вартости від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів.

Рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничого класу. Особлива увага буде звернена на поліпшення правового становища і умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї відповідальної праці.

В області економічній і фінансовій відбувається повна свобода торгу й відчиняється широкий простір приватного підприємства й ініціативи.

Передбачаю всю трудність стаючої переді мною праці і молю Бога дати мені силу, аби гідно виконати те, що я вважаю своїм обов'язком перед рідною Україною в сучасний виключний і критичний для неї час.

Мені далекі і чужі які-б-то не було власні побудження, і головною своєю метою я ставлю користь і благо народу і всім дорогої нам Україні.

В цій свідомости кличу всіх Вас, громадян і козаків України – без ріжниць національності й віросповідання – допомогти мені і моїм працюючим і співробітникам в нашому загальному велико відповідальному ділі.»

Гетьман Всієї України

Павло Скоропадський

Отаман Ради Міністрів

М. Устимович

29 квітня 1918 р., м. Київ.»

*Хрестоматія з історії України/
Уривалкін О.М. – К., 2007. – С. 346-347.*

Відозва Директорії Української Народної Республіки

15 листопада 1918 р.

«Громадяне!

Генерал російської служби П.Скоропадський, порозумівшись у киши 1918 року з німецькими генералами, штиками німецьких, – тоді ще не ніш. них, підлеглих їм салдатів, – назвавшись гетьманом, захопив владу іш України й скасував Українську Народню Республіку.

З того моменту зачалось нищення всіх народніх прав та нечувані знуїшшії над демократією України жандармів і поліцаїв старого царського ладу. Кдм сова помста поміщиків та буржуазії дійшли до такої міри, якої не знай і царський режим.

І що більше панування генерала-гетьмана посувало Україну до єдиної по ділимої Росії, то лютіще, отвертіще й циничніще ставало топтання прав паро ду й глузування пануючих кляс над усіма здобутками революції, як політич но-соціальними, так і національними.

Останнім зрадницьким актом генерала-гетьмана П. Скоропадського про скасування самостійности Української Держави український народ віддається остаточно на поталу поміщицько-бюрократичній реакції та на цілковите поневолення. Сформований новий Уряд із представників реакційних кляс, які мають творити єдину неділиму Росію, виразно говорить про те, що чекає український народ, коли він не встане рішуче й до останнього чоловіка в оборону свого життя.

Український Національний Союз, яко найвище представництво організованої української демократії, вживав до останнього дня всіх заходів, щоб без пролиття крові й дезорганізації громадського життя захистить і одстояти права народу. Але всі мирні заходи української демократії весь час зустрічали лютий опір з боку поміщиків, бюрократії та буржуазії.

Отже настав час залишити мирні заходи.

Од імени організованої української демократії, від усього активного народнього громадянства, яке обрало нас, ми, Директорія Української Народньої Республіки, сим оповіщаємо:

Генерал Павло Скоропадський є насильник і узурпатор народньої влади. Все Правительство його, як протинародне, протинаціональне, оповіщаємо недійсним.

Пропонуємо генералу П. Скоропадському й його міністрам залишити обманом і насильством захоплені ними урядові посади.

В ім'я спокою, порядку в Республіці пропонуємо зробити це негайно, без пролиття крові.

Офіцерським руським організаціям пропонуємо мирно скласти зброю й виїхати з меж України, куди хто схоче. В противному разі місце висилки їх буде призначено Урядом Української Народньої Республіки.

Застерігаємо генерала Скоропадського, його міністрів, руських офіцерів і всіх, хто з ними, що всякі насильства, утиски, образи й пошкодження українцям, а також демократичним особам і організаціям якої будь національності викличуть помсту, вибух якої ніхто не зможе спинити. В інтересах цих груп і осіб пропонуємо утриматись від агресивних заходів проти демократії.

Німецьке вояцтво демократичної Германської Республіки оповіщаємо, що українська демократія більш не може терпіти насильств, знуцання й злочинного для всього краю панування монархічно-поміщицької реакції й зброєю в руках буде обстоювати права поневоленого народу. Ми віримо, що салдати германського визволеного народу поставляться до боротьби пригнобеного українського народу відповідно до своєї гідности.

Всім громадянам заявляємо:

Хто стоїть за утиск та експлуатацію селянства та робітництва; хто хоче панування жандармів і охранок; хто може спокійно дивитись на розстріл мирних студентів озвірілими руськими офіцерами, – той нехай виступає разом з гетьманом і його урядом за єдину неділиму гетьмансько-монархічну Росію проти волі демократії Української Народньої Республіки.

Всі останні чесні громадяне, як українці так і не-українці, повинні разом з нами стати збройною дружною силою проти ворогів і злочинців народу й тоді всі соціальні й політичні здобутки революційної демократії будуть повернені. А Українські Установчі Збори твердо й непохитно закріплять їх на вільній Українській землі.

Разом з тим Директорія Української Народньої Республіки закликає всіх борців стежити за порядком і рішуче та безпощадно припиняти грабжі.

Українські народньо-республіканські війська підходять до Києва. Для ворогів народу вони несуть заслужену ними кару, для демократії всіх націй України визволення.

До зброї, громадяне, й до порядку.»

Голова Директорії Української Народньої Республіки В. Винниченко.

Члени Директорії С. Петлюра, Ф. Швець, П. Андрієвський.

У Києві, 15 листопаду 1918.»

Винниченко В. Відродження нації. –

К., 1990. – Ч. 3. – С. 110–114.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. В чому виявилася концентрація промислового виробництва на початку ХХ ст.?
2. Які причини утворення перших українських політичних партій?
3. Чому революція 1905–1907 рр. у Російській імперії зазнала поразку?
4. Чи була готова Російська імперія до аграрної реформи, запровадженої П. Столипіним?
5. Визначте роль України у Першій світовій війні.
6. В чому полягає трагедія українського народу в Першій світовій війні?
7. Які причини Української національної революції?
8. Чому, на Вашу думку, Центральна Рада не проголосила незалежність України ні в Другому, ані в Третньому Універсалі?
9. Дайте оцінку Акту злуки УНР-ЗУНР.
10. Які чинники спричинили перемогу більшовиків?
11. Оцініть значення Української революції 1917–1921 рр.

ТЕМА 6. УКРАЇНА В 20– 30-х рр. ХХ ст. (2 год.)

Мета: ознайомити студентів зі становищем України за радянської влади в 20-х рр. ХХ ст.; сформуванню уявлення в студентів про політику «воєнного комунізму», НЕПу та коренізації, а також про входження України до складу СРСР; з'ясувати разом зі студентами причини, масштаби, наслідки та результати радянської модернізації України (1928–1939 рр.), визначити, як вона вплинула на політичне та соціально-економічне життя та побут населення України; розвивати вміння аналізувати, давати оцінку явищам і процесам, порівнювати та встановлювати причинно-наслідкові зв'язки; виховувати інтерес до історії та повагу до минулого українців.

ПЛАН

1. «Воєнний комунізм» і його принципи.
2. Введення нової економічної політики в Україні.
3. Входження України до складу СРСР.
4. Політика «українізації» та Національний комунізм у 20-х рр.
5. Сталінська індустріалізація України.
6. Колективізація і розселяння України.
7. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні.
8. Суспільно-політичне та культурне життя в 30-х рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев Ю.М. Історія України: Навч. посіб. / Ю.М. Алексеев, А.Г. Вертегел, В.М. Даниленко. – К., 2004 – 256 с.
- Бабій Б.М. Союз РСР: роль України в його утворенні / Б.М. Бабій. – К., 1972. – 254 с.
- Білас І.І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 / І.І. Білас. – К., 1994. – Кн. 1–2. – 432 с.
- Варгатюк П. На чолі Народного Секретаріату: Сторінка політичної біографії Миколи Скрипника / П. Варгатюк // Політика і час. – 1993. – № 2. – С. 73–82.
- Гудзь В.В. Історія України. Підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищій навчальних закладів. / В.В. Гудзь. – К., 2003. – 616 с.
- Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький. – К., 1991. – 344 с.
- Історія колективізації сільського господарства Української РСР: Зб. документів і матеріалів: у 3-х тт. – К., 1963–1971. – 839 с.
- Історія України / [за ред. В. А. Смолія]. – К., 1997. – С. 262–297.
- Історія України. Нове бачення. – К., 1996. – Ч. II. – С. 173–280.
- Касьянов Г.В. Сталінізм і українська інтелігенція / Г.В. Касьянов, В.М. Даниленко. – К., 1991. – 96 с.

- Касьянов Г.В. Українська інтелігенція. Соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – К., 1993. – 176 с.
- Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – К., 1993. – 382 с.
- Кормич Л.І. Історія України від найдавніших часів і до ХХІ ст.: Навч. посіб. / Л.І. Кормич, В.В. Багацький. – Харків, 2001. – 480 с.
- Король В.Ю. Історія України: Навч. посіб., 2-ге вид., доп. / В.Ю. Король – К., 2008. – 496 с.
- Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому» / С. В. Кульчицький. – К., 1991. – 432 с.
- Кульчицький С.В. Ленінська нова економічна політика та її здійснення в УРСР / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1989. – № 8. – С. 88–94.
- Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С.В. Кульчицький. – К., 1996. – 400 с.
- Кульчицький С.В. Між двома війнами (1921–1941) / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1991. – № 8. – С. 3–20; № 9. – С. 3–18.
- Курносів Ю. Духовне життя на Україні в 20–30 рр. / Ю. Курносів // Український історичний журнал. – 1990. – № 1. – С. 93–99.
- Лозицький В.С. Політика українізації в 20-х–30-х рр.: історія, проблеми, уроки // Український історичний журнал. – 1989. – № 3. – С. 46–55.
- Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу (1919–1929) / С.Р. Лях. – К., 1990. – 127 с.
- Мовчан О.М. Голод 1921–1923 рр. на Україні / О.М. Мовчан // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 38–46; № 12. – С. 30–36.
- Нагорна Л.Н. Позиція України у новоствореній союзній державі: 20-ті рр. крізь призму 90-х / Л.Н. Нагорна // Український історичний журнал. – 1993. – № 1. – С. 3–16.
- Новітня історія України (1900–2000): Підручник / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.П. Дрожжин та ін. – К., 2000. – 663 с.
- Половець В.М. Історія України. Курс лекцій: навчальний посібник для студентів гуманітарних і природничих факультетів. / В.М. Половець. – Чернігів, 2008. – 296 с.
- Пристойко В. Справа «Спілки визволення України» / В. Пристойко, Ю. Шаповал. – К., 1995. – 447 с.
- Промышленность и рабочий класс Украины в период построения фундамента социалистической экономики (1926–1932 гг.). Сб. документов и материалов. – К., 1966. – 594 с.
- Рубльов О.С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20–50-ті рр. ХХ ст. / О.С. Рубльов, Ю.А. Черченко. – К., 1994. – С. 175, 245–246.
- Савченко Н.М. Історія України: соціально-політичний аспект: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. / Н.М. Савченко. – Х., 2003. – 380 с.
- Світлична В.В. Історія України: навч. посіб. / За ред. Ю.М. Алексєєва. 3-є вид. – К., 2005. – 408 с.

Україна в ХХ столітті. Збірник документів і матеріалів / Упор. А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.Ю. Король та ін. – К., 2000. – 351 с.

Хрестоматія з історії України / Упор. О.М. Уривалкін. – К., 2007. – 520 с.

Чирко Б.В. Національні меншості на Україні в 20-30-х рр. ХХ ст. / Б.В. Чирко // Український історичний журнал. – 1990. – № 1. – С. 51–64.

Шаповал Ю. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. Шаповал. – К., 1993. – 352 с.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Під час розгляду *першого питання* слід дати характеристику становищу України після закінчення громадянської війни, таким чином підводячи до розуміння причин впровадження політики «воєнного комунізму». Потрібно виділити її ознаки та особливості проведення в Україні. В цьому контексті студенти мають з'ясувати причини голоду 1921–1923 рр. та вихід із нього. Варто також накреслити вертикаль влади більшовиків в Україні.

Друге питання присвячено новій економічній політиці та заходам і особливостям її впровадження в Україні. Зокрема, варто визначити, якому з'їзді РКП(б) і за яких умов ухвалили постанову, за якою вводилася НЕП і, як наслідок, розвиток кооперативного руху.

У *третьому питанні* варто вказати на позиції керівництва республіки щодо входження УСРР до складу союзу РСР, розглянути договори між РСФСР і УСРР 1920–1921 рр. і схарактеризувати державний статус України в 1921–1922 р., підводячи до юридичного оформлення Союзу РСР. Слід визначити статус України у складі Радянського Союзу і ставлення політичних сил і населення України до її членства в СРСР.

Під час опрацювання *четвертого питання* студенти мають визначити передумови та причини впровадження політики коренізації (українізації), розкрити мету такої політики, сутність, досягнення в її здійсненні, а також виділити позитивні та негативні наслідки українізації та з'ясувати, чому ця політика була згорнута.

П'яте питання присвячене висвітленню особливостей здійснення політики індустріалізації в УСРР. Потрібно дати визначення поняттю «індустріалізація», особливий акцент роблячи на відмові від економічних методів регулювання господарського життя та запровадженні командної економіки; з'ясувати завдання перших п'ятирічних планів, джерела фінансування індустріалізації, її позитивні та негативні сторони і повернення до політики «воєнного комунізму». Також слід схарактеризувати ознаки сталінської моделі соціалізму та визначити результати перших п'ятирічок. Зокрема, пояснити, в чому полягає сутність «стаханівського руху» та на основі чого він здійснювався.

У *шостому питанні* слід дати визначення поняттям «кооперація», «колективізація» і «комунізація»; з'ясувати причини переходу до прискореної колективізації, методи здійснення колективізації, її мету, характер здійснення. Окремо зупинитися на долі приватних селянських господарств та ставленні радянської держави до заможного селянства і, як

наслідок, визначити, в чому мало виявлення «ліквідація куркульства як класу», кого зараховували до категорії «куркулів» і визначити її масштаби. Висновком до питання має стати соціально-економічні, політичні і моральні наслідки колективізації.

У сьомому питанні потрібно дати відповідь на питання: чим був голод 1932–1933 рр. для України – голодомором чи геноцидом проти українського народу? Студентам слід відобразити сутність «Закону про п'ять колосків», посилення «хлібозаготівель», діяльність комісії В. Молотова в Україні. Визначити демографічні втрати населення України і наслідки голодомору.

Восьме питання присвячено масовим репресіям і сталінському терору та його специфіці в Україні. Потрібно визначити, проти кого вони були спрямовані? Розглянути сфабриковані справи «Спілки визволення України», «Шахтинської справи», «Українського національного центру», «Української військової організації». Варто також схарактеризувати основні положення Конституції 1937 р. Слід відобразити згубний вплив на розвиток освіти, науки і культури адміністративно-командної системи й ідеології культу особи Сталіна; схарактеризувати загальну початкову, середню освіту та перебудову вищої і середньої спеціальної освіти. Потрібно окреслити діяльність Академії наук УРСР і перерахувати здобутки видатних діячів науки таких, як О. О. Богомолець, М. С. Грушевський, С. О. Єфремов, О. В. Палладій, Є. О. Патон та інших. Пояснити значення умовного терміну «Розстріляне відродження». Знати церковну політику радянської влади, зокрема, процес ліквідації УАПЦ.

ТЕКСТИ ДЖЕРЕЛ

З протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У про розміри державного хлібного фонду і кількість хліба для постачання Росії та заходи щодо посилення продовольчої кампанії

3 вересня 1921 р.

«Слушали: Вопросы Наркомпрода (присутствует член коллегии Наркомпрода РСФСР т. Фрумкин, Косиор, Чиркин, Вейнгер).

1) О размерах государственного хлебного фонда Украины и о количестве хлеба, которое Украина обязана дать России (докладчик т. Фрумкин).

Первоначально: налог был исчислен в 152 млн, но при пересмотре ставок многим губерниям сбавлено, только для Волыни ставки повысили. Сейчас официально налог исчисляется в 128 млн; предполагается реально собрать 100 млн – минимум 70-75 млн. Если прибавить помольный сбор 8-10 млн и то что удастся получить товарообменом 10-12 млн, то окажется 95-100 млн. По декрету СНК УССР в пользу комнезамов отчисляется 15-25 % налога, т. е. около 15 млн пуд., остается 80 млн. Минимальная расходная смета для самой Украины исчисляется в 70 млн, на продовольственные и семенные нужды Крыма – 1,5-2 млн, остается для РСФСР всего 8 млн, что

слишком мало. Тов. Фрумкин предлагает установить твердый минимум для РСФСР в 30 млн пуд.

Постановили: а) Принять предложение т. Фрумкина и установить количество хлеба, которое Украина обязана дать России как минимальное, в 30 млн пуд., даже в ущерб собственному снабжению.

б) Дать директиву губкомам и губисполкомам провести на ближайших съездах комнезамов резолюцию об отчислении в пользу голодающих 50 % из фонда комнезамов.

Слушали: 2. О мерах усиления продкампании (докладчик тов. Фрумкин).

Постановили: а). Признать необходимым кроме политической работы возложить на уполномоченных ВУЦИКа и организационные обязанности, для чего установить прочную организационную связь уполномоченных с Наркомпродом и его органами.

Поручить т. Косиору срочно выработать соответствующие инструкции для уполномоченных за подписью ВУЦИКа и ЦК, а также разослать соответствующие директивы местным продорганам.

б) Поручить ВУЦИКу дать директиву губисполкомам и уполномоченным усилить работу выездных сессий ревтрибуналов, а где их нет – срочно организовать таковые в небандитских уездах, причем трибуналы должны открывать свои действия в случаях не только массовых, но и одиночных отказов выполнения налога.

в) Поручить т. Косиору поднять на постоянном совещании вопрос об изыскании способов борьбы с проявлениями бандитизма, специально направленными к дезорганизации продработы (например, уничтожение списков и т. п.).

г) Поручить ВУЦИКу предложить губисполкомам сообщать центру о селах и волостях, которые упорно отказываются от выполнения налога или где особенно часты формы местного бандитизма, специально направленные против сбора продналога, на предмет наложения на такие села и волости специальных мер взыскания.

Секретарь ЦК КП(б)У».

Голод 1921–1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів. – К., 1993. – С. 34–35.

Із директив пленуму ЦК КП(б)У з національного питання

16–17 жовтня 1922 р.

«1) Щодо української мови.

а) Повна абсолютна рівноправність української і російської мов, рішуча боротьба проти всякої штучної українізації і русифікації і разом з тим усунення тих перешкод, які затримували б природний розвиток української культури, або які відрізували б українському селянству доступ до ознайомлення з російською культурою. Боротьба проти будь-якого прагнення зробити з української мови засіб відособлення і протиставлення

українських робітників і селян – російським. Вживання тієї чи іншої мови є воля кожного, і держава не повинна поділяти свої установи на такі, в яких вплив був би за російською мовою, і такі, в яких вплив був би за українською мовою.

б) Необхідно заборонити офіційним установам і особам відмовлятися від розгляду тих чи інших документів або матеріалів на тій лише підставі, що вони написані російською або українською мовою.

в) У школах з викладанням російською мовою необхідно ввести обов'язкове вивчення української мови, а в школах з українською мовою російська мова повинна бути обов'язковим предметом вивчення.

г) Мова викладання в школах повинна вводитися згідно з організованим волевиявленням населення, вираженим у вигляді постанови пленуму Ради, або з'їзду Рад, що повинно бути узаконено окремим декретом. А думка викладацького персоналу при визначенні мови викладання до уваги не повинна братися.

д) З метою сприяння вивченню комуністами української мови, вважати необхідним введення викладання української мови, як обов'язкового предмета, в радпартшколах, виділивши йому достатню кількість годин з тим, щоб ті, які закінчують школу, фактично його знали. В тих губерніях, де є для цього умови, визнати бажаним вести викладання в радпартшколах українською мовою.

2) Щодо української народної школи.

Без неухильного прагнення до радянської української народної школи остання неминуче стає цитаделлю українського націоналізму.

Головне завдання партії в наступний період у галузі освіти полягає в оволодінні українською народною школою, у перетворенні її з розсадника шовінізму в знаряддя комуністичної освіти серед українського селянства, для чого необхідно:

а) Спрямувати діяльність «Всеиздата» насамперед на створення української радянської навчальної літератури та на негайне складання стислих загальнодоступних українських підручників популярною мовою, які мають дати учням трудової школи перші елементарні знання з історії УСРР та її Конституції. Доручити компетентній особі написати історію України з марксистської точки зору.

б) З огляду на те, що підручники є одним із засобів тиснення на національні меншості і взагалі на національні групи, вжити заходів до усунення національної пропаганди через підручники так, щоб кожна національна школа мала підручники рідною мовою в достатній кількості.

в) Доручити Оргбюро ЦК і губкомам дати працівників на інспекторські посади в Наркомосі та губнаросвітах. Питання про інспекторат поставити конкретно в радянському порядку.

г) Звернути особливу увагу на необхідність посилення професійної роботи серед учительства. Запропонувати фракції Південбюро ВЦРПС подати на одне з найближчих засідань Політбюро доповідь про роботу

Всеросійської спілки працівників освіти, зокрема про роботу серед учительства.

д) Доручити Політбюро розробити в радянському порядку основні принципи, викладені у вступі Закону про народну освіту, прийнятому ВУЦВКом.

3) Щодо автокефальної церкви

Залишаючись щодо церкви і релігії взагалі в рамках декрету про відокремлення церкви від держави, вважаючи себе не тільки релігійними, але й антирелігійними, Радянська держава і Комуністична партія повинні рішуче вимагати, під страхом звільнення і віддання під суд, від усіх своїх службовців і зокрема від учительського персоналу не лише повного невтручання в справи віруючих і в справи церкви поза школою, але й боротьби з релігійними забобонами (атеїзм) всередині школи.

4) Щодо комуністичного впливу

а) З огляду на недостатність українського міського комуністичного елемента, партія повинна звернути особливу увагу на створення кадрів комуністів-українців як з росіян, що знають українську мову, так і з українців – із сільської бідноти.

б) Перетворити «Вісті» у велику газету з добре підібраним штатом, з хорошою інформацією, щоб вона могла одночасно з гідністю бути органом Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і засобом комуністичного впливу на українську інтелігенцію.

в) Поліпшити газету «Селянська Правда», видаючи її обома мовами, щоб її могли читати і російські селяни і щоб вона була доступна тим українським селянам, які, діставши свою освіту в дореволюційний час, недостатньо звикли до української літературної мови.

г) Створити журнал за типом московської «Красной Нови» українською і російською мовами.

д) Для впливу на селянську молодь створити ілюстрований, соціальнобелетристичний і науковий журнал для юнацтва.

е) Запропонувати «Всеиздату» поставити своїм завданням видання відповідної літератури для дітей молодшого віку.

ж) Запропонувати «Всеиздату» звернути увагу на необхідність видання української комуністичної літератури.

Центральний Комітет повинен ще раз вказати партійним товаришам на необхідність неухильно додержуватись директив Центрального Комітету щодо окремих різних завдань, які в своїй сукупності становлять національне питання на Україні».

Україна в ХХ столітті (1900-2000): Зб. документів і матеріалів/ Слюсаренко А.Г. та ін. – К., 2000. – С. 81-82.

Декларація про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік

30 грудня 1922 р.

«Со времени образования советских республик государства мира раскололись на два лагеря: лагерь капитализма и лагерь социализма.

Там, в лагере капитализма – национальная вражда и неравенство, колониальное рабство и шовинизм, национальное угнетение и погромы, империалистические зверства и войны.

Здесь, в лагере социализма – взаимное доверие и мир, национальная свобода и равенство, мирное сожительство и братское сотрудничество народов.

Попытки капиталистического мира на протяжении десятков лет разрешить вопрос о национальности путем совмещения свободного развития народов с системой эксплуатации человека человеком оказались бесплодными. Наоборот, клубок национальных противоречий все более запутывается, угрожая самому существованию капитализма. Буржуазия оказалась бессильной наладить сотрудничество народов.

Только в лагере Советов, только в условиях диктатуры пролетариата, сплотившей вокруг себя большинство населения, оказалось возможным уничтожить в корне национальный гнет, создать обстановку взаимного доверия и заложить основы братского сотрудничества народов.

Только благодаря этим обстоятельствам удалось советским республикам отбить нападения империалистов всего мира, внутренних и внешних. Только благодаря этим обстоятельствам удалось им успешно ликвидировать гражданскую войну, обеспечить свое существование и приступить к мирному хозяйственному строительству.

Но годы войны не прошли бесследно. Разоренные поля, остановившиеся заводы, разрушенные производительные силы и истощенные хозяйственные ресурсы, оставшиеся в наследство от войны, делают недостаточными отдельные усилия отдельных республик по хозяйственному строительству. Восстановление народного хозяйства оказалось невозможным при раздельном существовании республик.

С другой стороны, неустойчивость международного положения и опасность новых нападений делают неизбежным создание единого фронта советских республик перед лицом капиталистического окружения.

Наконец, само строение советской власти, интернациональной по своей классовой природе, толкает трудящиеся массы советских республик на путь объединения в одну социалистическую семью.

Все эти обстоятельства повелительно требуют объединения советских республик в одно союзное государство, способное обеспечить и внешнюю безопасность, и внутреннее хозяйственное преуспевание, и свободу национального развития народов.

Воля народов советских республик, собравшихся недавно на съезде своих Советов и единодушно принявших решение об образовании «Союза Советских Социалистических Республик», служит надежной порукой в том,

что Союз этот является добровольным объединением равноправных народов, что за каждой республикой обеспечено право свободного выхода из Союза, что доступ в Союз открыт всем социалистическим советским республикам, как существующим, так и имеющим возникнуть в будущем, что новое союзное государство явится достойным увенчанием заложенных еще в октябре 1917 года основ мирного сожительства и братского сотрудничества народов, что оно послужит верным оплотом против мирового капитализма и новым решительным шагом по пути объединения трудящихся всех стран в мировую Социалистическую Советскую Республику.

Заявляя обо всем этом перед всем миром и торжественно провозглашая незыблемость основ Советской власти, нашедших свое выражение в конституциях уполномочивших нас социалистических советских республик, мы, делегаты этих республик, на основании данных нам полномочий, постановляем подписать договор об образовании «Союза Советских Социалистических Республик».

*Образование Союза Советских
Социалистических Республик: Сб
документов. – М., 1972 – С. 379–381.*

3 протоколу політбюро ЦК ВКП(б) про Українську Академію Наук

15 квітня 1926 р.

«4. – Об Украинской Академии Наук (т.т. Каганович, Чубарь).

4 – а) Не возражать против предложенной Политбюро ЦК КП(б)У кандидатуры академика Грушевского в Президенты Украинской Академии Наук.

б) Ассигновать единовременное пособие на развитие Украинской Академии в размере 150.000 р.

в) Признать целесообразным поездку на предстоящий широкий Пленум Украинской Академии Наук т. Рыкова, в качестве представителя Союзного правительства. Предложить т. Рыкову огласить на Пленуме Академии специальное письмо от Президиума ЦИКа СССР, содержащее указание на всесоюзное значение работ Украинской Академии Наук».

*Україна в ХХ столітті (1900-2000): Зб.
документів і матеріалів/ Слюсаренко А.Г.
та ін. – К., 2000. – С. 95.*

Постанова касаційної колегії Верховного Суду УСРР про залишення в силі вироку про 10-річне ув'язнення селянки Н.М. Клименко за мішок колосків

25 грудня 1932 р.

УХВАЛА

«Іменем Української Соціалістичної Радянської Республіки Найвищий суд в касаційній колегії кримінальних справ грудня 25 дня 1932 р. в складі

голови Берновського, членів Тимощенко та Волдинера, доповідач – Тимощенко.

Розглянувши в порядку касаційному справу з вироком Дніпропетровського облсуду з 15 жовтня 1932 р. про Кліменко Настю Матвіївну, 55 років, селянку, міцну середнячку, засуджену за арт. 54 КК та за постановою ЦВК та РНК Союзу з 7.VIII. 1932 р. до позбавлення волі в далеких місцях ув'язнення на 10 років з конфіскацією майна, з обмеженням в правах на 5 років. За те, що вона займалася крадіжками з колгоспних ланів шляхом зрізання колосків, де її було затримано на місці крадіжки з одним лантухом колосків. Покликання касатора на зламання арт. 351 КПК уваги не заслуговує, тому що міра соцзахисту відповідає скоєному та соцнебезпеці засудженої. За розглядом справи в порядку арт. 346 КПК зауважено, що суд застосував до засудженої арт. 54 КК зайве, а її слід вважати лише за постановою ЦВК та РНК Союзу [РСР] з 7.VIII. 32 р. А тому, керуючись арт. 365-370, КПК ухвалив: каскаргу залишити без наслідків, а вирок – в силі».

Голод на Україні (1931-1933рр.)//

Укр. іст. журн. – 1989. – № 11. – С. 85.

Доповідна записка Наркома внутрішніх справ УРСР

І. Леплевського Наркому внутрішніх справ СРСР М. Єжову про операції щодо куркулів

Вересень 1937 р.

«У відповідності з Вашим наказом № 00147 про операцію щодо куркулів, кримінальних злочинців та інших кр. елементів для України був встановлений ліміт по 1-й категорії – 8 тис. чоловік і по 11-й категорії – 20 800 чоловік. За моїм клопотанням від 5 вересня ц. р. ліміт 1-ї категорії був Вами збільшений на 4 тис. 200 чоловік.

З початку операції до 27 вересня ц. р. обласними трійками по Україні в цілому вже засуджено 23158 чоловік, по 1-й категорії – 5 тис. 458, по 11-й категорії – 13700 чоловік.

Таким чином, в межах затвердженого ліміту трійки найближчими днями розглянуть справи на решту 9842 чоловіка (по 1-й категорії – на 2742 чол., по 11-й категорії – на 7100).

На 2.8 вересня на Україні є ще 13764 заарештованих по куркульській операції, справи на яких не розглянуті трійками, крім того, в обласних трійках ІКВС УРСР є матеріали, на основі яких можна ще репресувати понад 15 тис. чоловік. Тим більше, що в зв'язку з організацією на Україні 4-х нових областей (Полтавської, Миколаївської, Житомирської. Кам'янець-Подільської) і наближенням тим самим керівництва з обласних центрів до районів посилюється оперативний натиск на куркульські та інші контрреволюційні елементи. Прошу затвердити додатково ліміти для України по 1-й категорії – 4500 чол., по 11-й категорії – 15 200 чоловік».

Україна в ХХ столітті (1900-2000): Зб. документів і матеріалів/ Слюсаренко А.Г. та ін. – К., 2000. – С. 115.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Порівняйте політику «воєнного комунізму» та НЕП.
2. Хто такі «непмани»?
3. Які причини, масштаби та наслідки голоду 1921–1923 рр.? На Вашу думку, це був голод чи голодомор?
4. Чому політика колективізації потерпіла крах?
5. Які Ви знаєте «національні ухили» і яким чином відбувалася боротьба з ними?
6. Чому держава здійснювала розселення?
7. Які категорії куркулів виділяла радянська влада? І яким чином із ними боролася?
8. Яку статистику жертв голодомору 1932–1933 рр. наводять сучасні дослідники?
9. Як Ви розумієте термін «розстріляне відродження»?
10. Яку мету ставила радянська влада для культурно-освітньої сфери?

ТЕМА 7. УКРАЇНА У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ ТА В РОКИ ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ (2 год.)

Мета: з'ясувати причини та хід Другої світової війни і її вплив на українські землі; схарактеризувати Рух Опору та визволення України від нацистів; виділити наслідки, післявоєнну відбудову та її результати; розвивати в студентів вміння встановлювати та розкривати причинно-наслідкові зв'язки, формувати та висловлювати власне ставлення до подій, явищ, процесів та видатних осіб, порівнювати та співставляти; виховувати студентів у дусі патріотизму, сприяти формуванню національної свідомості, гідності та співчуття до долі українців, стимулювати інтерес до історії України.

ПЛАН

1. Причини та початок Другої світової війни.
2. Радянсько-німецькі договори 1939 р. і західноукраїнські землі.
3. Початок Великої Вітчизняної війни. Основні воєнні операції в 1941–1943 рр.
4. Окупаційний режим і розгортання Руху Опору.
5. Завершальний етап війни і визволення України від німецько-фашистських загарбників.
6. Труднощі відбудовного періоду в Україні.
7. Спроби лібералізації в суспільстві у другій половині 50-х рр. та зародження дисидентства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Алексєєв Ю.М. Історія України: Навч. посіб. / Ю.М. Алексєєв, А.Г. Вертегел, В.М. Даниленко. – К., 2004 – 256 с.
- Баран В. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр. / В. Баран. – Львів, 1992. – 125 с.
- Білас І.Г. Репресивно-каральна система на Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / І.Г. Білас. – К., 1994. – Кн. 1. – 432 с.
- Боротьба й діяльність ОУН під час війни (травень 1941 р.) // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 129–137.
- Волошин Августин. Державний, політичний, громадський і культурний діяч Закарпаття // Провідники духовності в Україні: довідник / [за ред. І.Ф. Кураса]. – К., 2003. – С. 25–26.
- Волошин Августин (1874–1945) // Історія України у проблемному викладі, в особах, термінах, назвах і поняттях: навчальний посібник / І.В. Рибак, А.Ю. Матвєєв – К., 2005.– С. 105.

Городня Н. Проголошення незалежної Карпатської України / Н. Городня // Історія України. – 2000. – № 13. С. 6-8.

Гудзь В.В. Історія України. Підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищій навчальних закладів. / В.В. Гудзь. – К., 2003. – 616 с.

Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст.: Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К., 1993. – 288 с.

Документы и материалы кануна Второй мировой войны. 1937–1939: в 2-х т. – М., 1981. – 415 с.

Дробот І. Тяжкий шлях до волі (Історія проголошення незалежної Карпатської України) / І. Дробот, В. Кучер // Пам'ять століть. – 2000. – № 3. – С. 3–21.

Коваль М.В. УРСР у період відбудови і розвиток народного господарства / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 1990. – № 4. – С. 80–88. л

Коваль М.В. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М.В. Коваль. – К., 1995. – 194 с.

Коваль М.В. Україна у Другій світовій війні і Великій вітчизняній війні 1939–1945 рр. / М.В. Коваль. – К., 1999. – 336 с.

Коваль М.В. Друга світова війна та історична пам'ять / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 3–21; № 4. – С. 3–20.

Кормич Л.І. Історія України від найдавніших часів і до ХХІ ст.: Навч. посіб. / Л.І. Кормич, В.В. Багацький. – Харків, 2001. – 480 с.

Король В.Ю. Історія України: Навч. посіб., 2-ге вид., доп. / В.Ю. Король – К., 2008. – 496 с.

Косик В. Україна та Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Львів, 1993. – 660 с.

Лановик Б. Д. Історія України / Б.Д. Лановик, М.В. Лазарович. – К., 2001. – С. 500–541.

Мірчук П. Історія Української Повстанської Армії 1942–1952 рр. / П. Мірчук. – Львів, 1992. – 319 с.

Муковський І.Т. Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни / І.Т. Муковський, О.Є. Лисенко. – К., 1997. – 558 с.

Новітня історія України (1900-2000): Підручник / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.П. Дрожжин та ін. – К., 2000. – 663 с.

Патриляк І. К. Націоналістичний партизанський рух на території Західної України влітку 1941 р. / І. К. Патриляк // Український історичний журнал. – 2000. – № 4. – С. 113–119.

Половець В.М. Історія України. Курс лекцій: навчальний посібник для студентів гуманітарних і природничих факультетів. / В.М. Половець. – Чернігів, 2008. – 296 с.

Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) / П.В. Рекотов // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 90–101.

Руденко Н.М. Армія фашистського агресора: від перемог до поразок. 1941-1945 рр. (Морально-психологічний аспект) / Н.М. Руденко, А.А. Русак. – К., 1997. – 345 с.

Савченко Н.М. Історія України: соціально-політичний аспект: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. / Н.М. Савченко. – Х., 2003. – 380 с.

Світлична В.В. Історія України: навч. посіб. / За ред. Ю.М. Алексєєва. 3-є вид. – К., 2005. – 408 с.

Слинько І. І. Підпілля і партизанський рух на Україні на завершальному етапі, 1944 р. / І. І. Слинько. – К.: Наукова думка, 1970. – 174 с.

Трубайчук А. Друга світова війна / А. Трубайчук. – К., 1995. – 192 с.

Україна в ХХ столітті. Збірник документів і матеріалів / Упор. А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.Ю. Король та ін. – К., 2000. – 351 с.

Хрестоматія з історії України / Упор. О.М. Уривалкін. – К., 2007. – 520 с.

Чайковський А.С. Невідома війна: Партизанський рух в Україні 1941–1945 рр. мовою документів, очима історика / А.С. Чайковський. – К., 1994. – 225 с.

Черниговщина в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) – К., 1978. – 417 с.

Шаповал Ю. М. С. Хрущов на Україні / Ю. Шаповал. – К., 1990. – 48 с.

Шаповал Ю. Людина і система. Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні / Ю. Шаповал. – К., 1994. – 270 с.

Якимович Б. Драма Карпатської України / Б. Якимович // Дзвін. – 1990. – № 11. – С. 84-87.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Перше питання присвячене розкриттю причини та приводу початку Другої світової війни. Варто відобразити співвідношення сил противників, три групи армії Німеччини.

У *другому питанні* слід відобразити інтереси Німеччини щодо України і плани на українські землі та умови радянсько-німецького пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р. Сутність таємного протоколу. Далі потрібно з'ясувати положення Договору про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною, включення Західної України та Північної Буковини до складу СРСР. Суденти мають зосередити увагу на політиці «радянзації» на західноукраїнських землях.

Під час розгляду *третього питання* потрібно ознайомитися з військовими діями на території України 1941–1943 рр. та визначити причини поразок Червоної армії. Окрему увагу студенти мають звернути на характеристику нацистського «Нового порядку» на окупованих територіях (концтабори і масові розстріли), рокувати економічне пограбування України і процес вивозу працездатного населення на роботу до Німеччини. З'ясувати причини зламу у війні та перемог Червоної армії.

У *четвертому питанні* варто вказати на течії Руху Опору, серед яких – діяльність партизанських загонів у тилу ворога, на їх стан і утворення Українського штабу партизанського командування, його діяльність, рейди партизанських з'єднань 1943–1944 рр.; схарактеризувати комуністичне і комсомольське підпілля. Діяльність ОУН-УПА. Відобразити діяльність радянського підпілля в 1941–1942 рр., створення української повстанської армії (УПА), боротьбу її з німецькими окупантами і стосунки між ОУН-УПА і радянськими та польськими партизанами, утворення Української головної визвольної ради.

П'яте питання. Необхідно описати січнево-лютневий наступ 1944 р., Корсунь-Шевченківську битву, весняний наступ Українських фронтів, Кримську наступальну операцію, примусове виселення з Криму в східні райони СРСР татар, греків, вірмен і завершення вигнання окупантів з України. Дати характеристику діяльності ОУН-УПА на завершальному етапі війни і оцінку внеску Руху Опору в перемогу. Назвати втрати України в роки війни та визначити ціну перемоги Радянського Союзу.

Шосте питання присвячене відбудові народного господарства після війни та становищу України за доби «Відлиги» (1953–1964 рр.). Визначити особливості відбудови промисловості; причини голоду 1946–1947 рр. та його масштаби, ліквідацію карткової системи, початок політичних реабілітацій, десталізації і ставлення в суспільстві до діяльності М. Хрущова. На фоні десталізації відобразити відбудову промисловості і сільського господарства – раднаргоспи та їхній вплив на економічний розвиток України; посилення тенденції гігантоманії в індустрії; реорганізація МТС та її наслідки; провали в сільському господарстві і наростання продовольчих труднощів.

Під час розгляду *сьомого питання* необхідно звернути увагу на розвиток науки і культури та дисидентський рух, що мало вияв у курсі на «зближення та злиття націй» і посиленні русифікації; «залишковому» принципі забезпечення культурно-освітньої сфери; розвитку кібернетики, стані суспільних наук і пошавленні літературно-мистецького життя («шістдесятники»). Визначити причини появи та особливості дисидентського руху в Україні та його основні напрямки, політичні репресії проти дисидентів.

ТЕКСТИ ДЖЕРЕЛ

Постанови великого збору Організації українських націоналістів 28 січня – 2 лютого 1929 р.

«І. ЗАГАЛЬНІ ОЗНАЧЕННЯ

1. Український націоналізм є духовний і політичний рух, зроджений з внутрішньої природи Української Нації в час її зусильної боротьби за підстави й цілі творчого буття.

2. Українська Нація є вихідне заложення кожної чинности та метове назначення кожного прямування українського націоналізму.

3. Органічна зв'язаність націоналізму з нацією є факт природнього порядку й на ньому основане ціле розуміння істоти нації.

4. Нація є найвищий тип людської спільноти, що при найбільшій своїй психологічній зрізничкованості має свою одну внутрішню форму, витворену на фунті подібного природнього положення, спільного пережиття історичної долі та невпинного стремління здійснитися в повноті силової натуги.

5. Внутрішня форма нації є основний чинник її динамічного тривання і разом з тим принцип синтетичного формування, який дає життю нації на протязі її історичного розвитку суцільну духову окресленість, зазначену в різних її конкретно-індивідуальних виявленнях. У тому означенні внутрішня форма – це ідея нації, що уосновує та вможливає її історичне ставання.

6. Історичне ставання – цей наглядний вираз постійної актуальності національної ідеї – вказує на безглядний ідеал нації, який полягає в її стремлінні втриматися в системі світової дійсності в ролі безпосередньочинного підмету з найширшою сферою впливу.

7. На шляху до власного самоздійснення в формі найбільшої інтенсивності історичного значення нація чисельно збільшує запас своїх біофізичних сил на поширеній рівночасно територіальній базі; у цьому відношенні відбувається в ній процес постійного переформлювання різних етичних первнів у синтезу органічної національної єдності; з погляду цієї своєї чинності нація все знаходиться в стані власного росту.

8. Найвидатнішим силовим засобом росту нації є її духовна тугість, узмисловлена у витворених вартостях культури, що з, одного боку, затісняють внутрішню спійність нації, а з другого, простелюють їй шлях відосереднього впливу на оточення. Культура не є тільки чинником національної окремішності та її відборонності назовні, але першим з-поміж чинників безпосереднього зазначення на оточенні духової сили нації, за яким з більшим успіхом наступає цивілізаційне й політично-господарське його опанування.

9. Умовою, що забезпечує нації тривалу активну участь у світовому середовищі, є найбільш пристосована до всебічних інтересів національного життя політична організація, якою є суверенна держава.

10. Держава є зовнішня форма такої взаємочинності всіх діючих сил нації, яка відповідає основним її якостям і в той спосіб уможливає нормальний її розвиток у всіх можливих виявленнях; держава – це стан кожночасної окресленості нації формою організованого співвідношення сил, замкнених в органічну цілість-систему, відмежовану назверх як самостійна, збірна одиниця.

11. Через державу стає нація повним членом світової історії, бо що лиш у державній формі свого життя вона посідає всі внутрішні й зовнішні ознаки історичного підмету.

12. Державна форма життя найвимовніше потверджує конкретне узмістовлення чинного характеру національної ідеї, а тому першим

природним стремлінням нації є прикрити межі своєї державної виконності з цілим крайовидом етнічного розпросторення, щоб таким чином державно оформити цілий свій фізичний організм – цю найважливішу живлову підставу своєї будучности.

13. Для Української Нації в стані її політичного поневолення начальним постулятом є створення політично-правної організації, означеної: Українська Самостійна Соборна Держава.

14. Для створення, закріплення і розвитку держави необхідна засаднича умова: щоб держава була висловом національної істоти у спосіб найбільш творчої видатности всіх складових органів нації, отже виявляла систему організованої її взаємочинности на засаді інтегралізму суспільних сил з їх правами й обов'язками відповідно до їх значення у цілості національного життя.

15. Український націоналізм висновує для себе з провідних засад державної організації ряд практичних завдань, підготовчих для здійснення державного ідеалу соборними зусиллями українців-державників, зорганізованих на принципах: чинного ідеалізму, моральної своєзаконности та індивідуального почину.

16. Першим зав'язком та переємником завдань українського націоналізму є покликана до життя Конгресом Українських Націоналістів Організація Українських Націоналістів, побудована на засадах: всеукраїнства, надпартійности й монократизму. 99 Форма української державної влади буде відповідати послідовним етапам державного будівництва України, а то: національного визволення, державного закріплення та розвитку.

II. ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ

1. Форма української державної влади буде відповідати послідовним етапам державного будівництва України, а то: національного визволення, державного закріплення та розвитку.

2. В часі визвольної боротьби лише національна диктатура, витворена в ході національної революції, зможе забезпечити внутрішню силу Української Нації та найбільшу її відпорність назовні.

3. Що лиш після відновлення державности, настане доба її внутрішнього порядкування та переходу до стану монолітного державного тіла. В цей переходовий час голова держави матиме за завдання підготувати створення найвищих законодавчих органів на засаді представництва всіх організованих суспільних верств, з узглядненням відмінностей окремих земель, що ввійдуть до складу Української Держави.

4. На чолі упорядкованої держави стане, покликаний представницьким органом, голова держави, що визначить виконавчу владу відповідальну перед ним та найвищим законодавчим тілом.

5. Основою адміністративного устрою Української Держави буде місцеве самоврядування; зокрема кожний край буде мати свій представницький законодавчий орган, покликаний місцевими організованими суспільними верствами, та свою виконавчу владу.

III. СОЦІЯЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПОСТАНОВИ

1. Вступні тези

1. Українська Держава буде змагати до досягнення господарської самовистарчальності нації, збільшення народнього майна та забезпечення матеріального благобуту населення, шляхом розбудови всіх галузей народнього господарства.

2. Господарське життя країни буде побудоване на основі співпраці держави, кооперації та приватного капіталу. Поодинокі ділянки народнього господарства будуть розділені між ними, будь стануть предметом їх рівночасного й рівнорядного діяння, в залежності від корисності того для цілоти народнього господарства та для інтересів держави.

2. Аграрна політика

1. Інтересам народнього господарства України відповідає існування та розвиток селянського господарства.

2. Вивласнення поміщицьких земель без викупу, переведене в час революції на Сході України, державна влада затвердить законом, якого силу поширить на всі землі України.

3. Державна влада переведе корективи в розподілі землі на Сході України, необхідні з огляду на стихійний, невпорядкований характер розподілу вивласнених земель у час революції.

4. Держава дбатиме про розвиток сільськогосподарської виробности та про забезпечення благобуту селянства шляхом підтримання середнього сільського господарства.

5. Селянське господарство буде побудоване на праві приватної земельної власности, обмеженім державною регуляцією вільної продажі й купна землі, з ціллю запобігти в той спосіб надмірному зменшенню чи збільшенню земельних наділів.

6. Державна влада буде всебічно сприяти інтенсифікації селянських господарств та пристосованню їх до ринків, буде підтримувати розвиток сільськогосподарської кооперації, уділювати сільському господарству дешевого продукційного кредиту, і буде дбати про агрокультурну й агроосвітню справу та про забезпечення хліборобської продукції державним обезпеченням.

7. Лісові площі будуть вивласнені без викупу та передані державі, або органам самоврядування. Лише невеликі площі, непридатні до удержавлення і муніципалізації, будуть у руках приватних власників.

8. Аграрне перенаселення буде регульоване шляхом приміщення селянських рештків у національній продукції та відповідно переведеної кольонізації.

9. Міські землі та нерухоме майно остануться в руках приватної власности. Держава й органи самоврядування регулюватимуть міське будівництво та усуватимуть мешкальні кризи й земельну спекуляцію шляхом скупчення в своїх руках відповідних регуляційних земельних фондів.

3. Промислова політика

1. В цілі усамостійнення народнього господарства та його всебічного розвитку, що зокрема диктують потреби державної оборони та конечність дати верстат праці лишкам сільської людности, держава буде сприяти упромисловленню країни.

2. Підприємства таких галузей промисловости, що являються важливими для існування та оборони країни, будуть удержавлені. Інші підприємства будуть залишені приватному капіталові поодиноких осіб і асоціацій на основі вільної конкуренції та приватної ініціативи. У випадках, визначених законом, держава матиму право першенства перед приватним капіталом у набутті співласности приватних підприємств.

3. Держава дбатиме про переведення раціоналізації всіх родів промисловости, зокрема їх машинового урядження, та про підготовання кадрів фахівців і технічних робітників, що задовольняли б вимоги сучасної техніки.

4. Для піднесення добробуту сільського населення і для підготування фахових робітників для великої промисловости, держава буде сприяти розвиткові сільськогосподарської промисловости в формах виробничої кооперації.

5. Держава подбає про організацію виборничої та збутової ремісничої кооперації, підпираючи ремісництво в межах, що відповідають сучасному характерові продукції та ринків.

4. Торговельна політика

1. Торговельні операції, так на внутрішньому як і на зовнішніх ринках, будуть розподілені між приватним капіталом, кооперацією і державою, яка то остання перебирає торгівлю виробами удержавленої промисловости та головні роди перевозу.

2. Маючи на увазі нормальний внутрішній процес розподілу й обміну, держава дбатиме рівночасно про забезпечення українським продуктам і виробам найвигідніших умов збуту на світових ринках, а для оборони національного господарства назовні вживатиме, метод охоронного і сприяючого характеру та метод протекціонізму, що знайдуть примінення в формі мит та торговельних договорів.

IV. ЗОВНІШНІ ПОЛІТИКА

1. Здійснення постуляту української державности передумовляє активізацію внутрішнього політичного життя українського народу, заманіфестовану назовні для зазначення української справи як рішаючого чинника в питанні східньо-європейського політичного стану.

2. Повне усунення всіх займанців з українських земель, що наступить у бігу національної революції та відкриє можливості розвитку Української Нації в межах власної держави, забезпечить тільки система власних мілітарних зброєнь та доцільна союзницька політика.

3. Відкидаючи в засаді традиційні методи української політики орієнтуватися в визвольній боротьбі на котрогось з історичних ворогів Української Нації, українська зовнішня політика здійснюватиме свої завдання шляхом союзних в'язань з тими народами, що вороже відносяться

до займанців України, як рівнож шляхом належного використання міжнародних взаємовідносин для досягнення суб'єктивної ролі України в міжнародній політиці.

4. В своїй зовнішньополітичній чинності Українська Держава стремітиме до досягнення найбільше відборонних меж, що охоплюватимуть усі українські етнографічні терени й забезпечуватимуть їй належну господарську самовистарчальність.

V. ВІЙСЬКОВА ПОЛІТИКА

1. Організація української військової сили буде проступно розвиватися, а її форма мінятися відповідно до трьох етапів політичного стану України: ворожої займанщини, національної революції, державного закріплення.

2. В обставинах ворожих займанщин підготовку українських народніх мас до збройної боротьби, а зокрема підготовку організаторів та вишколених провідників, перебере окремих військовий осередок.

3. Лише військова сила, що спиратиметься на озброєний нарід, готовий уперто та завзято боротися за свої права, зможе звільнити Україну від займанців та вможливить упорядкування Української Держави.

4. Оборону впорядкованої держави перебере єдина, регулярна, надкласова, національна армія і фльота, що враз з територіяльними козачими частинами будуть збудовані на підставі загальної військової повинносте.

VI. КУЛЬТУРА Й МИСТЕЦТВО

1. Українська Держава буде змагати до піднесення рівня культури й цивілізації на Україні, узгіднюючи культурний процес, побудований на основі свободи культурної творчості, з духовою природою українського народу, його історичними традиціями й вимогами сучасносте та викорінюючи лихі наслідки чужонаціонального поневолення в ділянці культури та психіки народу.

2. Тільки розвиток тої культурної творчості й тих мистецьких течій, що зв'язані зі здоровими проявами в минушині Української Нації та з культом лицарськості і волевотворчим відношенням до життя, зможе збудити здоровий гін нації до сили й могутості. Керування й догляд за шкільництвом, як засобом виховання народніх мас у національно-державному дусі, та встановлення шкільної системи, що піднесла б на належний рівень розвитку освіти українського народу, буде належати державі.

VII. ШКІЛЬНА ПОЛІТИКА

1. Керування й догляд за шкільництвом, як засобом виховання народніх мас у національно-державному дусі, та встановлення шкільної системи, що піднесла б на належний рівень розвитку освіти українського народу, буде належати державі.

2. В основу народнього шкільництва ляже система української, державної, обов'язкової і безплатної єдиної школи, яка забезпечуватиме всебічний, гармонійний розвиток людини, та обійматиме і практичне, фахово-професійне виховання.

3. Приватні освітні установи та чужомовне навчання будуть допущені за дозволом держави в кожному окремому випадку та підлягатимуть контролю державних чинників.

VIII. РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА

1. Уважаючи релігійне почуття внутрішньою справою людської особи, Українська Держава в цьому огляді стане на становищі повної волі релігійної совісті.

2. Приймаючи засадничо відділення церкви від держави, влада – задержуючи необхідну контролю над церковними організаціями, – співпрацюватиме з українським духовенством різних культів у справах морального виховання нації.

3. У школу буде допущена наука релігії тих культів, що не будуть проявляти денаціоналізуючих впливів.

4. Українська Держава буде сприяти розвитку української національної церкви, незалежної від чужоземних патріархатів, та українізації релігійних культів, що будуть діяти на Україні.

IX. ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ

1. Беручи ідею Української Самостійної Соборної Держави в підставу свого політичного діяння та не признаючи всіх тих міжнародних актів, умов та установ, що стан українського національно-державного розірвання сотворили та закріпили. Організація Українських Націоналістів ставить себе в категоричне противенство до всіх тих сил, своїх і чужих, які цьому становищу українських націоналістів активно чи пасивно протиставляться, та протидіятиме всяким політичним заходам одиниць і колективів, що будуть являтися відхиленням від повищих засад.

2. Не обмежуючись у своїй діяльності на той чи інший терен, але змагаючи до опанування української національної дійсності на всіх українських землях та на чужих теренах, заселених українцями, Організація Українських Націоналістів вестиме всеукраїнську політику державництва без придавання їй партійного, клясового чи яко-небудь іншого суспільно-групового характеру, та в прямій послідовності протиставляє її всім партійним і клясовим угрупованням з їх методами політичної праці.

3. Спираючись на творчі елементи українського громадянства та об'єднуючи їх вколо українського національно-державного ідеалу, Організація Українських Націоналістів ставить собі завдання уздоровити відносини внутрі нації, викликати в українському народі державно-творчі зусилля, розгорнути українську національну силу на всю її ширину і таким чином забезпечити великій Українській Нації відповідне місце серед інших державних народів світу».

*ОУН в світлі постанов Великих Зборів,
Конференцій та інших документів з боротьби
1929-1955 рр. – [Б. м.], 1955. – Т. I. – С. 3–16.*

Закон про незалежність Карпатської України

15 березня 1939 р.

Сойм Карпатської України ухвалив цей закон:

§ 1. Карпатська Україна є незалежна Держава.

§ 2. Назва Держави є: КАРПАТСЬКА УКРАЇНА.

§ 3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним Сеймом КУ, на чолі.

§ 4. Державна мова Карпатської України є українська мова.

§ 5. Барва державного прапору Карпатської України є синя і жовта, при чому барва синя є горішня, а жовта є долішня.

§ 6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медвідь у лівім червонім полі й чотири сині та жовті смуги в правому півполі, і ТРИЗУБ св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Переведення цього місця закону полишається окремому законіві.

§ 7. Державний гімн Карпатської України є: «Ще не вмерла Україна...».

§ 8. Цей закон обов'язує зараз од його прийняття.

Косик В. Україна під час Другої світової війни. 1938 – 1945. – К., 1992. – С. 480.

Закон про включення Західної України до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік з возз'єднанням її з Українською Радянською Соціалістичною Республікою

1 листопада 1939 р.

«Верховный Совет Союза Советских Социалистических Республик, заслушав заявления Полномочной Комиссии Народного Собрания Западной Украины, постановляет:

1. Удовлетворить просьбу Народного Собрания Западной Украины и включить Западную Украину в состав Союза Советских Социалистических Республик с воссоединением ее с Украинской Советской Социалистической Республикой.

2. Поручить Президиуму Верховного Совета назначить день выборов депутатов в Верховный Совет СССР от Западной Украины.

3. Предложить Верховному Совету Украинской Советской Социалистической Республики принять Западную Украину в состав Украинской Советской Социалистической Республики».

История СССР в документах и иллюстрациях (1917–1971 гг.). – М., 1973. – С. 195–196.

Із доповідної особливого відділу НКВС південного фронту про руйнування Києва після зайняття його німцями

19 вересня 1941 р.

«22 сентября дома на Крещатике г. Киева были заминированы, очевидно, при отступлении Красной Армии и начали взрываться. Первым взорвался дом, где располагилась военная комендатура немецкая. При взрыве было убито и ранено человек 70 немцев. Кроме комендатуры пошли

взрывы по правой и левой стороне Крещатика. Были взрывы мин на Печерской школе ФЗО и взорвано колокольню в Лавре. Во время встречи вступления немцев в г. Киев 19 сентября при взрыве колокольни присутствовало много офицеров немецких из числа которых ранено и убито человек 30.

С 22 сентября начали производить повальные аресты коммунистов, чекистов, евреев без разделения. Устанавливали вышеуказанных или через свою агентуру и привлекая к этому дезертиров-украинцев...

24.09.41 года было взорвано здание, где помещался магазин «Детский мир». В этом здании разместились немецкая комендатура. После этого было взорвано здание гостиницы «Грандотель», где размещалось высшее немецкое командование. В течение четырех дней были взорваны здания Крещатика. Здесь немцы понесли огромные потери в высшем и старшем командном составе».

Король В. Втрачене та незабуте (Доля пам'яток церковної архітектури Київщини). – К., 1998. – С. 75.

Із листівки УПА

«За що бореться Українська Повстанська Армія (УПА)?»

Серпень 1943 р.

«Українська Повстанська Армія бореться за Українську Самостійну Соборну Державу і за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній, самостійній державі ...»

УПА бореться проти імперіалістів і імперії, бо в них один пануючий народ поневолює культурно і політично та визискує економічно інші народи. Тому УПА бореться проти СРСР і проти німецької «нової Європи».

«... За знищення більшовицької експлуататорсько-кріпацької системи в організації сільського господарства».

«... За те, щоб велика промисловість була національно-державною власністю, а дрібна – кооперативно-громадською».

«... За загальний 8-годинний робочий день».

«... За вільну працю, вільний вибір професій...».

«... За повну рівність жінки з чоловіком у всіх громадських правах і обов'язках...».

«... За обов'язкове середнє навчання...».

«... За всебічний гармонійний розвиток молодого покоління: моральний, розумовий та фізичний».

За вільний доступ до всіх наукових і культурних надбань людства.

«... За пошану до праці інтелігенції».

«... За повне забезпечення всіх працюючих на старість та на випадок хвороби чи каліцтва».

«... За свободу друку слова, думки, переконань, віри і світогляду. Проти офіційного насадження суспільності світоглядних доктрин і догм».

«... За повне право національних меншостей плекати свою власну по формі і змісту національну культуру».

Українська Повстанська Армія

Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942–1952. – Л., 1991. – С. 269–271.

Свідчення очевидця голоду 1946-1947 рр.

«Свідчення Клименка Петра Кузьмовича м. Слов'янськ Донецької обл..

вул. Володарського. 34

После Победы над фашистами я демобилизовался и возвратился домой. В Запорожской области в то время начинал разворачиваться голод. Жил в Запорожье и ездил в село к матери хотя бы похлебать горячей баланды. «Благодаря» руководителям бывшего Союза во главе со Сталиным и тот малый запас хлеба, что был, вывезли в страны Варшавского договора, оставили Украину голодную, холодную. Пошла среди народа смертность. Если человека на фронте не убили, то он мог умереть с голода. Кто, где, как и сколько мог – все тащили, защищаясь от голодной смерти. Солдаты, возвращаясь с фронта, за малейшую кражу из-за искусственно созданной голодовки попадали в тюрьмы и лагеря. Но красть уже почти не было чего, все забирало государство. Люди ходили опухшие, на ходу умирали. Вот так Сталин «отблагодарил» участников Отечественной войны за спасение Союза от рабства фашизма.

20 квітня 1992 р.»

Україна в ХХ столітті (1900-2000): Зб. документів і матеріалів/ Слюсаренко А.Г. та ін. – К., 2000. – С. 149-150.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Як сучасні дослідники називають Велику Вітчизняну війну 1941–1945 рр.? Яка, на Вашу думку, точка зору є більш прийнятною?
2. Яким чином була штучно розчленована українська територія окупантами 1941 р.?
3. Чому Червона армія в 1941–1942 рр. отримувала поразки?
4. Чому Рух Опору на українських землях не був єдиним?
5. Якими методами діяли партизани та члени підпільних організацій?
6. Чому ОУН розкололася на ОУН-Б і ОУН-М?
7. Які причини відокремлення УПА від ОУН-Б?
8. Чому була створена Українська головна визвольна рада?
9. З чим пов'язаний злам війни з Німеччиною?
10. Які підсумки та уроки Другої світової війни? Якою ціною дісталася перемога СРСР?
11. З чим були пов'язані зміни в суспільно-політичному житті за правління М. С. Хрущова?

12. Що таке «жданівщина»?
13. Що Ви знаєте про т.зв. «справу лікарів»?
14. Хто такі дисиденти і «шестидесятники»?
15. Що таке «ножиці цін»?
16. Які причини поразки Української визвольної ради?

**ТЕМА 8. ВІД ПОСИЛЕННЯ КОНСЕРВАТИВНИХ ТЕНДЕНЦІЙ
ДО «ПЕРЕБУДОВИ» І БОРОТЬБИ ЗА НАЦІОНАЛЬНУ
НЕЗАЛЕЖНІСТЬ
(2 год.)**

***Мета:** розкрити становище України за доби «застою» та «перебудови» М.С. Горбачова, чинники формування та наростання опозиційних сил; розвивати в студентів уміння аналізувати, порівнювати, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, висловлювати власну точку зору та оцінювати історичні явища і процеси; виховувати інтерес до історії України та повагу до національного надбання.*

ПЛАН

1. Запровадження господарських реформ у другій половині 60–80-х рр.
2. Зміна політичного курсу.
3. Дисидентський рух.
4. Культурне життя.
5. Горбачовська перебудова в українському контексті.
6. Зростання національної самосвідомості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Алексеев Ю.М. Україна на зламі історичних епох: державотворчий процес 1985–1999 рр. / Ю.М. Алексеев, С.В. Кульчицький, А.Г. Слюсаренко. – К., 2000. – 136 с.

Алексеев Ю.М. Історія України: Навч. посіб. / Ю.М. Алексеев, А.Г. Вертегел, В.М. Даниленко. – К., 2004 – 256 с.

Баран В. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр. / В. Баран. – Львів, 1992. – 124 с.

Баран В. Україна в умовах системної кризи / В. Баран, В. Даниленко. – К., 1999. – 125 с.

Білоус А.О. Політичні об'єднання України / А.О. Білоус. – К., 1993. – 137 с.

Голець В.В. Новітня політична історія України (1985-2011) / В.В. Голець, М.М. Коропатник. – Чернігів, – 2013. – 127 с.

Гудзь В.В. Історія України. Підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищій навчальних закладів. / В.В. Гудзь. – К., 2003. – 616 с.

Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба // Вітчизна. – 1998. – 276 с.

Зарецький О. Українські шістдесятники і хрущовська відлига в етнокультурному просторі СРСР / О. Зарецький // Сучасність. – 1995. – Ч. 4. С. 113-125.

Історія України: нове бачення: у 2-х т. – К., 1996. – Т. 2. – С. 369–408.

- Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в Русі Опору 1960–1980-х рр. / Г. Касьянов. – К., 1995. – 224 с.
- Кормич Л.І. Історія України від найдавніших часів і до ХХІ ст.: Навч. посіб. / Л.І. Кормич, В.В. Багацький. – Харків, 2001. – 480 с.
- Король В.Ю. Історія України: Навч. посіб., 2-ге вид., доп. / В.Ю. Король – К., 2008. – 496 с.
- Курносів Ю.О. Соціально-економічне та політичне життя в УРСР (середина 60-х – початок 80-х рр.) / Ю.О. Курносів // Український історичний журнал. – 1990. – № 6. – С. 101–109.
- Новітня історія України (1900-2000): Підручник / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.П. Дрожжин та ін. – К., 2000. – 663 с.
- Панченко П. Деформація в розвитку українського села у 80-90-х рр. / П. Панченко // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С. 18–29.
- Політична історія України в ХХ ст. – К., 2006. – Т. 6. – 696 с.
- Половець В.М. Історія України. Курс лекцій: навчальний посібник для студентів гуманітарних і природничих факультетів. / В.М. Половець. – Чернігів, 2008. – 296 с.
- Про минуле – заради майбутнього. – К., 1989. – С. 265-273.
- Савельєв В.Л. Чи був П.Ю. Шелест виразником «українського автономізму» / В.Л. Савельєв // Український історичний журнал. – 1991. – № 4. – С. 94–106.
- Савченко Н.М. Історія України: соціально-політичний аспект: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. / Н.М. Савченко. – Х., 2003. – 380 с.
- Світлична В.В. Історія України: навч. посіб. / За ред. Ю.М. Алексєєва. 3-є вид. – К., 2005. – 408 с.
- Російщення України. – К., 1992. – 407 с.
- Україна багатопартійна: Програмні документи нових партій. – К., 1991. – 192 с.
- Україна ХХ ст. Проблеми національного відродження. – К., 1993. – 176 с.
- Україна в ХХ столітті. Збірник документів і матеріалів / Упор. А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.Ю. Король та ін. – К., 2000. – 351 с.
- Хрестоматія з історії України / Упор. О.М. Уривалкін. – К., 2007. – 520 с.
- Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XX ст.). Историко-социологический очерк / Н.А. Шип. – К., 1991. – 171 с.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

У *першому питанні* слід пояснити причини державного перевороту і приходу до влади Л. Брежнєва на посаду генерального секретаря і наростання економічної кризи. Для економічного розвитку цього періоду характерні індустріальна гігантomanія, бюрократичний централізм, розвиток електроенергетики, нарощення військово-промислового комплексу, неефективність колгоспно-радгоспної системи, міграція сільського населення до міста, що призвело до дефіциту робочої сили в селі. Отже, потрібно

розкрити сутність економічної реформи О. Косигіна та її результати, а також причини невдачі економічних реформ. Слід відповісти на питання, чому восьмому п'ятиріччю (1966–1970 рр.) називали «золотою»?

Друге питання відображає зміни у політичному житті, пов'язані з правлінням Л. Брежнєва, – зміцнення тоталітарного характеру радянського суспільства, неосталінізм, П. Шелест і В. Щербицький їхня позиція щодо України. Також студенти мають відобразити зміни до Конституції УРСР та становище в соціальній сфері, вирішення Л. Брежнєвим проблем у цій сфері.

У **третьому питанні** слід висвітлити форми діяльності дисидентів, назвати найвидатніших представників дисидентського руху в Україні, розкрити причини репресій проти правозахисників, процес утворення Української Гельсінської спілки, виокремити новий напрямок – релігійне дисидентство, пояснити боротьбу за легалізацію Української греко-католицької церкви та, як наслідок, переслідування опозиції наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. ХХ ст.

Четверте питання присвячене розвитку культури і впливу на неї секретаря з ідеології Маланчука. Для цього періоду було характерне поглиблення ідеологізації та денационалізація навчального процесу, русифікація, панування офіціозу і соціалістичного реалізму, суперечливі тенденції в мистецькому житті, русифікація театрального мистецтва та розвиток українського «поетичного кіно».

Під час розгляду **п'ятого питання** потрібно дати визначення добі «перебудови» і розкрити реформування усіх сфер життя за М. С. Горбачова, зокрема, сутність курсу на прискорення соціально-економічного розвитку СРСР, курс на радикальну економічну реформу і її наслідки для України; антиалкогольну кампанію. Окремо слід розібратися в причинах Чорнобильської катастрофи і її соціально-економічні та політичні наслідки. У розкритті цього питання варто відобразити формування економічних передумов розпаду СРСР.

Шосте питання. Варто зупинитися на з'ясуванні чинників, що прискорили визрівання опозиції. Пояснити, чому саме в цей час почалася т.зв. «гласність», популярними стали мітинги й демонстрації, виникли нові громадські об'єднання, відбулося відновлення Української Гельсінської спілки. Разом з тим, було створене Товариство української мови імені Т. Г. Шевченка, історико-просвітнє товариство «Меморіал». На цьому тлі почав формуватися Народний рух та виникнення нових політичних партій, розклад КПУ і створення «Демократичної платформи» в КПУ. Студенти мають висвітлити результати та наслідки виборів до Верховної Ради України; створення парламентських фракцій.

ТЕКСТИ ДЖЕРЕЛ

З виступу О.М. Косигіна на засіданні Ради Міністрів СРСР 28 березня 1969 р. про економічну реформу

«Ми перебуваємо на такому ступені, коли треба піддати критиці ті недоліки, що є в нашій економічній реформі, і намітити заходи, які в подальшому були б досконалішими і дали б можливість вийти на передовиці

позиції в промисловості і у галузі продуктивності праці, і у галузі нової продукції.

У нас досі міністерства не відчули повної відповідальності за продукцію, яка задовольняла б народне господарство. Створюється дефіцит. Це питання дуже складне. Дефіцит може створюватися різними шляхами, насамперед може створюватися планом, тобто диспропорціями в плані...

...Потім ми ніяк не можемо вирішити питання про те, щоб заінтересувати наші об'єднання і директорів у тому, щоб вони боролися за замовлення. Вони відбиваються від замовлень, але не тому, що це завжди неможливо зробити. У більшості випадків вони відбиваються тому, що чим більшим є замовлення, тим гіршими будуть умови для їх діяльності, бо в них відразу падають усі показники. Вони можуть дати більше продукції. Однак коли вони будуть користуватися всіма нашими законами, то закони будуть проти цього. Закони спрямовують їх на боротьбу проти прийняття замовлень».

Історія СРСР. – К., 1991. – С. 215–216.

**З доповіді заступника голови Ради Міністрів УРСР П. Розенка
«Про сільськогосподарське переселення в райони далекого сходу та
Читинську область з Української РСР на 1971–1975 р.»**

14 серпня 1970 р.

«Рада Міністрів Української РСР, розглянувши пропозицію Ради Міністрів РРФСР про переселення в колгоспи та радгоспи Далекосхідного економічного району та Читинську область у 1971-1975 роках з Української РСР 12,5 тис. родин, не може погодитись з нею.

За низького природного приросту населення в республіці, який в повоєнний період з року в рік знижується, в майбутньому п'ятиріччі можливості по направленню робочої сили за межі Української РСР різко скоротились.

Уже зараз приріст трудових ресурсів не забезпечує додаткову потребу в них народного господарства республіки. В поточному п'ятилітті середньорічний приріст потреби суспільного виробництва Української РСР в робочій силі становив 470 тис. чол., тоді як приріст трудових ресурсів досягає лише 260 тис. чол. «... Вичерпано мобільні резерви трудових ресурсів і в західних областях Української РСР ...».

В цих умовах виконання завдання по переселенню на Далекий Схід і в Читинську область, встановленого постановою ЦК КПРС та РМ СРСР від 8.07.1967 р. № 638, більше ніж наполовину здійснювалось за рахунок високоіндустріальних областей, в т. ч. Донецької, Дніпропетровської, Харківської та Ворошиловградської ...».

Враховуючи викладене, РМ УРСР вважає за можливе направити з республіки у 1971-1975 рр. 2500 родин, по 500 родин щорічно».

Винниченко І.І. Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис. – Житомир, 1992. – С.25.

**Лист секретаря ЦК КПУ В. Маланчука
в Політбюро ЦК КПУ**

Весна 1973 р.

«За останні роки в діяльності ідеологічних центрів імперіалізму все більшого значення надається так званому націонал-комунізму, спрямованому проти ідеології марксизму-ленінізму, дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму. Це обумовлено тією обставиною, що саме націоналізм сьогодні став спільним знаменником всіх різновидів «лівого» і «правого» опор тунізму та різних модифікацій антикомунізму, помітне місце серед них якраз і займає націонал-комунізм.

За кордоном, особливо українською національною еміграцією, активно досліджуються ідейно-політичні платформи та досвід практичної антирадянської діяльності укапістів і боротьбістів, видано багато статей і брошур на цю тему, зокрема «Документи українського комунізму», «Сторінки з історії Комуністичної партії України», «Микола Скрипник» та ін. В антирадянській пропаганді активно використовуються такі типові представники націоналізму як, Шахрай і Лапчинський. В 1967 р. в Нью-Йорку було перевидано пасквільну книжку С Мазлаха і В. Шахрая «До хвили (що діється на Україні з Україною)». Ватажки ряду зарубіжних угруповань українських буржуазних націоналістів лементують про можливість реалізації ідей націонал-комунізму на Україні, навіть в умовах радянського ладу, шляхом відриву її від Союзу РСР. Все це зумовлює необхідність рішучого посилення боротьби проти ідеології націонал-комунізму, ґрунтовного і всебічного викриття ворожої марксизму-ленінізму ідейно-теоретичної сутності і політичного спрямування націонал-комунізму всіх різновидностей, особливо українського. При цьому важливо розкрити ідейно-політичну спорідненість і наступність доктрини сучасних трубадурів націонал-комунізму з поглядами їх посередників, зокрема боротьбістів та різних націонал-ухильницьких елементів в КП(б)У, їх теоретичну неспроможність і політичну шкідливість».

*Бажан О. Мене називають сучасним
Кочубесм... // Літ. Україна. – 1993. – 2 груд.*

**Відкритий лист Л. Брежнєву від групи ув'язнених членів
Української Гельсінської Спілки**

Вересень 1980 р.

«ПРОЯВІТЬ ВЕЛИКОДУШНІСТЬ!

Леоніде Іллічу!

Коли болить навіть частина тіла, морозить весь організм. Такою хворобою нашого суспільства є інститут політув'язнених, що викликає критику в світовому масштабі. Звичайно, кількість політув'язнених тепер в СРСР не йде ні в яке порівняння з епохою Берії і Сталіна, але саме ця нечисельність дає поживу для зловістих роздумів. Багато років на цьому

питанні зосереджується світова преса і радіомовлення, це призводить до величезних психологічних і ідеологічних втрат, але честь мундира не дозволяє проявити розсудливість і людяність, щоб раз і назавжди покінчити з ганьбою великої соціалістичної країни – з концентраційними таборами, перед якими дитячим белькотінням здаються табори Піночета, де Люїс Корвалан міг слухати транзистор, давати інтерв'ю кореспондентові, ходити в цивільному одязі і т.д.

Справді, чи є де-небудь іще в світі такі умови для політув'язнених, як в окремому табпункті (Пермська область, Чусовський район, поселок Кучино. ВС-389-36)? Ось вони.

Повна ізоляція в камері під замком (по дві-три особи) на площі по два квадратних метри на особу (на цій же площі помістили зливну «парашу», ліжка, стіл, тумбочки, стільці; ходити, розуміється, ніде), на цьому п'ятачку ув'язнений перебуває весь строк (крім робочих годин в такій камері, де він займається сидячою працею, без руху). Розрядку дає лише годинна прогулянка в металевих двориках, обснованих зверху колючим дротом (2х3). Сонця ми не бачимо ніколи, зелені не одержуємо, що призводить до хвороб і депресії. Під виглядом «ремонт» кімнати для побачень ми були позбавлені побачень цього літа (під час Олімпіади й перед нею). Коротше кажучи, всі умови ув'язнення розраховані на повільне психічне й фізичне убивство людей.

Леоніде Іллічу! Чи можливо при наявності такої злочинної інституції в нашій країні говорити про міжнародне довір'я, якщо немає такого довір'я всередині суспільства? Досить виявити великодушність і розуміння ситуації, щоб усунути цю застарілу хворобу (що залишилася від Сталіна). Ліквідувати інститут політув'язнених – це дійсно оздоровить ідеологічну атмосферу всередині суспільства, а значить, міжнародну атмосферу.

Познайомтесь із «справами» так званих «інакодумаючих». Ви ужахнетесь, що людей, які посміли мати переконання, не згідні в чомусь із переконаннями тих чи інших догматиків, тримають в умовах, яких не найдеш в найбільш тиранських країнах.

Леоніде Іллічу! Проявивши великодушність, Ви і Ваші співробітники розчистите шлях для взаєморозуміння між народами. Наша країна дозріла для нового людяного ступеня!».

*Олесь Бердник, Богдан Ребрик, Левко
Лук'яненко, Олекса Тихий, Данило Шумук
// Українська Гельсінкська Група (1978-1982):
Документи і матеріали / Упоряд. О. Зінкевич. –
Торонто; Балтимор, 1983. – С. 63–65.*

**З довідки про оцінку радіаційної обстановки
і радіаційного забруднення, направленої Головою Держкомітету по
гідрометеорології і контролю природного середовища Ю. Израєлем
Голові Ради Міністрів СРСР М. Рижкову**

21 мая 1986 г.

Секретно. Экз. № 2

«В результате аварии на Чернобыльской АЭС около 5 % радиоактивных продуктов, накопившихся за 3 года работы в реакторе, вышло за пределы промышленной площадки станции.

Из образовавшегося облака сформировался след на местности в западном и северном направлениях. Затем из зоны реактора в течение нескольких дней истекала мощная струя газообразных и летучих продуктов...

Изучен изотопный состав загрязнения атмосферы и местности – основными компонентами загрязнения являются изотопы йода-131, теллура-132, стронция-89, нептуния-239, рутения-103, стронция-90. В первые недели особую опасность представляет изотоп йода-131 (содержание 10-15 %), легко попадающий в организм человека с пищей (особенно с молоком), затем изотопы стронция-89 (период полураспада 2 месяца), стронция-90 (28 лет) и цезия-137 (30 лет).

На загрязненной территории обнаружено большое количество высокоактивных «горячих» частиц, представляющих большую опасность при попадании в легкие при пылеобразовании. Особую опасность при попадании в легкие представляет изотоп плутония-239, также обнаруженный на загрязненной местности.

Авиационная разведка и наземные измерения показали, что радиационные продукты в первые 4-5 дней после аварии распространились на большие расстояния в различных направлениях (в соответствии с метеорологической обстановкой). Повышение уровней загрязнения (выше фоновых в 10–50 раз) наблюдалось практически на всей Юго-Западной части европейской территории СССР. Площадь с уровнем радиации более 0,2 мр/час превысила 200 тыс. кв. км.

Небольшое количество радиоактивных продуктов ветрами распространилось на территории Румынии, Польши, Болгарии, Югославии, Скандинавских стран ...».

Ю. Израиль 20.V.86.

Ярошинская А. Чернобыль: Совершенно секретно. – М., 1992. – С. 318–320.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Чому не вдалося створити культ особи Брежнєва?
2. Які основні положення Конституції УРСР 1978 р.?
3. Чому перший секретар ЦК КП(б)У України пішов у відставку?
4. Схарактеризуйте демографічну ситуацію в Україні за доби Застою.
5. Що таке «маланчуківщина»?

6. Що таке геронтократія? Чому вона потерпіла поразку?
7. В чому сутність горбачовської «перебудови»?
8. Які причини позитивного ставлення Горбачова до України?
9. Як відбувалися вибори до Верховної Ради України? Які їх результати?
10. Порівняйте становище України в суспільно-політичній, економічній, соціальній та культурній сферах за доби Л. Брежнєва та М. Горбачова.

ТЕМА 9. ШЛЯХОМ НЕЗАЛЕЖНОГО РОЗВИТКУ

УКРАЇНИ (1990–2013 рр.)

(2 год.)

Мета: *схарактеризувати становище України в період незалежності, а саме, процес проголошення незалежності; розбудова української держави та позицію України на міжнародній арені; актуальні проблеми і перспективи в її внутрішньополітичному, соціально-економічному та культурно-релігійному розвитку; розвивати вміння студентів оцінювати історичну ситуацію та аналізувати проблеми і перспективи розвитку; виховувати у студентів правову свідомість, правову культуру, інтерес до історії та сучасності.*

ПЛАН

1. Від Декларації про державний суверенітет України до Акту проголошення незалежності України.
2. Розбудова української державності.
3. Прийняття Конституції України.
4. Економічна ситуація в Україні.
5. Суспільно-політичні рухи і політичні партії 2002 р., 2004 р., 2006 р., 2007 р., 2010 р. і 2012 р.
6. Проблеми української культури.
7. Україна на міжнародній арені.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Акт проголошення незалежності України. – К., 1991. – С. 3-8.

Алексєєв Ю.М. Україна на зламі історичних епох (державотворчий процес 1985–1999 рр.) / Ю.М. Алексєєв, С.В. Кульчицький, А.Г. Слюсаренко. – К., 2000. – 136 с.

Алексєєв Ю.М. Історія України: Навч. посіб. / Ю.М. Алексєєв, А.Г. Вертегел, В.М. Даниленко. – К., 2004 – 256 с.

Білоус А.О. Політичні об'єднання України / А.О. Білоус. – К., 1993. – 137 с.

Бойко О.Д. Україна 1991–1995 рр.: Тіні минулого чи контури майбутнього. – К., 1996. – 208 с.

Гарань О. Убити дракона: З історії Руху та нових партій України / О. Гарань. – К., 1993. – 196 с.

Голець В.В. Новітня політична історія України (1985-2011) / В.В. Голець, М.М. Коропатник. – Чернігів, – 2013. – 127 с.

Гудзь В.В. Історія України. Підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищій навчальних закладів. / В.В. Гудзь. – К., 2003. – 616 с.

Історія України / [за ред. В.А. Смолія]. – К., 1997. – С. 368–417.

Історія України. Нове бачення. – К., 1996. – Т. 1. – С. 429–491.

Кравчук Л.М. Є така держава – Україна: Матеріали виступів, інтерв'ю, прес-конференцій, брифінгів, відповідей на запитання / Л.М. Кравчук. – К., 1992. – 240 с.

Конституція України. – К., 1996.

Кормич Л.І. Історія України від найдавніших часів і до ХХІ ст.: Навч. посіб. / Л.І. Кормич, В.В. Багацький. – Харків, 2001. – 480 с.

Король В.Ю. Історія України: Навч. посіб., 2-ге вид., доп. / В.Ю. Король – К., 2008. – 496 с.

Кот С. Федерація України як історичний абсурд / С. Кот // Українське слово. – 2005. – 26 січня – 1 лютого.

Кульчицький С.В. Утвердження незалежності України / С.В. Кульчицький // Історія України. – К., 2000. – С. 369-391.

Кульчицький С.В. Утвердження незалежності України: перше десятиліття / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 3–22.

Лановик Б.Д. Історія України / Б.Д. Лановик, М.В. Лазарович. – К., 2001. – С. 595–622.

Литвин В.М. Політична арена України: Дійові особи та виконавці / В.М. Литвин. – К., 1994. – 496 с.

Мовчан П. Закон «Про мову» та беззаконня / П. Мовчан // Літературна Україна. – 1991. – № 5.

Новітня історія України (1900-2000): Підручник / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.П. Дрожжин та ін. – К., 2000. – 663 с.

Половець В.М. Історія України. Курс лекцій: навчальний посібник для студентів гуманітарних і природничих факультетів. / В.М. Половець. – Чернігів, 2008. – 296 с.

Савченко Н.М. Історія України: соціально-політичний аспект: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. / Н.М. Савченко. – Х., 2003. – 380 с.

Світлична В.В. Історія України: навч. посіб. / За ред. Ю.М. Алексєєва. 3-є вид. – К., 2005. – 408 с.

Сорос Д. Утвердження демократії / Д. Сорос. – К., 1994. – 224 с.

Україна багатопартійна: Програмні документи нових партій. – К., 1991. – 192 с.

Україна в ХХ столітті. Збірник документів і матеріалів / Упор. А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.Ю. Король та ін. – К., 2000. – 351 с.

Удовенко Г. Пріоритети зовнішньої політики / Г. Удовенко // Політика і час. – 1994. – № 4. – 15 с.

Українське суспільство на порозі третього тисячоліття / [за ред. М.О. Шульги]. – К., 1999. – 688 с.

Хрестоматія з історії України / Упор. О.М. Уривалкін. – К., 2007. – 520 с.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Під час висвітлення *першого питання* потрібно відобразити історичні передумови прийняття Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. і, як наслідок, розглянути політичну конфронтацію восени 1990 р., спробу державного перевороту в СРСР, сутність Акту проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. Потрібно висвітлити причини і результати референдуму 1 грудня 1991 р. і вибори Президента України і припинення існування Радянського Союзу. Студенти мають визначити історичне значення проголошення незалежності України. В якості висновку потрібно окреслити особливості утворення української держави.

У *другому питанні* слід відобразити законодавче оформлення незалежності України, її визнання на міжнародній арені, угоду про створення СНД. Студенти мають відповісти на питання, що потрібно для успішного державотворення і в яких умовах відбувалася розбудова України як держави?

Третє питання присвячене розкриттю конституційного процесу і прийняття демократичної Конституції, а також внесення змін до Конституції.

Відповідаючи на *четверте питання*, студенти повинні розкрити об'єктивні і суб'єктивні труднощі формування національної економіки, стратегічні прорахунки у здійсненні реформи, проблему утвердження приватної власності на землю та запровадження гривні як національної грошової одиниці. Відповісти на питання, які чинники сприяли кризовим явищам в економіці в 90-ті рр. та на початку XXI ст. і порівняти причини криз та процес виходу з них.

П'яте питання. Порівняти результати виборів до Верховної Ради України та виборів Президента України різних років і дати відповідь, хто за такої коаліційної більшості став Прем'єр-міністром України і чому, а також чи вдалося реалізувати передвиборчу програму кандидатам у депутати, політичним партіям? Які здобутки і прорахунки экс-президентів України?

Розглядаючи *шосте питання*, потрібно зосередитися на утвердженні принципів плюралізму в ідеологічно-культурній сфері, процесі національного відродження. Також слід проаналізувати закон України «Про освіту» та проект нового закону «Про освіту». Зокрема, слід констатувати розширення сфери вживання української мови, утвердження багатоманітності в літературно-мистецькому процесі. Окремо потрібно схарактеризувати релігійне життя в Україні, створення Української православної церкви Київського патріархату, Української автокефальної православної церкви, становище Української православної церкви Московського патріархату та Української греко-католицької церкви, а також стосунки між різними конфесіями.

У *сьомому питанні* варто приділити увагу основним напрямкам зовнішньої політики України та участі України в загальноєвропейському процесі. Окремо слід окреслити діяльність України в ООН, вступ до Ради Європи. Відносини з сусідніми державами, зокрема, з Росією, проблема вступу України до ЄС та НАТО. Студенти мають висвітлити міжнародні торговельні та економічні зв'язки і культурне співробітництво.

ТЕКСТИ ДЖЕРЕЛ

З Декларації про Державний Суверенітет України

16 липня 1990 р.

«Верховна Рада Української РСР,
 ВИРАЖАЮЧИ волю народу України,
 ПРАГНУЧИ створити демократичне суспільство,
 ВИХОДЯЧИ з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини,
 ШАНУЮЧИ національні права всіх народів,
 ДБАЮЧИ про повноцінний політичний, економічний, соціальний і
 духовний розвиток народу України,
 ВИЗНАЮЧИ необхідність побудови правової держави,
 МАЮЧИ на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу
 України,

ПРОГОЛОШУЄ

державний суверенітет України як верховенство, самостійність,
 повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та
 незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

I. САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в
 існуючих на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права
 на самовизначення.

Українська РСР здійснює захист і охорону національної державними і
 українського народу.

Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з
 боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи
 окремих осіб переслідуються законом.

II. НАРОДОВЛАДДЯ

Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України.

Народ України є єдиним джерелом влади в Республіці.

III. ДЕРЖАВНА ВЛАДА

Українська РСР самостійна у вирішенні будь-яких питань свого
 державного життя.

Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів
 Республіки на своїй території.

Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу
 на законодавчу, виконавчу та судову.

Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів
 здійснюється Генеральним прокурором Української РСР, який призначається
 Верховною Радою Української РСР, відповідальний перед нею і тільки їй
 підзвітний.

IV. ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНСЬКОЇ РСР

«Українська РСР має своє громадянство і гарантує кожному
 громадянину право на збереження громадянства СРСР...».

V. ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ВЕРХОВЕНСТВО

Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території.

Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди.

Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій Республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць.

VI. ЕКОНОМІЧНА САМОСТІЙНІСТЬ

Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах.

Народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України.

Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовується з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян.

«Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу Республіки...».

VII. ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА

Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів.

Українська РСР має свою національну комісію радіаційного захисту населення.

«Українська РСР має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці...».

VIII. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК

«Українська РСР самостійна у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку...».

IX. ЗОВНІШНЯ І ВНУТРІШНЯ БЕЗПЕКА

Українська РСР має право на власні Збройні Сили.

Українська РСР має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді Української РСР.

Українська РСР визначає порядок проходження військової служби громадянами Республіки.

Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу, як правило, на території Республіки і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради Української РСР.

Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

Х. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

«Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представниками, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній та спортивній сферах...».

Декларація про державний суверенітет України. – К., 1990. – С. 3-8.

Постанова Верховної Ради Української РСР «Про проголошення незалежності України»

24 серпня 1991 р.

«Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки постановляє:

Проголосити 24 серпня 1991 року Україну незалежною демократичною державою.

З моменту проголошення незалежності чинними на території України є тільки її Конституція, закони, постанови уряду та інші акти законодавства республіки.

1 грудня 1991 року провести республіканський референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності».

Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. – К., 1997. – Т. 2. – С. 703.

Декларація прав національностей України

1 листопада 1991 р.

«Верховна Рада України, виходячи з Декларації про державний суверенітет України, з Акта проголошення незалежності України, керуючись Загальною Декларацією прав людини та ратифікованими Україною міжнародними пактами про права та свободи особистості;

прагнучи утвердження в незалежній, демократичній Україні священних принципів свободи, гуманізму, соціальної справедливості, рівноправності всіх етнічних груп народу України;

беручи до уваги, що на території України проживають громадяни понад 100 національностей, які разом з українцями складають п'ятдесятимільйонний народ України, приймає цю Декларацію прав національностей України:

Стаття 1

Українська держава гарантує всім народам, національним групам, громадянам, що проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права.

Представники народів та національних груп обираються на рівних правах до органів державної влади всіх рівнів, займають будь-які посади в органах управління, на підприємствах, в установах та організаціях.

Дискримінація за національною ознакою забороняється й карається за законом.

Стаття 2

Українська держава гарантує всім національностям права на збереження їх традиційного розселення і забезпечує існування національно-адміністративних одиниць, бере на себе обов'язок створювати належні умови для розвитку всіх національних мов і культур.

Стаття 3

Українська держава гарантує всім народам і національним групам право вільного користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя, включаючи освіту, виробництво, одержання і розповсюдження інформації.

Верховна Рада України тлумачить статтю 3 Закону «Про мови в Українській РСР» таким чином, що в межах адміністративно-територіальних одиниць, де компактно проживає певна національність, може функціонувати її мова нарівні з державною мовою.

Українська держава забезпечує право своїм громадянам вільного користування російською мовою. В регіонах, де проживає компактно кілька національних груп, нарівні з державною українською мовою може функціонувати мова, прийнята для всього населення даної місцевості.

Стаття 4

Усім громадянам України кожної національності гарантується право сповідувати свою релігію, використовувати свою національну символіку, відзначати свої національні свята, брати участь у традиційних обрядах своїх народів.

Стаття 5

Пам'ятки історії та культури народів та національних груп на території України охороняються законом.

Стаття 6

Українська держава гарантує всім національностям право створювати свої культурні центри, товариства, земляцтва, об'єднання. Ці організації можуть здійснювати діяльність, спрямовану на розвиток національної культури, проводити в установленому законом порядку масові заходи, сприяти створенню національних газет, журналів, видавництв, музеїв, художніх колективів, театрів, кіностудій.

Стаття 7

Національні культурні центри і товариства, представники національних меншин мають право на вільні контакти із своєю історичною батьківщиною.

Верховна Рада України».

Відомості Верховної Ради України. – К., 1991. - №53. – С. 799.

**З угоди між Республікою Беларусь, РРФСР,
Україною про створення Співдружності незалежних держав**

Грудень 1991 р.

«Ми, Республіка Беларусь, Російська Федерація (РРФСР), Україна, як держави – засновники Союзу РСР, що підписали Союзний договір 1922 року, далі іменовані Високими Договірними Сторонами, констатуємо, що Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування.

Грунтуючись на історичній спільності наших народів і зв'язках, які склались між ними, враховуючи двосторонні договори, укладені між Високими Договірними Сторонами, прагнучи побудувати демократичні правові держави, маючи намір розвивати свої відносини на основі взаємного визнання і поважання державного суверенітету, невід'ємного права на самовизначення, принципів рівноправності і невтручання у внутрішні справи, відмови від застосування сили, економічних чи будь-яких інших методів тиску, врегулювання спірних проблем погоджувальними засобами, інших загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права, вважаючи, що подальший розвиток і зміцнення відносин дружби, добросусідства та взаємовигідного співробітництва між нашими державами відповідають корінним національним інтересам їх народів і служать справі миру та безпеки, підтверджуючи свою вірність цілям і принципам Статуту Організації Об'єднаних Націй, Гельсінкського Заключного Акта та інших документів Народи з питань безпеки і співробітництва в Європі, зобов'язуючись додержувати загальноновизнаних міжнародних норм про права людини і народів, домовились про таке:

Стаття 1

«Високі Договірні Сторони утворюють співдружність незалежних держав...».

Стаття 7

Високі Договірні Сторони визнають, що до сфери їх спільної діяльності, яка реалізується на рівноправній основі через спільні координуючі інститути співдружності, належать; координація зовнішньополітичної діяльності; співробітництво у формуванні і розвитку спільного економічного простору, загальноєвропейського і євразійського ринків, у галузі митної політики; співробітництво в розвитку систем транспорту і зв'язку; співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища, участь у створенні всеосяжної міжнародної системи екологічної безпеки; питання міграційної політики; боротьба з організованою злочинністю.

Стаття 8

Сторони усвідомлюють планетарний характер чорнобильської катастрофи і зобов'язуються об'єднувати і координувати свої зусилля по мінімізації та подоланню її наслідків.

Вони домовилися укласти з цією метою спеціальну Угоду, яка враховуватиме тяжкість наслідків катастрофи.

Стаття 9

Спори щодо тлумачення і застосування норм цієї Угоди підлягають вирішенню шляхом переговорів між відповідними органами, а при потребі – на рівні глав Урядів і Держав.

Стаття 10

Кожна з високих договірних сторін залишає за собою право припинити дію цієї угоди або окремих її статей, повідомивши про це учасників угоди за рік.

Положення цієї угоди можуть бути доповнені або змінені за взаємною згодою Високих Договірних Сторін.

Стаття 11

З моменту підписання цієї Угоди на територіях держав, які її підписали, не допускається застосування норм третіх держав, у тому числі колишнього Союзу РСР.

Стаття 12

Високі Договірні Сторони гарантують виконання міжнародних зобов'язань, що впливають для них з договорів і угод колишнього Союзу РСР.

Стаття 13

«... Ця Угода відкрита для приєднання всіх держав – членів колишнього Союзу РСР, а також для інших держав, які поділяють цілі і принципи цієї Угоди».

Стаття 14

Офіційним місцем перебування координуючих органів Співдружності є місто Мінськ.

«Діяльність органів колишнього Союзу РСР на територіях держав – членів Співдружності припиняється...».

Україна в ХХ столітті (1900-2000): Зб. документів і матеріалів/ Слюсаренко А.Г. та ін. – К., 2000. – С. 203-205.

З Конституції України

28 червня 1996 р.

«Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей, виражаючи суверенну волю народу, спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення, дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклуючись про зміцнення громадянської злагоди на землі України, прагнучи розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову

державу, усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями, керуючись Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року, схваленим 1 грудня 1991 року всенародним голосуванням, приймає цю Конституцію – Основний Закон України.

Розділ I

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ

Стаття 1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Стаття 2. Суверенітет України поширюється на всю її територію.

Україна є унітарною державою.

Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою.

Стаття 3. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Стаття 4. В Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом.

Стаття 5. Україна є республікою. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. Ніхто не може узурпувати державну владу.

Стаття 6. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України.

Стаття 7. В Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування.

Стаття 8. В Україні визнається і діє принцип верховенства права.

Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй.

Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Стаття 9. Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України.

Стаття 10. Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

Стаття 11. Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Стаття 12. Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави.

Стаття 13. Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією.

Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону.

Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству.

Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом.

Стаття 14. Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави.

Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону.

Стаття 15. Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності.

Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова.

Цензура заборонена.

Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України.

Стаття 16. Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави.

Стаття 171 Захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу.

Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України.

Забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом.

Збройні Сили України та інші військові формування ніким не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності.

Держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей.

На території України забороняється створення і функціонування будьяких збройних формувань, не передбачених законом. На території України не допускається розташування іноземних військових баз.

Стаття 18. Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права.

Стаття 19. Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством.

Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Стаття 20. Державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України.

Державний Прапор України – стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів.

Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України).

Державний Гімн України – національний гімн на музику М. Вербицького із словами, затвердженими законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Опис державних символів України та порядок їх використання встановлюються законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Столицею України є місто Київ.

Розділ ІХ

ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ

Стаття 132. Територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій.

Стаття 133. Систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села.

До складу України входять: Автономна Республіка Крим, Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області, міста Київ та Севастополь.

Міста Київ та Севастополь мають спеціальний статус, який визначається законами України».

Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 27 червня 1996 р. – К., 1996. – С. 3–51.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Чому Конституція України приймалася в складних умовах?
2. Чому Конституцію України вважається однією з найдемократичніших в Європі?
3. Чи була «Помаранчева революція» революцією у класичному розумінні цього слова? Відповідь обґрунтуйте.
4. В чому сутність «питання Тимошенко»? І як, на Вашу думку, його потрібно вирішувати?
5. Які проблеми і перспективи в розвитку української культури?
6. Висловіть Ваше ставлення до проекту Закону України про «Про вищу освіту», Закону України «Про мови».
7. Які наслідки підписання Україною договору про асоціацію з ЄС?

ЛІТЕРАТУРА ДО КУРСУ

1. Аврех А.Я. Царизм накануне свержения / А.Я. Аврех. – М., 1989. – 256 с.
2. Алпатов М.В. Древнерусские мозаики и фрески XI–XV вв. / М.В. Алпатов. – М., 1973. – 310 с.
3. Аркас М.М. Історія України-Русі / М.М. Аркас. – К., 1990. – 456 с.
4. Археология УССР. – К., 1986. – Т. 3. – 575 с.
5. Асеев Ю.С. Джерела. Мистецтво Київської Русі / Ю.С. Асеев. – К., 1979. – 216 с.
6. Асеев Ю.С. Архитектура Древнего Киева / Ю.С. Асеев. – К., 1982. – 160 с.
7. Асеев Ю.С. Стилистические особенности Черниговского зодчества XII–XIII вв. / Ю.С. Асеев. – К., 1988. – С. 135-143.
8. Баранович А.И. Украина накануне Освободительной войны середины XVII в. (Социально-экономические предпосылки войны). – М., 1959. – 209 с.
9. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. / В.Й. Борисенко. – К., 1986. – 263 с.
- 10.Брайчевський М.Ю. Історична думка в Київській Русі / М.Ю.Брайчевський //Брайчевський М.Ю. Твори / М.Ю.Брайчевський. – К., 2004. – С. 603–674.
- 11.Верстюк В. Україна від найдавніших часів до сьогодні: Хронологічний довідник / В. Верстюк, О. Дзюба, В. Репринцев. – К., 1995. – 400 с.
- 12.Винокур І. Археологія України / І. Винокур, Д. Телегін. – К., 1994. – 480 с.
- 13.Винокур І. Археологія України: підручник [для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів] / І. Винокур, Д. Телегін. – Тернопіль, 2004. – 480 с.
- 14.Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль / Л. Войтович. – Львів, 2000. – 649 с.
- 15.Войтович Л. Княжа доба на Україні: портрети еліти / Л. Войтович. – Біла Церква, 2006. – 782 с.
- 16.Волковинський В.М. Організації великоросійських шовіністів на Україні на початку XX ст. / В.М. Волковинський // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 63–74.
- 17.Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К., 1995. – Вид. 2, доп. – 560 с.
- 18.Газін В. Причини руїни Української козацької держави у другій половині XVII ст. / В. Газін // Український історичний збірник. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 45–61.

- 19.Гардзанити М. «Хождение игумена Данила» в святую Землю. Литература и богословие на Руси XII в. / М.Гардзанити // Славяноведение. – 1995. – № 2. – С. 22–37.
- 20.Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевський. –К., 1990. – 397 с.
- 21.Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. – К.; Львів, 2012. – 576.
- 22.Горелов М. Цивілізаційна історія України / М. Горелов, О. Моця, О. Рафальський. – К., 2005. – 632 с.
- 23.Горобець В. Гадяцька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин / В. Горобець // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 46–60.
- 24.Горобець В. «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. – К., 2007. – 462 с.
- 25.Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – К., 1996. – 360 с.
- 26.Гудзяк Б. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Б. Гудзяк. – Львів, 2000. – 448 с.
- 27.Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь / Л.Н. Гумилев. – М., 1989. – 527 с.
- 28.Гунчак Т. Україна: перша половина XX ст. / Т. Гунчак. – К., 1993. – 288 с.
- 29.Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право / О.І. Гуржій. – К., 1996 – 163 с.
- 30.Гуржій О. І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний / О.І. Гуржій, В.В. Корнієнко. – К., 2001. – 190 с.
- 31.Давня історія України. – Т.3. – К., 1997. – 220 с.
- 32.Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX – XII вв.): Курс лекций / И.Н. Данилевский. – М., 1999. – 399 с.
- 33.Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (XII – XIV вв.): Курс лекций / И.Н. Данилевский. – М., 2001. – 389 с.
- 34.Дашкевич Я.Р. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури / Я.Р. Дашкевич. – Львів, 2006. – 703 с.
- 35.Демченко Т.П. Нариси з історії Чернігівщини від найдавніших часів до наших днів / Т.П. Демченко. – Чернігів, 1997. – Вип. 2. Культура рідного краю в XIX – на початку XX ст. – Чернігів, 2003. – 126 с.
- 36.Доба Богдана Хмельницького: Зб. наук. праць. – К., 1995. – 285 с.
- 37.Довгопол В.М. Джерелознавство історії Української РСР / В.М. Довгопол, М.А. Ливиненко, Р.Я. Лях. – К., 1986. – 239 с.
- 38.Довідник з історії України (А-Я) / [за ред. І. Підкови, Р. Шуста]. – 2-ге вид., доопрац. і доп. – К., 2002. – 1136 с.
- 39.Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – 712 с.

40. Енциклопедія історії України. – Т. 2. – К., 2004. – 438 с.
41. Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков / А. Жуковський. – К., 1997. – 303 с.
42. Зайцев А.К. Черниговское княжество / А.К. Зайцев // Древнерусские княжества X–XIII вв. – М., 1975. – С. 76–117.
43. Зайцев А.К. Черниговское княжество X–XIII вв.: избранные труды / А.К. Зайцев. – М., 2009. – 226 с.
44. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. – К., 2006. – 976 с., іл.
45. Златоструй. Древняя Русь X–XIII вв. – М., 1990. – 303 с.
46. Зотов Р.О. черниговских князьях по Любецкому Синодику и о Черниговском княжестве в татарское время / Р. Зотов. – СПб., 1882. – 377 с.
47. Ефименко А.Я. История украинского народа / А.Я. Ефименко. – К., 1997. – 228 с.
48. Історія України: [Навчальний посібник] / [за ред. В.А. Смолія]. – К., 1997. – 228 с.
49. Історія України в особах. IX–XVIII ст. – К., 1993. – 396 с.
50. Історія України в особах. Литовсько-польська доба. – К., 1997. – 272 с.
51. Історія українського козацтва: Нариси у 2-х тт. – К., 2006–2007. – 724 с.
52. Історія українського селянства: Нариси у 2-х тт. – К., 2006. Т. 1. – 632 с. Т. 2. – 653 с.
53. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3-х кн. – К., 1994. – 848 с.
54. История культуры Древней Руси. – М.; Л., 1961. – Т. 2. – 501 с.
55. Изборник Святослава 1073 года / [под ред. Л. П. Жуковской]. – М., 1983. – Изборник Святослава 1073 г.: Факсимильное изд. – 266 л., илл.
56. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1998. – Т. 2 (репринтное издание СПб., 1908). – 648 с.
57. История внешней политики России, конец XV–XVII вв. – М., 1999. – 448 с.
58. Коваленко В.П. Любецький з'їзд князів в історії Чернігово-Сіверської землі / В.П. Коваленко // Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С. 24–34.
59. Ковальський Н.П. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. / Н.П. Ковальський, Ю.А. Мыцык. – Днепропетровск, 1978. – 111 с.
60. Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст.) – К.; Запоріжжя, 1998. – 252 с.
61. Конституція України. Верховна Рада України: Офіційне видання. – К., 2001. – 47 с.

62. Коріння Чорнобильської трагедії: питання безпеки атомної енергетики мовою документів // Український історичний журнал. – 1996. – № 3. – С. 28–40.
63. Костомаров Н.И. Исторические портреты. Автобиография / Н.И. Костомаров. – К., 1990. – 735 с.
64. Котляр М.Ф. Полководці Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К., 1991. – 151 с.
65. Котляр М.Ф. Довідник з історії України / М.Ф. Котляр, С. Кульчицький. – К., 1993. – 384 с.
66. Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность / Н.Ф. Котляр. – СПб., 1998. – 445 с.
67. Котляр М.Ф. Дипломатия Южной Руси / М.Ф. Котляр. – СПб., 2003. – 300 с.
68. Кривошея В.В. Українська козацька старшина / В.В. Кривошея. – К., 2005. – Ч. 1: Урядники гетьманської адміністрації. – Вид. 2, доп., уточн. і випр. – 103 с.
69. Крикун М.Г. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII ст. / М.Г. Крикун. – К., 2006. – 472 с.
70. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. – Львів, 1990. – Вид. 2, випр. і доп. – 408 с.
71. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) / П. Кулаковський. – К., 2006. – 496 с.
72. Кулик В. Історія українського політичного руху другої половини XIX ст. – 1917 р. / В. Кулик. – К., 1996. – 144 с.
73. Курас І.Ф. М.І. Міхновський – постать на тлі епохи / І.Ф. Курас // Український історичний журнал. – 1992. – № 9–11. С. 76–91.
74. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1997. – Т. 1 (репринтное издание Л., 1926). – 496 с.
75. Левенець Ю. Ліворадикальні партії в Україні напередодні Жовтневого перевороту / Ю. Левенець // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 23–31.
76. Левочкин И. Изборник 1073 г.: энциклопедия или хрестоматия? / И. Левочкин // Советское славяноведение. – 1988. – № 5. – С. 70–74.
77. Леп'явко С.А. Наливайко і повстання 1591 – 1596 рр. у пам'яті сучасників і нащадків / С.А. Леп'явко // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 131–138.
78. Леп'явко С.А. Повстання С. Косинського (1591–1593 рр.) / С.А. Леп'явко // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 120–132; № 5. – С. 116–126.
79. Леп'явко С.А. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / С.А. Леп'явко. – Чернігів, 1996. – 286 с.
80. Леп'явко С.А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591) / С.А. Леп'явко. – Чернігів, 1999. – 214 с.
81. Литература Древней Руси. – М., 1990. – 544 с.

82. Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение / Д.С. Лихачев. – М.; Л., 1947. – 499 с.
83. Логвин Г. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль / Г. Логвин. – М., 1980. – 288 с.
84. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. / Л.Г. Мельник. – К., 1972. – 240 с.
85. Мыщык Ю.А. Украинские летописи XVII в. / Ю.А. Мыщык. – Днепропетровск, 1978. – 87 с.
86. Мицик Ю.А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. / Ю.А. Мицик. – Дніпропетровськ, 2012. – 680 с.
87. Мицько І.З. Острозька слав'яно-греко-латинська академія (1576–1636) / І.З. Мицько. – К., 2011. – 512 с.
88. Насонов А.Н. История русского летописания XI – нач. XVIII вв. / А.Н. Насонов. – М., 1969. – 555 с.
89. Новітня історія України: Підручник / [А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.П. Дрожжин та ін.]. – К., 2000. – 663 с.
90. Новий довідник: Історія України. – К., 2006. – 736 с.
91. Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали / О. Оглоблин. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – 469 с.
92. Панашенко В.В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну у кінці XV – першій половині XVI ст. / В.В. Панашенко // Феодалізм на Україні. – К., 1990. – С. 114-132.
93. Панашенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.) / В.В. Панашенко. – К., 1995. – 211 с.
94. Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В.Т. Пашуто. – М., 1950. – 330 с.
95. Переяславська рада очима істориків, мовою документів. – К., 2003. – 432 с.
96. Пинчук Ю.А. Роль народных масс в Освободительной войне 1648 – 1654 гг. и воссоединение Украины с Россией / Ю. А. Пинчук. – К., 1986. – 213 с.
97. Пиріг О.А. Ринок і торгівля України (історичний аспект) / О.А. Пиріг. – К., 1996. – 200 с.
98. Пичета В.И. Белоруссия и Литва в XV–XVI вв. / В.И. Пичета. – М., 1961. – 815 с.
99. Повесть временных лет / [подгот. текста, пер., ст. и коммент. Д.С. Лихачева; под ред. В.П. Адриановой-Перетц. – 2-е изд., испр. и доп.]. – СПб., 1999. – 668 с.
100. Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. – К., 1998. – Кн. 1. – 400 с.
101. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2-х тт. / Н. Полонська-Василенко. – К., 1995. Т. 1. – 672 с., Т. 2. – 606 с.
102. Приселков М.Д. История русского летописания XI – XV вв. / М.Д. Приселков. – СПб., 1996. – 280 с.

103. Раппопорт П. А. Русская архитектура X–XIII вв. / П.А. Раппопорт. – Л., 1982. – 136 с.
104. Раппопорт П.А. Зодчество Древней Руси / П.А. Раппопорт. – Л., 1986. – 160 с.
105. Раппопорт П.А. Древнерусская архитектура / П.А. Раппопорт. – СПб., 1993. – 179 с.
106. Рафальський О.О. Переяславський договір України з Росією 1654 року / О.О. Рафальський. – К., 2004. – 294 с.
107. Рибалка І.К. Історія України: [Підручник для вузів] / І.К. Рибалка. – Харків, 1995. – 446 с.
108. Ричка В.М. За літописним рядком: Історичні оповіді про Київську Русь / В.М. Ричка. – К., 1991. – 207 с.
109. Рудько М.П. Революционные народники в Украине / М.П. Рудько. – К., 1973. – 206 с.
110. Русина О.М. Під татарами і Литвою / О.М. Русина. – К., 1998. – 320 с.
111. Рыбаков Б.А. Древности Чернигова / Б.А. Рыбаков // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л., 1949. – № 11. – Т. 1. – 102 с.
112. Рыбаков Б. Стольный город Чернигов и удельный город Вщиж / Б.А. Рыбаков // По следам древних культур. Древняя Русь. – М., 1953. – С. 73–98.
113. Рыбаков Б.А. Древняя Русь: сказания, былины, летописи / Б.А. Рыбаков. – М., 1963. – 361 с.
114. Рыбаков Б.А. «Слово о полку Игореве» и его современники / Б.А. Рыбаков. – М., 1971. – 296 с.
115. Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве» / Б.А. Рыбаков. – М., 1972. – 520 с.
116. Рыбаков Б.А. Петр Бориславич. Поиск автора «Слова о полку Игореве» / Б.А. Рыбаков. – М., 1991. – 287 с.
117. Санин Г.А. Украина в политических отношениях Российского государства и Османской империи (1667–86 гг.) / Г.А. Санин // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII ст. – К., 2000. – Вип. 1. – С. 333–347.
118. Сарбей В.П. «Українське питання» в Російській імперії очима дослідників початку і кінця ХХ ст. / В.П. Сарбей // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 35–46.
119. Сас П.М. Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки / П.М. Сас. – К., 2006. – 287 с.
120. Свешніков І. Битва під Берестечком / І. Свешніков. – Львів, 1992. – 303 с.
121. Сергійчук В.І. Армія Богдана Хмельницького / В.І. Сергійчук. – К., 1996. – 243 с.

122. Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. – К., 1991. – 253 с.
123. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів: у 3 тт. / М. Сивіцький. – К., 2005. – Т. 1. – 344 с., Т. 2. – 360 с., Т. 3. – 432 с.
124. Сідак В.С. З історії української розвідки та контррозвідки: Нариси. – Вид. 2-е, доп. / В.С. Сідак, В.С. Степанков. – К., 1995. – 203 с.
125. Слюсаренко А. Новітня історія України: [Підручник для студентів] / А. Слюсаренко, В. Гусєв, В. Дрожжин та ін. – К., 2000. – 663 с.
126. Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Вып. 1 (XI – XIV вв.). – Л., 1987. – 493 с.
127. Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. – Чернігів, 1995. – 110 с.
128. Смолій В.А. Історичні уроки Української революції / В.А. Смолій // Історія України. – 2000. – № 41. – С. 1-3.
129. Смолій В.А. Як і коли почала формуватися українська нація / В.А. Смолій, О.І. Гуржій. – К., 1991. – 112 с.
130. Смолій В.А. Переддень Руїни (1650 – 1670 рр.) / В.А. Смолій, В.С. Степанков // Київська старовина. – 1993. – № 6. – С. 42-76.
131. Смолій В.А. Правобережна Україна в другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К., 1993. – 71 с.
132. Смолій В.А. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К., 1994. – 503 с.
133. Смолій В.А. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К., 2009. – 447 с.
134. Смолій В.А. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К., 2009. – 447 с.
135. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII століть: генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі / І.С. Стороженко. – Дніпропетровськ, 2008. – 33 с.
136. Субтельний О. Україна: Історія / Орест Субтельний. – К., 1991. – 511 с.
137. Сушинський Б.І. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV – XIX століть: Історичні есе: у 2 тт. – 2-ге, доп. вид. / Б.І. Сушинський. – Одеса, 2004. – 591 с.
138. Телегін Д.Я. Часи козацькі, Січі Запорозькі: За письмовими та археологічними джерелами / Д.Я. Телегін. – К., 1994. – 318 с.
139. Теорія та історія світової і вітчизняної культури. – Львів, 1992. – 166 с.

140. Толочко П.П. Літописи Київської Русі / П.П. Толочко. – К., 1994. – 88 с.
141. Толочко П.П. Князівська і життєва драма Михайла Чернігівського / П.П. Толочко // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба. – Чернігів, 1996. – С. 8–15.
142. Толочко П.П. Киевская Русь / П.П. Толочко. – К., 1996. – 360 с.
143. Толочко П.П. Любецький з'їзд князів / П.П. Толочко // Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С. 9–13.
144. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / П.П. Толочко. – К., 1999. – 200 с.
145. Толочко П.П. Русские летописи и летописцы X–XIII вв. / П.П. Толочко. – СПб., 2003. – 296 с.
146. Хоткевич Г. Два гетьмани / Г. Хоткевич. – К., 1991. – 107 с.
147. Україна – козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. – К., 2004. – 1216 с.
148. Україна: утвердження незалежної держави 1991–2001 / за ред. В.А. Смолія. – К., 2001. – 704 с.
149. Уривалкін О.М. Довідник з історії України / О.М. Уривалкін. – К., 2009. – 1008 с.
150. Феннел Д. Кризис средневековой Руси, 1200 – 1304 / Д. Феннел / [пер. с англ. В. Голубчикова, вступ. ст. А. Хорошкевич]. – М., 1989. – 291 с.
151. Франклин С. Начало Руси: 750 – 1200 / С. Франклин, Д. Шепард [пер. Д. Буланин, Н. Лужецкая]. – М., 2009. – 669 с.
152. Хорошев А. Политическая история русской канонизации (XI–XVI вв.) / А. Хорошев. – М., 1986. – 206 с.
153. Хорошевич А.Л. Исторические судьбы белорусских и украинских земель в XIV – начале XVI вв. / А.Л. Хорошевич // Древнерусское наследие и судьбы восточного славянства. – М., 1982. – 264 с.
154. Чернігівська старовина. – Чернігів, 1992. – 147 с.
155. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – 1007 с.
156. Чмихов М.О. Давня культура: [Навч. посібник] / М.О. Чмихов. – К., 1994. – 288 с.
157. Чуприна В. Хмельниччина 1648–1657 рр. / В. Чуприна, З. Чуприна. – Львів, 2003. – 176 с.
158. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах, 1648–1714 рр. – Вид. 2-ге, доопр. / Тарас Чухліб. – К., 2003. – 518 с.
159. Шахматов А.А. Обзорение русских летописных сводов XIV – XVI вв. / А.А. Шахматов. – М.; Л., 1938. – 372 с.
160. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII ст. / І. Шевченко. – Львів, 2001. – 250 с.
161. Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648–1654 рр. / В.О. Щербак. – К., 1989. – 128 с.

162. Щербак В.О. Формування козацького стану / В.О. Щербак. – К., 1997. – 180 с.
163. Яворницький Д.І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний / Д.І. Яворницький. – Дніпропетровськ, 1991. – 70 с.
164. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: у 3 тт. / Д.І. Яворницький. – К., 1990 – 1993. – Т. 1. – 319 с., Т. 2. – 392 с., Т. 3. – 559 с.
165. Яковенко Н.М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – Вид. 3-тє, перероб. і розшир. / Н.М. Яковенко. – К., 2006. – 584 с.
166. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н.М. Яковенко. – 2 вид. – К., 1993. – 414 с.
167. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст.: Причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – К., 1998. – 447 с.
168. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.) / Т. Яковлева. – К., 2003. – 644 с.
169. Яценко Б. Похід Ігоря Сіверського 1185 р.: політичні та літературні аспекти / Б. Яценко // Слово і час.– 2000. – № 6. – С. 24–30.

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

1. www.history.org.ua – офіційний сайт Інституту історії України НАН України з його електронними ресурсами.
2. <http://www.iananu.kiev.ua/> – офіційний сайт Інституту археології НАН України.
3. www.litopys.org.ua – Ізборник. Історія України IX–XVIII ст. Літописи, давня українська література, літературознавство, історія, історичні мапи.
4. <http://hbar.phys.msu.ru/gorm/chrons.htm> – Анали, Хроніки, Історія. Тексти джерел.
5. <http://memorial.kiev.ua/zhurnal/> – з архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.
6. www.gbooks.archeologia.ru – книги по історії, археології, генеалогії та філософії, видані переважно до 1917 р., дореволюційна періодика.
7. <http://illiterati.ru> – Інститут всесвітньої історії РАН.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ**I рівень**

- 1. До якого періоду відноситься Трипільська культура?**
  - а) палеоліт;
  - б) енеоліт.
  - в) мезоліт;
  - г) неоліт;

- 2. Яку назву мало античне місто-держава, що розташовувалося на території сучасного міста Керч?**
  - а) Тира;
  - б) Херсонес;
  - в) Ольвія;
  - г) Пантикапей.

- 3. З ім'ям якого князя пов'язане заснування Чернігівського князівства?**
  - а) Володимира Святославича;
  - б) Ярослава Мудрого;
  - в) Мстислава Володимировича;
  - г) Святослава Ярославича.

- 4. Кого вважають засновником чернігівської князівської династії?**
  - а) Мстислава Володимировича;
  - б) Ярослава Володимировича;
  - в) Святослава Ярославича;
  - г) Олега Святославича.

- 5. Однією з найважливіших реформ якого князя (княгині) стала релігійна (ідеологічна)?**
  - а) Аскольда;
  - б) Святослава Ігоровича;
  - в) княгині Ольги;
  - г) Володимира Святославича;

- 6. За князювання якого князя була створена перша «східнослов'янська енциклопедія» на Русі?**
  - а) Святослава Ярославича;
  - б) Всеволода Ярославича;
  - в) Володимира Мономаха;
  - г) Святополка Ізяславича.

7. Перу якого князя належить твір «Повчання дітям»?

- а) Володимирі Святославичу;
- б) Володимирі Всеволодовичу;
- в) Володимирі Глібовичу;
- г) Володимирі Ізяславичу.

8. Хто був першим митрополитом-русином у Києві?

- а) Іларіон;
- б) Костянтин;
- в) Климент Смолятич;
- г) Антоній.

9. Коли було засновано Києво-Печерський монастир?

- а) 1050 р.;
- б) 1051 р.;
- в) 1073 р.;
- г) 1081 р.

10. «Трумвірат Ярославичів» складався з:

- а) Ізяслава, Святослава і Всеволода;
- б) Володимир, Ізяслав і Святослав;
- в) Святослав, Всеволод і Вячеслав;
- г) Ілля, Ізяслав та Ігор.

11. За часів правління якого князя на Русі була заснована перша бібліотека?

- а) Володимира Святославича;
- б) Ярослава Мудрого;
- в) Святослава Ярославича;
- г) Володимира Мономаха.

12. Який літопис оздоблений мініатюрами?

- а) Іпатіївський;
- б) Лаврентіївський;
- в) Никонівський;
- г) Радзивілівський.

13. Кому зі Святославичів дісталось Чернігівське князівство за рішеннями Любецького з'їзду князів 1097 р.?

- а) Олегу Святославичу;
- б) Давиду Святославичу;
- в) Ярославу Святославичу;
- г) Глібу Святославичу.

14. До джерел з історії Київської Русі відносяться (декілька відповідей):

- а) літописи;
- б) хроніки;
- в) манускрипти;
- г) берестяні грамоти.

15. Останнє зростання Галицько-Волинського князівства пов'язане із правлінням на початку XIV ст.:

- а) Данила Галицького;
- б) Андрія і Лева;
- в) Юрія I;
- г) Юрія Болеслава.

16. До якого часу відноситься перша згадка про українських козаків у джерелах та термін «козак»?

- а) кінець XV ст.;
- б) кінець XVI ст.;
- в) середина XV ст.;
- г) початок XVI ст.

17. Що було основним джерелом формування українського козацтва?

- а) міщанство;
- б) селянство;
- в) дрібне українське боярство;
- г) шляхта.

18. «Устав на волоки» був прийнятий у:

- а) 1657 р.;
- б) 1557 р.;
- в) 1575 р.;
- г) 1675 р.

19. Першим ректором Острозької школи був:

- а) Костянтин Острозький;
- б) Кирило Лукаріс;
- в) Герасим Смотрицький;
- г) Іван Федоров.

20. Перша братська школа на українських землях виникла у 1586 р. у:

- а) Києві;
- б) Львові;
- в) Чернігові;
- г) Луцьку.

21. 1385 року була підписана:

- а) Люблинська унія;
- б) Берестейська унія;
- в) Кревська унія;
- г) Городельська унія.

22. Хотинська відбувалася між:

- а) Річчю Посполитою та Османською імперією;
- б) Річчю Посполитою та Московською державою;
- в) Московською державою та Османською імперією;
- г) Річчю Посполитою та Великим князівством Литовським.

23. Яка була перша друкована книга на українських землях?

- а) «Часослов» Ш. Фіоля;
- б) «Псалтир» Ф. Скорини;
- в) «Апостол» І. Федорова;
- г) «Перло многоцінне» К. Транквіліона-Ставровецького.

24. Перетворення Києво-Могилянської колегії в академію відбулося в:

- а) 1615 р.;
- б) 1632 р.;
- в) 1701 р.;
- г) 1786 р.

25. Який договір був підписаний Юрієм Хмельницьким з Польщею?

- а) Слободищенський трактат;
- б) Переяславські статті;
- в) Гадяцький трактат;
- г) Коломацькі статті.

26. Що було підписано 9 лютого 1667 р. між Московською державою та Річчю Посполитою?

- а) «Трактат про вічний мир»;
- б) Бучацький мирний договір;
- в) Бахчисарайський мирний договір;
- г) Андрусівське перемир'я.

27. З правлінням якого гетьмана пов'язують кінець періоду Руїни?

- а) Івана Виговського;
- б) Івана Брюховецького;
- в) Івана Мазепи;
- г) Павла Полуботка.

28. Яке місто було столицею Гетьманщини під час правління Івана Мазепи?

- а) Чигирин;
- б) Батурин;
- в) Глухів;
- г) Полтава.

29. Панищина за гетьманування Івана Мазепи складала:

- а) 2 дні на тиждень;
- б) 3 дні на тиждень;
- в) 4 дні на тиждень;
- г) 5 днів на тиждень.

30. Перша Конституція України мала назву:

- а) «Руська Правда»;
- б) Литовські статuti;
- в) «Пакти й Конституція прав і вольностей Війська Запорізького»;
- г) «Права, за якими судиться малоросійський народ».

31. Хто був наказним гетьманом?

- а) Іван Самойлович;
- б) Павло Полуботок;
- в) Демян Многогрішний;
- г) Кирило Розумовський.

32. Хто очолив Другу Малоросійську колегію?

- а) Данило Апостол;
- б) Степан Вельямінов;
- в) Петро Рум'янцев;
- г) Яків Лизогуб.

33. В якому році вперше згадуються опришки?

- а) 1529 р.;
- б) 1638 р.
- в) 1717 р.;
- г) 1720 р.

34. Хто був придворним архітектором Єлизавети Петрівни?

- а) Йоган Готфрід Шедель;
- б) Бартоломео Растреллі;
- в) Іван Григорович-Барський;
- г) Йоган Баптист Зауер.

35. Який адміністративний поділ Наддніпрянської України прийшов на зміну намісництвам?

- а) полки;
- б) сотні;
- в) губернії;
- г) області.

36. Унаслідок якого поділу Речі Посполитої відійшла Східна Галичина?

- а) першого;
- б) другого;
- в) третього.

37. Коли розпочалося українське національне відродження в Західній Україні?

- а) на початку ХІХ ст.;
- б) в 30-х рр. ХІХ ст.;
- б) в середині ХІХ ст.;
- г) наприкінці ХІХ ст.

38. Ким було здійснено видання «Русалки Дністрової»?

- а) Кирило-Мефодіївським братством;
- б) братством тарасівців;
- в) народниками;
- г) «Руською трійцею».

39. Де було відкрито перший на території України університет?

- а) Києві;
- б) Чернігові;
- в) Харкові;
- г) Одесі.

40. Хто з російських імператорів відмінив кріпосне право?

- а) Олександр І;
- б) Олександр ІІ;
- в) Микола І;
- г) Микола ІІ.

41. Ким було підготовлено основний статутний документ Кирило-Мефодіївського братства?

- а) Пантелеймоном Кулішем;
- б) Тарасом Шевченком;
- в) Миколою Костомаровим;
- г) Миколою Гулаком.

42. Яку назву мала перша декабристська організація?

- а) «Північне товариство»;
- б) «Південне товариство»;
- в) «Союз порятунку»;
- г) «Союз благоденствия».

43. В якому році виникла перша українська партія?

- а) 1899 р.;
- б) 1900 р.;
- в) 1901 р.;
- г) 1902 р.

44. Хто вперше проголосив гасло «Україна для українців»?

- а) М. Міхновський;
- б) В. Антонович;
- в) М. Грушевський;
- г) Т. Шевченко.

45. З яким російським імператором пов'язана «епоха контр реформ»?

- а) Микола I;
- б) Микола II;
- в) Олександр II;
- г) Олександр III.

46. Хто був першим ректором Київського університету?

- а) Іоанн Максимович;
- б) Михайло Максимович;
- в) Іван Безбородько;
- г) Микола Гоголь.

47. Який жанр був характерний для художньої літератури другої половини XIX ст. в Україні?

- а) романтизм;
- б) сентименталізм;
- в) критичний реалізм;
- г) екзистенціалізм.

48. Хто з перелічених осіб не був народником?

- а) П. Лавров;
- б) Дейч;
- в) М. Бакунін;
- г) М. Драгоманов.

49. В якому універсалі Центральної Ради проголошувалася незалежність України?

- а) у першому;
- б) в другому;
- в) в третьому;
- г) в четвертому.

50. Коли було проголошено Перший універсал Центральної Ради?

- а) 2 березня 1917 р.;
- б) 7 березня 1917 р.;
- в) 10 червня 1917 р.;
- г) 3 липня 1917 р.

51. Хто очолив створену Українську Академію наук?

- а) А. Кримський;
- б) В. Вернадський;
- в) Д. Багалій;
- г) М. Сумцов.

52. В якому універсалі Центральної ради було проголошено створення УНР?

- а) у першому;
- б) в другому;
- в) в третьому;
- г) в четвертому.

53. Хто очолив Генеральний Секретаріат за доби Центральної Ради?

- а) В. Винниченко;
- б) С. Петлюра;
- в) С. Єфремов;
- г) М. Грушевський.

54. Який був законодавчий орган влади в Україні у 20-х рр. ХХ ст.?

- а) Рада народних комісарів;
- б) Всеукраїнський центральний виконавчий комітет;
- в) Всеукраїнський з'їзд рад;
- г) губернська рада.

55. Хто став першим президентом Західноукраїнської народної республіки?

- а) Є. Петрушевич;
- б) К. Левицький;
- в) В. Папайко;
- г) Д. Вітовський.

56. Що є найголовнішим заходом Нової економічної політики 1921 р.?

- а) політика «воєнного комунізму»;
- б) заміна продрозкладки продподатком;
- в) колективізація;
- г) індустріалізація.

57. Що було метою впровадження політики коренізації?

- а) індустріалізація промисловості національних окраїн;
- б) інтенсифікація сільського господарства національних окраїн;
- в) суцільна колективізація;
- г) укорінення більшовиків в національних окраїнах.

58. Коли розпочала свою роботу I Державна дума?

- а) 21 листопада 1905 р.;
- б) 27 квітня 1906 р.;
- в) 8 липня 1906 р.;
- г) 3 червня 1907 р.

59. В які країни найбільше емігрували мешканці Західної України на початку ХХ ст.?

- а) в країни Західної Європи;
- б) в країни Близького Сходу;
- в) в США та Канаду;
- г) в Австралію.

60. Яку організацію у Львові створили українські політичні емігранти із Наддніпрянської України 4 вересня 1914 р.?

- а) Союз визволення України;
- б) Головну українську раду;
- в) легіон Українських січових стрільців;
- г) Карпаторуський визвольний комітет.

61. З яких політичних сил переважно складався Тимчасовий уряд від початку його утворення?

- а) із есерів;
- б) із соціалістів;
- в) із більшовиків;
- г) із кадетів та октябристів.

62. Хто з перерахованих осіб не входив до Директорії УНР?

- а) В. Винниченко;
- б) С. Петлюра;
- в) П. Скоропадський;
- г) П. Андрієвський.

63. До політичної сили якого спрямування належав генерал А. Денікін?

- а) «червоний»;
- б) «білий»;
- в) центрист;
- г) лівоцентрист.

64. Одним із найголовніших негативів індустріалізації в Україні був...

- а) промисловість України розвивалася непропорційно; привілейоване становище мала промисловість групи А;
- б) спорудження підприємств-гігантів;
- в) п'ятирічні плани розвитку народного господарства;
- г) прискорений темп приросту валової продукції.

65. До якої країни відійшла територія Закарпаття внаслідок Сен-Жерменського мирного договору 1919 р.?

- а) Австро-Угорщини;
- б) Польщі;
- в) Чехословаччини;
- г) Румунії.

66. На що був спрямований рух «хвильовізм»?

- а) на боротьбу з політичною опозицією;
- б) на боротьбу з науковою інтелігенцією;
- в) на боротьбу з військовою елітою;
- г) на боротьбу з творчою інтелігенцією.

67. Хто став президентом Карпатської України 15 березня 1939 р.?

- а) А. Бродій;
- б) А. Мельник;
- в) А. Волошин;
- г) І. Франко.

68. Хто не стояв на чолі КП(б)У в 20-х рр. ХХ ст.?

- а) Д. Мануїльський;
- б) Л. Каганович;
- в) Е. Квірінг;
- г) О. Шумський.

69. Яка була головна причина запровадження колективізації на селі?

- а) хлібозаготівельна криза;
- б) голод 1921–1923 рр.;
- в) наслідки Першої світової війни;
- г) індустріалізація.

70. До сфабрикованих судових процесів доби сталінського «Великого терору» не відноситься справа...

- а) «Спілка визволення України»;
- б) «Українська Гельсинська Спілка»;
- в) «шахтинська справа»;
- г) «Український національний центр».

71. Пакт Молотова-Ріббентропа – це...?

- а) договір про дружбу і кордон;
- б) Мюнхенська змова;
- в) пакт про ненапад;
- г) Віденський арбітраж.

72. Яка назва плану окупаційної політики А. Гітлера на українських землях?

- а) «Норд»;
- б) «Ост»;
- в) «Вест»;
- г) «Мерідієм».

73. Хто очолив Український штаб партизанського руху в 1942 р.?

- а) Т. Строкач;
- б) О. Сабуров;
- в) С. Ковпак;
- г) О. Федоров.

74. Яку організацію очолював Тарас Бульба (Боровець)?

- а) ОУН (Б);
- б) ОУН (М);
- в) УПА - «Поліська Січ»;
- г) комсомольську організацію.

75. «Жданівщина» - це...?

- а) боротьба з інакомисленням;
- б) боротьба проти шкідництва;
- в) боротьба з національними ухилами;
- г) чистка військових кадрів.

76. Які науки проголошувалися псевдонауками після 1948 р. (декілька відповідей)?

- а) філософія;
- б) педагогіка;
- в) генетика;
- г) кібернетика.

77. З якого року починають відлік доби «Відлиги»?

- а) 1945 р.;
- б) 1953 р.;
- в) 1964 р.;
- г) 1985 р.

78. Доба «Застою» припала на правління...?

- а) Й. Сталіна;
- б) М. Хрущова;
- в) Л. Брежнєва;
- г) М. Горбачова.

79. Що було прийнято 16 липня 1990 р.?

- а) Закон «Про мови»;
- б) Закон «Про державний кордон України»;
- в) «Декларація про державний суверенітет»;
- г) «Акт про незалежність України».

80. Хто не входив до складу Української Гельсинської Спілки?

- а) Л. Кравчук;
- б) Л. Лук'яненко;
- в) В. Чорновол;
- г) брати Горині.

81. Хто став першим Президентом України?

- а) М. Грушевський;
- б) М. Горбачов;
- в) Л. Кравчук;
- г) Л. Кучма.

82. Як можна правильно визначити «Помаранчеву революцію»?

- а) повстання;
- б) революція;
- в) заколот;
- г) переворот.

83. Хто з українських співачок приніс перемогу Україні на конкурсі «Євробачення»?

- а) Ані Лорак;
- б) Руслана Лижичко;
- в) Тіна Кароль;
- г) Світлана Лобода.

ТЕМАТИКА КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

1. Мезинська палеолітична стоянка.
2. Трипільська культура.
3. Культура скіфських племен.
4. Теорії походження східних слов'ян.
5. Літописання до Повісті временних літ.
6. Любецький з'їзд князів та його значення.
7. Київський літопис XII ст.: джерела, структура, особливості.
8. «Слово о полку Ігоревім»: проблема авторства.
9. Давньоруська архітектура Чернігова.
10. Давньоруські мозаїки та фрески.
11. Святі Чернігово-Сіверської землі.
12. Монголо-татарська навала на Південну Русь.
13. Наслідки монголо-татарської навали на Русь в оцінці істориків.
14. Входження Чернігово-Сіверщини до складу Великого князівства Литовського.
15. Литовські статути.
16. Перші друковані книги на території Чернігово-Сіверщині.
17. Архітектура Чернігова XVII–XVIII ст.
18. Полково-сотенний устрій Гетьманщини.
19. Богдан Хмельницький: психолого-політичний портрет на тлі епохи.
20. Іван Мазепа як меценат.
21. «Конституція» Пилипа Орлика.
22. Павло Полуботок – чернігівський полковник та наказний гетьман Лівобережної України.
23. Чернігівські полковники.
24. Чернігівські губернатори.
25. Чернігівщина в XIX ст.
26. Діячі Чернігівського земства.
27. Участь чернігівців у I та II Державних Думах.
28. Уроки української національної революції 1917–1920 рр.
29. Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині.
30. Окупаційний режим на Чернігівщині.
31. Рух Опору на Чернігівщині.
32. Звільнення території України від нацистів.
33. Чорнобильська катастрофа 1986 р.: причини та наслідки.
34. «Ковбасна революція» в Чернігові.
35. Конституція України – Основний Закон держави.

ПИТАННЯ ДО ЕКЗАМЕНУ

1. Періодизація первісного суспільства.
2. Початок людської цивілізації на землі України.
3. Розселення східних слов'ян у межах сучасної України.
4. Заняття стародавніх слов'ян.
5. Культура та вірування східних слов'ян.
6. Античні міста-держави.
7. Кіммерійці, скіфи, сармати.
8. Формування української народності.
9. Проблема походження українського народу в історичній літературі.
10. «Повість временних літ».
11. «Слово о полку Ігоревім».
12. Київська Русь за часів Аскольда, Олега, Ігоря, Ольги та Святослава.
13. Київська держава часів Володимира Святославича.
14. Запровадження християнства на Русі.
15. Давньоруська держава часів Ярослава Мудрого.
16. Політична роздробленість Київської Русі.
17. Культура Київської Русі.
18. Галицько-Волинська держава за Данила Романовича.
19. Захоплення Київської Русі монголо-татарами.
20. Розвиток культури на українських землях в XIII ст.
21. Загарбання українських земель іноземними державами (XIII–XIV ст.).
22. Люблінська унія. Приєднання українських земель до Речі Посполитої.
23. Виникнення українського козацтва.
24. Богдан Хмельницький (1595–1657 рр.).
25. Українська національна революція (1648–1657 рр.).
26. Переяславська Рада 1654 р.
27. Українська держава на завершальному етапі національної революції (1657–1676 рр.).
28. Адміністративно-територіальний устрій України в другій половині XVII ст.
29. Культура України в XVI–XVII ст.
30. Гетьманування Петра Дорошенка (1627–1698).
31. Іван Мазепа (1639–1709 рр.).
32. Запорозька Січ у XVIII ст.
33. Україна в першій половині XVIII ст.
34. України в другій половині XVIII ст.
35. Україна в першій половині XIX ст.
36. Економічний та політичний розвиток України в другій половині XIX ст.
37. Кирило-Мефодіївське братство (1845–1847 рр.).
38. Культура України в XIX ст.
39. Україна на початку XX ст.
40. Українські землі в Першій світовій війні.
41. Українська революція (1917 р.).

42. Центральна Рада.
43. Універсали Центральної Ради.
44. Директорія УНР.
45. Українська держава гетьмана Скоропадського.
46. Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР).
47. Україна і Союзний договір 1922 р.
48. УРСР в період Нової економічної політики.
49. Політика українізації. Національний комунізм.
50. Колективізація сільського господарства та індустріалізація України в 30-ті рр. ХХ ст.
51. Голодомор в Україні у 1932-1933 рр. та його трагічні наслідки.
52. Радянсько-німецькі договори 1939 р. і доля західноукраїнських земель.
53. Україна у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.).
54. Антифашистський Рух Опору в українських землях (1941–1944 рр.).
55. Україна в повоєнні роки (1945–1955 рр.).
56. Україна в умовах десталінізації (1956–1964 рр.).
57. Дисидентський рух в Україні.
58. Україна в період загострення кризи радянської системи (1965–1985 рр.).
59. Розпад Радянського Союзу і проголошення незалежності України (1985–1991 рр.).
60. Україна в умовах незалежності (1991–2013 рр.).

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Абсолютизм – форма державного правління, за якої верховна влада необмежено належить одній особі – монарху.

Автономія – самостійне здійснення державної влади чи широкого внутрішнього самоврядування, що надаються окремій національності, яка компактно проживає в межах держави.

Авторитаризм – антидемократичний політичний режим, що поєднується з особистою диктатурою.

Анархізм – суспільно-політична течія, що заперечує будь-яку політичну владу.

Анексія – насильницьке захоплення державою території іншої держави і включення її до складу своєї, що є порушенням норм міжнародного права.

Бюрократія – система державного і місцевого управління, за якою вся влада знаходиться в руках органів держави.

Вермахт – вище німецьке військове командування.

Гестапо – репресивний орган у Німеччині 1933–1945 рр., який здійснив масовий терор у Німеччині та на окупованих нею територіях.

Голокост – масове знищення єврейського населення.

Демократія – форма державного устрою, за якою єдиним джерелом влади є народ; офіційно визнається влада більшості.

Демонаполізація – комплекс правових актів у країнах з ринковою економікою, спрямованих на підтримку конкурентоздатного середовища, як протидія монополізму та нечесній конкуренції.

Депортація – примусове виселення народів з місць їхнього постійного проживання.

Дисидентство – протест, виступ проти панівного державного ладу; протистояння офіційної ідеології й політики.

Дискримінація – обмеження в правах частини населення за расовою, національною або релігійною ознакою.

Експансія – політика поширення свого політичного і економічного впливу на інші країни аж до насильницького захоплення чужих територій.

Електорат – виборці, котрі голосують за певну партію.

Завод – тип промислового виробництва з високою концентрацією робочої сили, машинізацією, автоматизацією та концентрацією капіталу.

Інтервенція – пряме втручання однієї чи декількох держав у внутрішні справи іншої держави, а також в її стосунки з іншими державами.

Індустріалізація – збільшення ролі промисловості в галузевій структурі економіки.

Картель – об'єднання підприємств однієї галузі, які зберігають виробничі і комерційну самостійність.

Конституція – основний закон держави, що має найвищу юридичну силу і визначає її суспільний, адміністративно-територіальний устрій, виборчу систему, організацію та структуру влади, права і обов'язки громадян.

Концерн – об'єднання підприємств різних галузей.

Кооперація – добровільне об'єднання людей для спільної господарської діяльності.

Колабораціонізм – добровільне співробітництво з ворогом, допомога окупантам.

Капітуляція – припинення військового опору та боротьби однією з воюючих держав та здача переможцю на певних умовах.

Казус беллі – подія, яка послугувала безпосереднім приводом для об'явлення війни.

Контрибуція – грошова компенсація, яку виплачує переможена країна на користь держави-переможця.

Конкуренція – антагоністична форма економічних змагань економічних суб'єктів за отримання великого прибутку.

Консерватизм – напрямок у політиці, спрямований проти змін і реформ у державі, за існуючий лад.

Концесія – угода, за якою уряд або органи місцевого самоврядування передають на певних умовах фізичним або юридичним особам, переважно іноземним, право експлуатації земельних надр, підприємств тощо.

Кооператив – колективне господарство власників-селян без відчуження засобів виробництва.

Коренізація – напрям національної політики більшовиків, змістом якої було впровадження мори корінного населення країни в пресу, діловодство, державні устами, освіту тощо та висування на керівні посади представників корінного населення.

Лібералізм – напрямок в політиці, який спрямований на незначні реформи і організація суспільства на засадах свободи людини.

Легітимізм – принцип, за яким не можна розпоряджатися ні однією територією, допоки законний правитель від неї не відмовився.

Маргінали – люди, які знаходяться на межі; люди, які випали із звичайного способу життя і намагаються реалізувати себе.

Монополія – об'єднання низки підприємств, що виникає на основі високого рівня концентрації виробництва та капіталу.

Модернізація – зміни у відповідності з вимогами і нормами сучасності.

Мілітаризм – комплекс заходів по нарощуванню військової могутності, спрямований на підготовку до війни; переважання військових інтересів у державі.

Народовці – широкий масовий визвольний рух, що спрямований на культурно-освітню діяльність.

Нейтралітет – неучасть у війні, а в мирний час – відмова від участі у військових блоках.

Націоналізація – перехід приватної власності у власність держави землі, промисловості, транспорту і зв'язку.

Опозиція – політична діяльність партій, груп, рухів, котрі протистоять уряду та його курсу і ведуть боротьбу за державну владу.

Остарбайтер – людина, котра була вивезена на примусові роботи до Німеччини.

Протекціонізм – політика митних зборів з метою захисту вітчизняного виробника.

Пацифізм – суспільно-політична течія, прибічники якої виступали проти війн і засуджували будь-які війни.

Плебіцит – форма народного волевиявлення, опитування про політичний устрій держави.

Промислова революція – сукупність процесів модернізації; заміна ручної праці крупною машинною.

Реакція – політика активного опору суспільному прогресу і придушення революційного руху.

Радикалізм – прямування до крайніх, рішучих дій; підтримка крайніх поглядів.

Рейд – похід озброєних груп людей по тилу противника.

Репарація – відповідальність за збитки, нанесені державами, котрі були підвернуті нападу.

Реваншизм – державна політика, спрямована на відновлення втрачених під час війни позицій.

Ратифікація – підписання і визнання угод на міжнародному рівні.

Сателітна держава – держава-супутник з маріонетковим урядом.

Секуляризація – відторгнення церковного і монастирського майна на користь держави.

Соціалізм – устрій, заснований на суспільній власності.

Синдикат – об'єднання підприємств однієї галузі, які зберігають виробничу, але втрачають комерційну самостійність.

Сателітна держава – держава-супутник з маріонетковим урядом.

Трест – об'єднання підприємств однієї галузі, що втрачають і виробничу, і комерційну самостійність.

Урбанізація – поширення рис та особливостей міського життя на інші регіони.

Фашизм – відкрита терористична диктатура найбільш реакційних шовіністичних і імперіалістичних елементів фінансового капіталу.

Федерація – форма державного устрою, за якою декілька державних утворень, що юридично володіють певною політичною самостійністю, утворюють одну союзну державу.

Фільваркове господарство – господарство феодала, орієнтоване на збут продукції.

Ценз – умови, що обмежують участь осіб у реалізації тих чи інших прав.

Шовінізм – людиноненависницьке і вороже ставлення до інших народів.

Юридики – міські території з проживаючими на них жителями, котрі в адміністративному і правовому відношенні повністю або частково контролювалися феодалами і не підлягали Магдебурзькому праву, тобто були приватновласницькими володіннями.

ПЕРЕЛІК НАЙВАЖЛИВІШИХ ДАТ І ПОДІЙ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

- 400–300 тис. років – 100 тис років до н.е. – ранній палеоліт.
 100–120 тис. років – 40 тис. років до н.е. – середній палеоліт.
 40–10 тис. років до н.е. – пізній палеоліт.
 IX–VI тисячоліття до н.е. – мезоліт.
 Середина VI – початок IV тисячоліття до н.е. – неоліт.
 IV–III тисячоліття до н.е. – енеоліт.
 II–I тисячоліття до н.е. – бронзовий вік.
 IX – перша половина VII ст. – розселення племен кімерійців у Північному Причорномор'ї і утворення ними держави.
 V–VII ст. – розселення слов'янських племен антів.
 V–VI ст. – поява укріпленого городища на території сучасного Києва.
 VI–VII ст. – розселення слов'янських племен склавенів.
 860-ті рр. – просвітницька діяльність Кирила і Мефодія.
 860 р. – прийняття князем Аскольдом християнства.
 862 р. – призначення новгородцями «варягів» на чолі з Рюриком.
 882 р. – захоплення Олегом Києва шляхом знищення місцевої князівської династії Аскольда (та Діра). Перша літописна згадка Любеча.
 882–912 рр. – князювання Олега в Києві.
 907 р. – перша літописна згадка Чернігова на другому місці після Києва в договорі князя Олега з Візантією, де остання зобов'язувалася платити «уклади» на руські міста.
 912–945 р. – князювання Ігоря в Києві.
 941, 944 рр. – походи князя Ігоря на Константинополь і укладення договорів із Візантією.
 945 р. – вбивство Ігоря древлянами під час збирання ним данини під Іскоростенем.
 945–969 р. – правління Ольги, дружини Ігоря.
 946 р. – Ольга підкорила древлян і спалила Іскоростень.
 955 р. – прийняття Ольгою християнства у Константинополі.
 965 р. – Святослав розгромив Хазарію і підкорив ясів і косогів.
 969–972 рр. – князювання Святослава Ігоровича в Києві.
 972–978 рр. – князювання Ярополка Святославича.
 980–1015 рр. – князювання Володимира Святославича.
 981 р. – Володимир перемиг і підкорив в'ятичів.
 984 р. – князь Володимир підкорив радимичів.
 988 р. – прийняття християнства в Київській Русі.
 989–996 р. – спорудження собору Богородиці Десятинної церкви в Києві Володимиром Святославичем.
 1015 р. – вбивство Бориса і Гліба, братів Ярослава Мудрого, перших давньоруських святих-мучеників.
 1019–1054 рр. – князювання Ярослава Мудрого в Києві.
 1024 р. – Лиственська битва між військами Ярослава Мудрого та Мстислава Володимировича.

1024–1036 рр. – князювання Мстислава Володимировича у Чернігові.

1026 р. – Городецький мир, за яким Русь була поділена по Дніпру: Правобережжя з Києвом – Ярославу Володимировича, а Лівобережжя з Черніговом – його брату Мстиславу.

1031 р. – повернення «Черв енських градів» під час спільного походу Ярослава Мудрого і Мстислава Володимировича.

1037 р. – закладення Ярославом Мудрим Софійського собору в Києві та заснування при ньому першої бібліотеки на Русі.

1037 р. – остаточна поразка печенігів на Русі, завдана Ярославом Мудрим.

1050 рр. – проголошення митрополитом Іларіоном «Слова про закон і благодать» у Софійському соборі в Києві.

1051 р. – поставлення Іларіона першим руським митрополитом. Заснування Києво-Печерського монастиря Антонієм Печерським.

1054 р. – заповіт Ярослава Мудрого, за яким було розсаджено його синів по різним землям.

1054–1068 рр. – князювання Ізяслава Ярославича в Києві.

1068 р. – поразка князів-Ярославичів на р. Альті. Народне повстання в Києві проти Ізяслава Ярославича.

1 листопада 1068 р. – перемога Святослава Ярославича Чернігівського над з 3-тисячним військом над 12-тисячним військом половців під Сновськом. Перша літописна згадка Сновська (сучасний Седнів).

1069–1073 рр. – друге князювання Ізяслава Ярославича в Києві.

1073–1076 рр. – правління в Києві Святослава Ярославича.

1073–1078 рр. – спорудження в Києво-Печерському монастирі на замовлення Святослава Ярославича Успенського собору.

1073, 1076 рр. – укладення «Ізборників Святослава».

1076–1077 рр. – князювання Всеволода Ярославича в Києві.

3 жовтня 1078 р. – поразка під Нежатиною Нивою Олега Святославича та половців, Ізяслав помер, а Всеволод Ярославич сів у Києві.

1097 р. – Любецький з'їзд князів.

1093–1113 рр. – князювання Святополка Ізяславича в Києві.

1106 р. – укладання ігуменом Данилом паломницького твору «Життя і ходіння Даниїла, Руської землі ігумена».

1113–1125 рр. – князювання Володимира Всеволодовича Мономаха в Києві.

1113, 1116, 1118 рр. – 3 редакції Повісті временних літ.

1117 р. – укладання Володимиром Мономахом «Повчання дітям».

1139–1146 рр. – князювання в Києві Всеволода Ольговича.

1146–1149, 1151–1154 рр. – князювання в Києві Ізяслава Мстиславича.

1147 р. – вбивства київськими боярами Ігоря Ольговича в Києві.

1149–1151 рр., 1155–1157 рр. – князювання Юрія Долгорукого в Києві.

1159–1167 рр. – князювання Ростислава Мстиславича в Києві.

1167–1169 рр. – князювання Мстислава Ізяславича в Києві.

1169 р. – спільний похід 12 руських князів на Київ і розорення Києва Андрієм Боголюбським.

1169–1170 рр. – князювання Гліба Юрійовича в Києві.

1181–1194 рр. – князювання Святослава Всеволодовича і Рюрика Ростиславича в Києві.

1185 р. – невдалий похід князя Ігоря Святославича на половців.

1187 р. – перша літописна згадка назви «Україна».

1194–1202 рр. – князювання Рюрика Ростиславича в Києві.

1199 р. – утворення Галицько-Волинського князівства Романом Мстиславичем.

1199–1205 рр. – князювання Романа Мстиславича в Галицько-Волинській Русі.

1202–1205 рр. – князювання Романа Мстиславича в Києві.

1210–1212 рр. – князювання Всеволода Святославича Чермного в Києві.

1212–1223 рр. – князювання Мстислава Романовича в Києві.

31 травня 1223 р. – битва на р. Калці.

1219–1263 рр. – князювання Міндовга і об'єднання литовських племен.

1223–1235 рр. – князювання Володимира Рюриковича в Києві.

1237–1238 рр. – завоювання монголо-татарами Північно-Східної Русі.

1238 р. – Данило Галицький розбив лицарів-хрестоносців під Дорогочином.

1238–1239, 1241–1243 рр. – князювання Михайла Всеволодовича в Києві.

18 жовтня 1239 р. – Чернігів захоплений монголо-татарськими військами.

15 липня 1240 р. – Невська битва і перемога Олександра Ярославича над шведами.

6 грудня 1240 р. – захоплення Києва монголо-татарами.

1241 р. – розорення монголо-татарами міст Галицько-Волинського князівства.

1242 р. – заснування монголо-татарами держави Золотої Орди зі столицею Сарай-Бату.

20 вересня 1246 р. – вбивство монголо-татарами Михайла Всеволодовича Чернігівського та його боярина Федора в Золотій Орді.

1253 р. – коронування Данила Галицького римським Папою Інокентієм IV.

1264–1301 рр. – князювання Лева Даниловича в Галицькій землі.

1270–1288 рр. – князювання Володимира Васильовича у Волинській землі.

1299–1315 рр. – князювання Юрія I Львовича в Галицько-Волинській землі.

1315–1323 рр. – князювання Андрія і Лева Юрійовича в Галицько-Волинській землі.

1316–1341 рр. – князювання Гедиміна в Литві.

- 1323–1340 рр. – князювання останнього галицько-волинського князя Юрія II.
- 1340–1377 рр. – князювання Любарта Гедиміновича на Волині.
- 1345–1377 рр. – князювання Ольгерда Гедиміновича в Литві.
- 1361–1362 рр. – входження Київщини до складу Литви на чолі з Ольгердом.
- 1362 р. – перемога литовських військ над Золотою Ордою в урочищі Сині Води. Входження до складу Литви Галичини і Поділля.
- 1362 р. – входження Чернігово-Сіверщини та Переяславщини до складу Великого князівства Литовського.
- 1363–1394 рр. – князювання Володимира Ольгердовича в Києві.
- 1377–1434 рр. – князювання Ягайла Ольгердовича.
- 8 вересня 1380 р. – битва на Куликовому полі.
- 14 серпня 1385 р. – Кревська унія між Польським королівством і Великим князівством Литовським.
- 1387 р. – остаточне входження Галичини до складу Польщі.
- 1392–1430 рр. – князювання Вітовта у Великому князівстві Литовському.
- 15 липня 1410 р. – Грюнвальдська битва.
- 2 жовтня 1413 р. – Городельська унія між Литвою та Польщею.
- 1392–1430 рр. – князювання Вітовта у Великому князівстві Литовському.
- 1430–1432 рр. – князювання Свидригайла Ольгердовича у Великому князівстві Литовському.
- 1440–1452 рр. – князювання Олелька Володимировича в Києві.
- 1455–1470 рр. – князювання Семена Олельковича в Києві.
- 1462–1505 рр. – об'єднання північно-східних земель московським князем Іваном III і утворення Московської держави.
- 1468 р. – Судебник Казимира IV.
- 1480 р. – остаточне звільнення Московської держави від Золотої Орди.
- 1490-ті рр. – перші згадки про козаків у писемних джерелах.
- 1503 р. – приєднання до Московської держави Чернігово-Сіверщини.
- 1529, 1566 та 1588 р. – створення Литовських статутів.
- 1550–1563 рр. – князювання Дмитра Вишневецького.
- 1552–1556 рр. – заснування Запорозької Січі на о. Мала Хортиця.
- 1569 р. – Люблінська унія. Створення Речі Посполитої.
- 1574 р. – видання Іваном Федоровим першої на східнослов'янських землях Букваря.
- 1581 р. – видання Іваном Федорович Біблії.
- 1591–1593 рр. – козацько-селянські повстання під проводом Криштофа Косинського.
- 1594–1596 рр. – козацько-селянські повстання під проводом Северина Наливайка.
- 1596 р. – Берестейська церковна унія.
- 1616–1622 рр. – гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного.
- 1 грудня 1618 р. – Деулінське перемир'я між Московією та Річчю Посполитою.

- Серпень – вересень 1621 р. – битва під Хотиним.
- 1630 р. – повстання козаків і селян на чолі із Тарасом Федоровичем Трясило.
- 1632 р. – заснування Києво-Могилянської колегії Петром Могилою.
- 1632–1647 рр. – поставлення київським митрополитом Петра Могили.
- 1648–1657 рр. – гетьманування Богдана Хмельницького.
- 1648–1676 рр. – національно-визвольна ранньобуржуазна революція українського народу проти Речі Посполитої.
- 1648 р. – перемога козацьких військ над поляками під Жовтими Водами, Корсунем та Пилявцями.
- 1649 р. – Зборівський мирний договір.
- 1651 р. – поразка козаків під Берестечком. Білоцерківський договір.
- 1652 р. – розгром польських військ під Батогом.
- 1654 р. – Переяславська угода. Березневі статті.
- 1657–1659 рр. – гетьманування Івана Виговського.
- 1658 р. – Гадяцький трактат.
- 1659 р. – поразка московських військ під Конотопом.
- 1660 р. – Слободищенський трактат Юрія Хмельницького з Річчю Посполитою.
- 17–18 червня 1663 р. – Чорна рада в Ніжині.
- 1663–1668 рр. – гетьманування Івана Брюховецького на Лівобережній Україні.
- 1663–1665 рр. – гетьманування Павла Тетері на Правобережжі.
- 1665 р. – Московські статті.
- 1665–1676 рр. – гетьманування Петра Дорошенка.
- 30 січня 1667 р. – Андрусівське перемир'я між Московською державою та Річчю Посполитою.
- 1668–1672 рр. – гетьманування Дем'яна Многогрішного.
- 1669 р. – Глухівські статті.
- 1672–1687 рр. – гетьманування Івана Самойловича на Лівобережжі.
- 1681 р. – Бахчисарайський договір між Московською державою, Туреччиною і Кримським ханством.
- 1686 р. – Вічний мир між Річчю Посполитою і Москвою.
- 1687–1709 рр. – гетьманування Івана Мазепи. Коломацькі статті.
- жовтень 1708 р. – повстання Івана Мазепи проти Петра І.
- 2 листопада 1708 р. – розгром Батурина московськими військами на чолі з Олександром Меншиковим.
- 1709 р. – Полтавська битва.
- 1710 р. – обрання гетьманом Пилипа Орлика. Конституція Пилипа Орлика.
- 1722 р. – Перша Малоросійська Колегія.
- 1722–1724 рр. – гетьманування Павла Полуботка.
- 1727–1734 рр. – гетьманування Данила Апостола.
- 1750–1764 рр. – гетьманування Кирила Розумовського.

- 10 листопада 1764 р. – ліквідація Гетьманства і створення другої Малоросійської колегії.
- 1768 р. – початок Коліївщини.
- 1775 р. – ліквідація Запорозької Січі.
- 1775–1828 рр. – Задунайська Січ.
- 1781 р. – утворення Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв.
- 1786 р. – секуляризація монастирських земель.
- 1805 р. – відкриття Харківського університету.
- 26 серпня 1812 р. – Бородінська битва.
- 1817 р. – заснування Рішельєвського ліцею в Одесі.
- 25 грудня 1825 р. – повстання Чернігівського полку.
- 15 червня 1834 р. – відкриття Київського університету Святого Володимира.
- 1837 р. – видання Руською Трійцею альманаху «Русалка Дністрова».
- 1845–1847 рр. – Кирило-Мефодіївське товариство.
- 1848–1851 рр. – діяльність Головної Руської Ради у Львові.
- 1860-ті рр. – народовольський рух.
- 18 липня 1863 р. – Валувський циркуляр.
- 1876 р. – Емський указ.
- 1877 р. – початок масової еміграції до США.
- 1891–1898 рр. – діяльність «Братства тарасівців».
- 1899 р. – утворення Національної демократичної партії.
- 29 січня 1900 р. – утворення Революційної української партії в Харкові.
- 1902 р. – в Чернігові відкрито перший в Україні музей українських старожитностей імені В. В. Тарновського.
- 1904 р. – утворення Української радикальної та Української демократичної партій.
- грудень 1904 р. – утворення Української соціал-демократичної спілки як автономної частини РСДРП частиною «рупівців».
- 1904 р. – утворення терористичної організації «Оборона України».
- 1905–1907 рр. – перша російська революція.
- 14 червня–25 червня 1905 р. – повстання на панцернику «Князь Потемкин-Таврический».
- 12 грудня 1905 р. – Революційна українська партія перейменована на Українську соціал-демократичну робітничу партію.
- 12, 27 серпня 1906 р. – укази Миколи II стосовно Столипінської аграрної реформи.
- 1907 р. – М. Садовський створив у Києві перший стаціонарний український театр.
- 1908 р. – утворення Товариства українських поступовців.
- 19 липня 1914 р. – початок Першої світової війни.
- серпень–вересень 1914 р. – утворення легіону Українських Січових стрільців.
- 2 серпня 1914 р. – у Львові створено Головну Українську Раду.

- 4 серпня 1914 р. – у Львові створено Союз визволення України.
 восени 1915 р. – бої за гору Маківка.
 влітку-восени 1916 р. – бої за гору Лисоня.
 22 травня 1916 р. – Брусилівський прорив.
 серпень 1916 р. – звільнення російськими військами Буковини і Галичини.
 лютий 1917 р. – початок революції в Російській імперії.
 2 березня 1917 р. – зречення Миколи II.
 4 березня 1917 р. – утворення Української Центральної Ради.
 10 червня 1917 р. – I Універсал Центральної Ради.
 3 липня 1917 р. – II Універсал Центральної Ради.
 7 листопада 1917 р. – III Універсал Центральної Ради.
 11–12 грудня 1917 р. – проголошення України Радянською республікою.
 22 січня 1918 р. – IV Універсал Центральної Ради.
 27 січня 1918 р. – Центральна Рада затвердила герб УНР у вигляді тризуба. Брест-Литовський мирний договір УНР з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією.
 29 січня 1918 р. – бій під Крутами.
 9 лютого 1918 р. – підписання мирного договору УНР з країнами айстро-німецького блоку.
 9 лютого 1918 р. – війська М. Муравйова захопили Київ.
 18–19 лютого 1918 р. – вступ німецьких військ в Україну.
 1 березня 1918 р. – Київ захоплено німецькими військами.
 29 квітня 1918 р. – проголошення Конституції УНР. Переворот і проголошення гетьманом України Павла Скоропадського.
 13 листопада 1918 р. – проголошення Західноукраїнської Народної Республіки.
 14 листопада 1918 р. – утворення Директорії УНР.
 27 листопада 1918 р. – у Києві засновано Українську академію наук на чолі з Володимиром Вернадським.
 14 грудня 1918 р. – Павло Скоропадських зрікся влади на користь Директорії.
 16 січня 1918 р. – Директорія оголосила війну РСФРР.
 22 січня 1919 р. – Акт злуки УНР і ЗУНР.
 11 лютого 1919 р. – Симон Петлюра став головою Директорії УНР.
 6–10 березня 1919 р. – Утворення УСРР, проголошення Конституції УСРР.
 7 листопада 1919 р. – початок третього наступу більшовиків на Україну.
 16 грудня 1919 р. – більшовики втретє захоплюють Київ.
 25 квітня 1920 р. – початок радянсько-польської війни.
 6 травня 1920 р. – польські та українські війська зайняли Київ.
 12 червня 1920 р. – більшовики зайняли Київ.
 березень 1921 р. – введення НЕПу.
 18 березня 1921 р. – Ризький мирний договір між Польщею, РСФРР і УСРР.

- 8 травня 1921 р. – Закарпаття приєднано до Чехословаччини.
- 30 серпня 1921 р. – Нова економічна політика в УСРР.
- серпень 1921 р. – більшовики розгромили загони Нестора Махна.
- осінь 1921 – весна 1922 рр. – голод на півдні України.
- 30 грудня 1922 р. – утворення СРСР.
- 1 серпня 1923 р. – постанова РНК УСРР про українізацію.
- 5 квітня 1925 р. – обрання Л. Кагановича генеральним секретарем ЦК КП(б)У.
- травень 1926 р. – звинувачення О. Шумського в націоналістичному ухилі.
- 7 червня 1927 р. – засудження Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) за «шумськізм».
- березень – травень 1928 р. – «шахтинська справа».
- 14 липня 1928 р. – обрання на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора.
- 27 січня–3 лютого 1929 р. – створення Організації українських націоналістів (ОУН) у Відні.
- 28–29 січня 1930 р. – ліквідація Української автокефальної православної церкви.
- 1929–1930 рр. – перший етап колективізації та «розкуркулення» в Україні.
- 9 березня–19 квітня 1930 р. – процес Спілки визволення України (СВУ) в Харкові.
- весна 1932 р. – жовтень 1933 рр. – Голодомор в Україні.
- 9 лютого 1932 р. – утворення областей СРСР.
- 7 серпня 1932 р. – «Закон про 5 колосків».
- 21 січня 1934 р. – перенесення столиці УСРР з Харкова до Києва.
- 1936 р. – прийняття Конституції.
- 1937 р. – «Великий терор» на Україні.
- 27 січня 1938 р. – призначення Микити Хрущова першим секретарем ЦК КП(б)У.
- 15 березня 1939 р. – проголошення Карпатської України на чолі з Августином Волошиним.
- 23 серпня 1939 р. – пакт «Молотова-Рібентропа».
- 28 вересня 1939 р. – договір про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною.
- 1–2 листопада 1939 р. – входження Західної України до складу СРСР.
- 2 серпня 1940 р. – включення Північної Буковини та Бессарабії до складу УРСР.
- 22 червня 1941 р. – напад Німеччини на СРСР. Початок радянсько-німецької війни.
- 5 липня–19 вересня 1941 р. – оборона Києва.
- 20 серпня 1941 р. – створення рейхскомісаріату «Україна» на чолі з Еріхом Кохом.

29–30 вересня 1941 р. – в Києві у Бабиному Яру розстріляно 150 тисяч жителів.

30 жовтня–4 липня 1942 р. – оборона Севастополя.

22 липня 1942 р. – окупація нацистами всієї території України.

жовтень 1942 р. – створення Української повстанської армії.

19 листопада 1942 р.–2 лютого 1943 р. – контрнаступ Червоної армії під Сталінградом.

28 квітня 1943 р. – запис українців до дивізії СС «Галичина» у Львові.

5 липня–23 серпня 1943 р. – битва на Курській дузі.

23 серпня 1943 р. – звільнення Харкова від нацистської окупації.

6 листопада 1943 р. – звільнення Києва від нацистів.

18 травня 1944 р. – депортація кримсько-татарського населення у східні райони Радянського Союзу.

18–22 липня 1944 р. – під Бродами Червона Армія розбила дивізію СС «Галичина».

28 жовтня 1944 р. – визволення України від німецької окупації.

26 квітня 1945 р. – УРСР увійшла до складу ООН як країна-засновниця.

26 червня 1945 р. – Чехословацький договір і повернення Закарпатської України УСРР.

8–10 березня 1946 р. – Львівський собор, який підпорядкував Українську греко-католицьку церкву Російській православній церкві.

1946–1947 рр. – голод в Україні.

3 березня 1947 р. – Л. Каганович призначений першим секретарем ЦК КП(б)У і початок звинувачень української інтелігенції в «буржуазному націоналізмі».

січень 1948 р. – Микита Хрущов призначений першим секретарем ЦК КП(б)У.

грудень 1949 р. – обрання Л. Мельникова першим секретарем ЦК КП(б)У.

5 березня 1953 р. – смерть Й. Сталіна.

24 червня 1953 р. – звільнення Л. Мельникова і призначення замість нього О. Кириченка.

19 лютого 1954 р. – включення Кримської області до складу УРСР.

лютий 1956 р. – початок десталінізації.

серпень–вересень 1956 р. – початок реабілітації незаконно репресованих українців.

15 жовтня 1959 р. – вбивство С. Бендери.

липень 1963 р. – обрання П. Шелеста першим секретарем ЦК КПУ.

14 жовтня 1964 р. – призначення на посаду першого секретаря ЦК КПРС Леоніда Брежнєва.

25 травня 1972 р. – звільнення П. Шелеста і обрання на посаду першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького.

9 листопада 1976 р. – у Києві засновано Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсинських угод на чолі з М. Руденком (з 1988 р. – Українська Гельсинська група).

20 квітня 1978 р. – прийняття нової Конституції УРСР.

11 березня 1985 р. – М. Горбачова обрано генеральним секретарем ЦК КПРС.

26 квітня 1986 р. – катастрофа на Чорнобильській АЕС.

1 липня 1989 р. – установча конференція Народного Руху за перебудову в Києві.

8–10 вересня 1989 р. – установчий з'їзд Народного Руху України. Голова – І. Драч.

29–30 квітень 1990 р. – створення Української республіканської партії на чолі з Л. Лук'яненком на основі Української Гельсинської спілки.

5–6 червня 1990 р. – Перший собор УАРЦ у Києві.

16 липня 1990 р. – прийняття «Декларації про державний суверенітет України».

23 липня 1990 р. – головою Верховної Ради України обрано Л. Кравчука.

18 березня 1990 р. – вибори до Верховної Ради України та місцевих рад.

24 серпня 1991 р. – проголошення Акту про державну незалежність України.

1 грудня 1991 р. – Президентом України обрано Леоніда Кравчука.

5 грудня 1991 р. – головою Верховної Ради України обрано Івана Плюща.

8 грудня 1991 р. – зустріч у Біловезькій пущі. Створення СНД.

15 січня 1992 р. – Верховна Рада України затвердила Державний гімн.

28 січня 1992 р. – Верховна Рада України затвердила Державний прапор.

19 лютого 1992 р. – Верховна Рада України затвердила малий герб України.

18 травня 1992 р. – головою Верховної Ради обрано О. Мороза.

10 липня 1994 р. – Президентом України обрано Л. Кучму.

28 червня 1996 р. – прийняття Конституції України.

1 вересня 1996 р. – проведення грошової реформи.

9 липня 1996 р. – підписання Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО.

29 березня 1998 р. – вибори до Верховної Ради України.

14 листопада 1999 р. – вибори Президента України, на яких Президентом переобрано Леоніда Кучму.

22 грудня 1999 р. – призначення прем'єр-міністром України В. Ющенка.

Січень 2000 р. – головою Верховної Ради України обрано І. Плюща.

16 квітня 2000 р. – Всеукраїнський референдум.

8 грудня 2004 р. – створення парламентсько-президентської республіки.

Травень 2004 р. – співачка Руслана зайняла перше місце на конкурсі Євробачення.

22 листопада 2004 – січень 2005 р. – «Помаранчева революція».

Січень 2005 р. – інавгурація Президента України В. Ющенка.

Лютий 2010 р. – Президентом України обраний В. Янукович.